

Присвячено 10-річному ювілею Центру українознавства. У вступній статті подається загальний огляд усіх випусків щорічника, починаючи з 1994 р., визначається значення цього видання в системі українознавчої науки. У випуску також знайшли відображення новітні дослідження співробітників Центру у сфері українознавства.

Для викладачів, наукових працівників, аспірантів, студентів.

This issue of the Journal is devoted to the 10-Year Jubilee of the Center of Ukrainian studies. The foreword includes a general review of all issues of the yearbook since 1994 and shows the meaning of this journal in the Ukrainian studies. The modern investigations of the research workers of the Center in the field of Ukrainian studies are also offered in the issue.

For scientists, professors, postgraduates, students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	М. І. Обушний , д-р політ. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	С. Р. Кагамлик (заст. відп. ред.), канд. іст. наук, ст. наук. співроб.; А. В. Ціпко (відп. секр.), канд. філол. наук, ст. наук. співроб.; І. В. Верба, д-р іст. наук, проф.; Т. Г. Горбаченко, д-р філос. наук, проф.; Л. В. Грицик, д-р філол. наук, проф.; О. П. Івановська, д-р філол. наук, проф.; В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; Ю. І. Ковалів, д-р філол. наук, проф.; В. Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф.; А. Є. Конверський, д-р філос. наук, проф.; А. М. Лой, д-р філос. наук, проф.; В. І. Лубський, д-р філос. наук, проф.; А. К. Мойсієнко, д-р філол. наук, проф.; В. І. Панченко, д-р філос. наук, проф.; В. М. Піскун, д-р іст. наук, ст. наук. співроб.; Г. Ф. Семенюк, д-р філол. наук, проф.; В. І. Сергійчук, д-р іст. наук, проф.; О. І. Салтовський, д-р політ. наук, проф.; О. І. Ткач, д-р політ. наук, проф.; В. Ф. Цвих, д-р політ. наук, проф.; М. Л. Шульга, д-р політ. наук, проф.; В. І. Ярошовець, д-р філос. наук, проф.
Адреса редколегії	01601, Київ-601, вул. Володимирська, 60, філософський факультет, к. 105, тел.: ☎ (044) 239 34 96
Затверджено	Вченою радою філософського факультету 30.11.2009 (протокол № 3)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/1 від 25.01.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 тел.: ☎ (044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Обушний М. Вісник "Українознавство" в становленні українознавства як науки та навчальної дисципліни	4
Піскун В. З історії розвитку українознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка: інституційні та науково-дослідні аспекти (2000–2009 роки)	6
Воропаєва Т. Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретико-методологічні засади дослідження	11
Мостяєв О. Особливості дослідження трансформації українського соціуму	14
Грабовська І. Перспективи суспільства ґендерної рівності в Україні: утопії, реалії, тенденції, перспективи	21
Кагамлик С. Інтелектуальний потенціал та читацькі інтереси вищого українського духовенства ранньомодерного часу: характеристика маловідомих джерел дослідження	24
Фощан Я. Відображення ґносеологічної позиції Георгія Кониського в процесі його культурно-освітньої діяльності	27
Авер'янова Н. Сучасне студентство у контексті формування національної еліти України	30
Антонюк Т. Якість освітніх послуг як головна умова конкурентоспроможності української системи вищої освіти.	32
Божук Л. Реалізація національної концепції співпраці із закордонними українцями: освітні аспекти.	38
Ковтун Л. Творча спадщина М. Гоголя: колористичний аспект	43
Лєсєв І. Трансформація етнічної самоідентифікації: мовний аспект	47
Цуркан М. Дослідження теоретичних обґрунтувань застосування насильницьких методів у людській практиці	49
Ергемлідзе М. Чинники самоідентифікації національних меншин в Україні	51
Калач В. Релігія та українське націєтворення	54

CONTENTS

Obushny M. Journal (<i>Visnyk</i>) " <i>Ukrainosnavstvo</i> " in the formation of Ukrainian studies as a science and an educational subject	4
Piskun V. The history of development of Ukrainian studies in Kyiv national Taras Shevchenko University: institutional and scientific-research aspects (2000–2009).....	6
Voropayeva T. Identity of the Ukrainians in the context of socio-cultural transformation: theoretically-methodological basis of the research.....	11
Mostyaev O. Specialties of research of the transformations of Ukrainian society	14
Grabovska I. The prospects of Gender Equality in Ukraine: utopias, the real situation and trends.....	21
Kahamlyk S. The intellectual potential and reader's interests on the higher Ukrainian clergy's of the early-modern time: characteristic of poor-known sources.....	24
Foschan Y. The reflection of Heorhiy Konysky's perceptive view in the process of his cultural and educative activities	27
Averyanova N. Modern student's body in the context of creation of the national elite of Ukraine.....	30
Antonuk T. Quality of the educational facilities as a main condition of competitive ability of the Ukrainian higher education system.....	32
Bozhuk L. Realization of a national conception of cooperation with Ukrainians abroad: educational aspects.....	38
Kovtun L. The creative heritage of N. Gogol: the coloring aspects.	43
Lyesyev I. The transformation of ethnic self-identification: language aspects	47
Tsurkan M. The investigation of theoretical studying of application of the violence methods in human practices	49
Ergemlidze M. The factors of self-identity of national minorities in Ukraine	51
Kalach V. Religion and national-building of the Ukrainians	54

ВІСНИК "УКРАЇНОЗНАВСТВО" В СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНОЗНАВСТВА ЯК НАУКИ ТА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

У статті подано загальний огляд усіх випусків щорічника, починаючи з 1994 р., окреслено значення цього видання в системі українознавчої науки.

The article presents a general review of all issues of the yearbook "Ukrainoznavstvo" since 1994 and shows the meaning of this journal in the Ukrainian studies.

Репрезентований шановному читачу випуск вісника "Українознавство" – чотирнадцятий від часу виходу його першого номера у 1994 році. За 16 років (у 1995 і 1996 рр. він не видавався) неодноразово змінювалися редакційна колегія вісника, адреса редакції, формат видання, авторський колектив і т. ін., проте незмінним залишалося його головне завдання – популяризація як в Україні, так і поза її межами досліджень українознавців Київського університету серед широкого загалу всіх тих, кому проблеми українства є небайдужими або ж викликають професійну зацікавленість їх вивчення чи дослідження.

Реалізація цього завдання розпочалася з першого номера вісника "Українознавство" (відп. ред. проф. П. Кононенко). В анотації до цього випуску зазначено: "У віснику розглядаються концептуальні проблеми сучасного стану і перспектив розвитку українознавства як цілісної наукової системи і навчальної дисципліни, стан усвідомлення і розвитку українознавства в Україні та у світі. Подаються важливі для сучасної освітньої практики програмні документи: "Концепція національної системи освіти", "Концепція школи нової генерації – української національної школи-родини", "Концепція навчального інтегративного курсу "Українознавство". Узагальнюється досвід національно-культурного будівництва в історичному й сучасному аспектах. Для науковців, викладачів, студентів" [1, с. 2]. Отже, саме на сторінках першого випуску вісника науковцями Інституту українознавства при Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка (наказ Міністерства вищої освіти України № 19 від 24 січня 1992 р.) було визначено одну із перших концепцій навчального інтегративного курсу "Українознавство".

Автор – відомий вчений-українознавець П. Кононенко, визначаючи зміст цієї концепції, виходив із того, що українознавство як цілісна наукова система поєднує в собі центри: "Україна – етнос; Україна – природа, екологія; Україна – мова; Україна – історія; Україна – нація; Україна – держава; Україна – культура: матеріальна й духовна, освіта, мистецтво, література, філософія, релігія, економіка, право, наука, військо; Україна у міжнародних відносинах; Україна – ментальність. Доля" [6, с. 78].

Публікації другого випуску вісника "Українознавство" структуруються за розділами: Українознавство: історичні корені, наукові засади, проблеми розвитку; історична пам'ять, педагогіка, культура в системі українознавства; українці і світ. У цьому випуску вісника продовжується пошук відповіді на питання про предмет українознавства, його місце та роль у формуванні національної свідомості студентської молоді. Зокрема, проф. П. Кононенко акцентує свою увагу на необхідності реформування української освіти і педагогіки на методологічних принципах системного, національно-гуманітарного підходу до виховання. Здійснити такі реформи можна лише тоді, коли новочасні формулювання будуть поповнені і українознавчим змістом. За таких умов українознавство слід розглядати не тільки як окремих навчальний предмет, але і як методологію національного виховання і освіти.

У статті "Історіографія українознавства як чинник становлення і розвитку наукової системи знань" Л. Токар зосереджує свою увагу не тільки на питаннях історії зародження та накопичення знань про Україну та українців, аналізує в ретроспективі погляди науковців на історичні процеси, але

і окреслює межі об'єкта і предмета українознавства. Об'єктом дослідження українознавства "має бути, – на думку Л. Токаря, – Україна й українство як цілісність, їх стан, особливості формування і розвитку в геополітичному просторі і часі. Визначальними ж у предметі мають стати дослідження закономірностей націо- і державотворення українців, феномена їх життєдіяльності" [12, с. 21].

У контексті визначення об'єкта та предмета українознавства гармонійним видається висновок у цьому ж другому числі вісника "Українознавство" проф. Я. Калакури: "Дедалі чіткіше окреслюється предмет і методи українознавства, зміцнюються його наукові центри і установи, інтенсифікуються наукові дослідження, а їх результати впроваджуються у навчальний процес, зростає його роль у формуванні національної та державницької самосвідомості українського народу" [5, с. 24].

У другому випуску вісника "Українознавство" також опублікована стаття відомого американського дослідника української історії, зокрема, Голодомору 1932–1933 рр., доктора історичних наук Джеймса Мейса, який доклав немало зусиль для того, щоб "...питання українознавства зняти з щаблів політики і політичних спекуляцій і поставити на той рівень, на якому стоять питання американістики, англосаксонства, полоністики – кожен, практично навіть бездержавний народ, має науку про себе або початки науки про себе, або початки знання. Інакше це не структурна одиниця, інакше це не народ" [8, с. 137].

На виконання рішення Колегії Міносвіти України від 24 грудня 1997 року щодо надання українознавству статусу самостійної навчальної дисципліни українознавці університету розробили та опублікували в третьому випуску вісника "Українознавство" концепцію курсу, яка передбачала: "перша ланка – школа-родина...; друга – середні навчальні заклади; третя – ліцеї й гімназії, коледжі; четверта – вищі навчальні заклади.

У всіх типах навчально-виховних інституцій ядром українознавства має бути національно-державна гуманістична ідея, трактована науково: як синтез знань про етнос і націю, природу, мову, культуру й Державу, ментальність, долю та історичну місію українства" [7, с. 12].

Запропонована українознавцями університету концепція заклала добре підґрунтя для впровадження в освітній процес курсу українознавства, розробки навчальних планів, підручників, посібників тощо.

На переконання автора цієї концепції П. Кононенка, цей курс "... має бути і окремою дисципліною у всіх типах навчально-виховних закладів, і методологічною основою вивчення всіх без винятку предметів системи освіти (відповідно до їх особливостей)" [7, с. 8].

У четвертому числі вісника привертає увагу стаття канд. психол.н., доц. Т. Воропаєвої на тему: "Етнічна психологія в системі українознавства". В ній авторка визначає місце і роль етнопсихології в системі українознавства. "Для того, щоб українознавство стало не лише комплексною навчальною дисципліною, – вважає Т. Воропаєва, – але й серйозною галуззю науки та державної політики, потрібне ретельне психологічне обґрунтування концептуальних засад українознавства і соціально-психологічний аналіз сучасної соціально-політичної ситуації в суверенній Україні. З огляду на означені завдання, особливе місце серед українознавчих дисциплін належить етнопсихології" [2, с. 5].

Проведений аналіз статей, опублікованих у перших чотирьох випусках вісника "Українознавство" (відп. ред. П. Кононенко), свідчить, що автори публікацій приділяли багато уваги теоретико-методологічному обґрунтуванню українознавства як науки та його навчальної дисципліни, його інституціонуванню та впровадженню в освітній процес України.

У наступних 5, 6, 7, 8, 9 та 10 випусках вісника "Українознавство" (відп. ред. проф. В. Сергійчук) авторський колектив зосередив головну свою увагу на дослідженні: прадавньої історії України; етногенезу українського народу; національної політики Російської імперії на теренах України; чинників формування національної свідомості; діяльності та творчого доробку видатних українських особистостей; соціокультурної трансформації в Україні під впливом глобалізаційних процесів тощо.

У п'ятому випуску вісника "Українознавство" була опублікована стаття к.філос.н. О. Мостяєва "Українознавство в контексті культурно-цивілізаційного підходу", у якій продовжено обґрунтування українознавства як науки та навчальної дисципліни, з'ясування його місця і ролі у контексті культурно-цивілізаційного підходу.

Автор намагається переконати опонентів українознавства у тому, що українознавство є правомочною (*краще – самодостатньою* – М.О.) наукою, яка повинна знайти належне їй місце в системі інших наук. О. Мостяєв вважає, що українознавство на відміну від фізики, хімії, біології, соціології, географії та ряду інших наук формується "...не за методом дослідження, а за об'єктом, маючи на меті не дослідження ідеалізованого об'єкта під певним кутом бачення, ...конкретної системи України, розумінні умов виникнення її як неповторного, своєрідного та стійкого явища" [11, с. 10].

З власне означеного О. Мостяєвим підходу українознавство визначається у двох вимірах: в одному як наука, "...котра вивчає Україну як природно-соціокультурну цілісність" [11, с.13], і у другому його "...можна визначити як науку про специфічні системоутворюючі чинники української КЛС (*культурно-цивілізаційної спільності* – М.О.)" [11, с. 14].

Пошуки відповіді, щодо предмета українознавства О. Мостяєв продовжив і у наступних (12 та 13) числах вісників "Українознавство". Зокрема, у статті "Теоретико-методологічна матриця українознавства та місце в ній поглядів М. Костомарова та В. Липинського" автор ставить питання: "...що оформляє українознавство в окрему науку? Для цього не достатньо визначення окремого предмета – України та українства, не робить його наукою і суто змістовно-фактологічне наповнення ...коли розглядати українознавство як окрему науку, то це вимагає пошуку специфічних українознавчих законів та механізмів їхньої дії, а оскільки таких законів виділити не вдалося, то воно не є такою" [10, с. 7].

Зрештою, у 13 числі вісника "Українознавство" О. Мостяєв переосмислює попередній свій підхід щодо визначення предмета українознавства і повертається до старого варіанту визначення, розробленого у Центрі українознавства в 2001 році, а саме: "...предметом українознавства є Україна як геополітична реальність та українство як загально цивілізаційний феномен у всій своїй неповторності і своєрідності у просторі та часі" [9, с. 5].

У контексті визначеної теми привернули увагу автора дві публікації канд.філос.н. І. Грабовської, що опубліковані у вип. 9 та 10 вісника "Українознавство". Йдеться про статтю "Філософська традиція Київського університету та сучасне українознавство" (вип. 9) та "Філософсько-світоглядні засади сучасного українознавства" (вип. 10). В них дослідниця здійснює аналіз університетської філософської традиції, що склалася у Київському університеті з її сучасною українознавчою проблематикою. "Постановка питання таким чином, – цитує І. Грабовська українського філософа В. Горського, – є достатньо новою й актуальною.

Сьогодні маємо досить обмежену кількість робіт, дотичних до філософсько-світоглядної українознавчої проблематики, зокрема й у Київському університеті" [3, с. 4].

У наступній своїй статті І. Грабовська окреслює основні напрямки сучасних українознавчих досліджень. На її переконання, "...настав той етап у розвитку українознавчих досліджень, коли накопичений масив знань вимагає інституціоналізації та концептуалізації у межах окремого фундаментального наукового напрямку". При цьому авторка робить посилання на Є. Маланюка, котрий писав: "Може, найважливішим з наших завдань як національної спільноти було, є і буде пізнати себе" [4, с. 4]. У наступних випусках (11, 12, 13 та 14) вісника "Українознавство" (відп. ред. проф. М. Обушний) ряд публікацій були присвячені пізнанню самих себе, тобто пізнання українства як загальноцивілізаційного феномена, закономірностей та особливостей його формування і розвитку як на теренах України, так і поза ними.

У руслі подальшого обговорення предмета українознавства, його теоретико-методологічного інструментарію у 14 числі вісника "Українознавство" опублікована стаття Т. Воропаєвої на тему "Ідентичність українського народу в контексті соціокультурних трансформацій: теоретико-методологічні засади дослідження". В ній авторка поновлює раніше розпочату усну дискусію з О. Мостяєвим щодо визначення предмета українознавства та його основні виміри. "Пропозиція О. Мостяєва, – пише Т. Воропаєва, – повернутись до "подвійного", старого варіанта визначення предмета українознавства ... ("предметом українознавства є Україна як геополітична реальність та українство...") ...не обґрунтована автором належним чином". Дослідниця наводить ряд аргументів, які, на її погляд, дають підстави визначити предметом українознавства "...українство як загальноцивілізаційний феномен, закономірності та особливості його формування і розвитку в часо-просторовому вимірі". Серед них і той, що при дослідженні українства не можна абстрагуватися від вивчення України, як території, так і держави, і що Україна – це не тільки геополітична реальність, але і етнонаціональна, соціокультурна, гео-економічна тощо. Окрім того слід "...враховувати, – зауважує Т. Воропаєва, – загальні принципи наукознавства, зокрема, такий, що саме та складова об'єкта дослідження, на яку найбільшою мірою спрямована увага тієї чи іншої науки і називається її предметом. Оскільки Україна ...досліджується в межах багатьох наук, ...то українознавство ...не може дублювати об'єкти і предмети цих наук" (див. статтю Т. С. Воропаєвої у цьому ж виданні).

При цьому зауважимо, що дати будь-яке єдино правильне, а тим більше загальноприйняте визначення будь-якого предмета науки, і особливо тієї, що перебуває на етапі свого становлення та визнання, є надто складним завданням. Оскільки на цьому етапі кожний дослідник визначає предмет науки, у даному випадку українознавства, відповідно рівня своєї фахової підготовки, і можливо, навіть власних уподобань, дослідницьких зацікавленостей та мотивів.

Тому пошуки найоптимальнішого визначення предмета українознавства, звісно ж, будуть продовжені.

1. Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 1994. – Вип. 1. 2. *Воропаєва Т.* Етнічна психологія в системі українознавства / Т. Воропаєва // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 2000. – Вип. 4. – С. 5–10. 3. *Грабовська І. М.* Філософська традиція Київського університету та сучасне українознавство / І. Грабовська // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 2005. – Вип. 9. – С. 4–6. 4. *Грабовська І. М.* Філософсько-світоглядні засади сучасного українознавства / І. Грабовська // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 2006. – Вип. 10. – С. 4–7. 5. *Калакура Я. С.* Джерелознавчі аспекти сучасного українознавства / Я. С. Калакура // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 1997. – Вип. 2. – С. 24–32. 6. *Кононенко П. П.* Концепція навчального інтегративного курсу "Українознавство" / П. П. Кононенко // Вісник Київського університету імені

Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 1994. – Вип. 1. – С. 72–87. 7. Кононенко П. Українознавство – шлях пізнання, самопізнання, самостворення особистості й народу / П. Кононенко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 2000. – Вип. 3. – С. 4–12. 8. Мейс Джеймс. Українознавство в контексті світової науки / Джеймс Мейс // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 1997. – Вип. 2. – С. 136–138. 9. Мостяев О. Про предметне поле українознавства / О. Мостяев // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 2009. – Вип. 13. – С. 4–8. 10. Мостяев О. Теоретико-методологічна матриця українознавства та місце в ній поглядів М. Костомарова та В. Липинського / О. Мостяев // Вісник Київського універси-

тету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 2008. – Вип. 12. – С. 7–12. 11. Мостяев О. Українознавство в контексті культурно-цивілізаційного підходу / О. Мостяев // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 2001. – Вип. 5. – С. 10–15. 12. Токар Л. К. Історіографія українознавства як чинник становлення і розвитку наукової системи знань / Л. К. Токар // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія "Українознавство". – 1997. – Вип. 2. – С. 19–24.

Надійшла до редколегії 25.10.09

В. Пискун, д-р іст. наук

3 ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ УКРАЇНОЗНАВСТВА В КИЇВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: ІНСТИТУЦІЙНІ ТА НАУКОВО-ДОСЛІДНІ АСПЕКТИ (2000–2009 РОКИ)

В статті аналізуються інституційні та науково-дослідні аспекти розвитку українознавства в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка в 2000–2009 роках.

The institutional and research aspects of the development of Ukrainian studies in Kyiv national Taras Shevchenko University during 2000–2009 are analyzed in the article.

Зародження українознавства в університеті св. Володимира пов'язане з ім'ям першого ректора університету М. Максимовича. Упродовж другої половини XIX – початку XX ст. українознавство пододало шлях від окремогалузових досліджень, зацікавлень історією та культурою краю – до концептуального осмислення місця і ролі суб'єкта дослідження – українців у часовому вимірі та у порівняльному зіставленні з іншими народами світу.

Істориком, який зміг піднятися до рівня концептуаліста й синтетика усіх попередніх надбань у різних галузях українознавчого знання, став Михайло Грушевський (1866–1934). Вихованець київської історичної школи В. Антоновича, він створив власну наукову школу, діяльність якої розпочалася у Львові, а продовжилася в Києві. Після смерті М. Грушевського включила й українську еміграційну науку.

М. Грушевський опублікував понад дві тисячі наукових праць. Найвиразніше і найточніше новий синтез було викладено в його короткій україномовній статті "Звичайна схема "руської" історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства". Суть концептуальної революції М. Грушевського полягала: а) В деконструванні "традиційної схеми" російської історії, відокремленні української історії від російської на основі запровадження нової періодизації історії: Київський період перейшов у Галицько-Волинський XIII ст., потім Литовсько-Польський XIV–XVI ст. Володимиро-Московська держава не була ні спадкоємницею, ні наступницею Київської, вона виросла на своєму корені. б) Основним рушієм історії є народ. "Найбільш раціональним мені здається представлення історії кожної народності зокрема, в її генетичнім преемстві від початків аж донині"[1], – наголошував вчений. М. Грушевський вважав антив праукраїнськими племенами, і початки української історії хронологічно обґрунтовував у ранньому середньовіччі. в) Показав українську історію у контексті загальноєвропейських подій. ("Очерк истории украинского народа"(1904) та інші праці). Джерельна база, на яку спирався М. Грушевський, була різномірною (у тому числі й дав розлогу характеристику розвитку української літератури), а отже, висунуті положення були достатньо аргументованими.

М. Грушевський започаткував синтетичний підхід в українознавстві, який полягав у баченні ним цілісності України й українців як дієвого чинника історичного процесу, тяглості їхньої історії та культури. Він вийшов на вищий рівень історичних узагальнень і це дало змогу українцям піднятися до розуміння необхідності поєднати теоретичну українознавчу практику з політичною практикою державотворення. Згодом В. Липинський та Д. Дорошенко розши-

рили цю концепцію, доповнили сутнісними ознаками політичної реалізації суспільних прагнень української нації як державотворчої та виокремили основні етапи українського державотворення як способу самоствердження та найвищої форми самоорганізації спільноти. Проте, утвердження цього концептуального підходу здійснювалося практично упродовж усього XX століття. Доповнювалося й поглиблювалося вченими, усталювалося у суспільній свідомості й буттєвій практиці (тобто, у наукових дискусіях та акцептувалося у посібниках і підручниках).

У період Української національної революції (1917–1923 рр.) теоретичні розробки в галузі українознавства поєдналися зі структурно-організаційною його розбудовою. У цей час воно охопило громадсько-шкільний рівень (тобто, розпочато розбудову української школи на нових національних засадах та широкого розвитку набула громадянська ініціатива, що виявилася у творенні різного типу громадських організацій, які опікувалися історією й культурою українців), сягнуло високого рівня академічної науки (поряд з існуванням Наукового Товариства ім. Шевченка – створення Академії наук).

Політична й військова поразка українців у боротьбі за владу мала наслідком кардинальні зміни у підходах до вивчення українознавства в УСРР на різних освітніх рівнях, у теоретичних висновках в українознавчих дослідженнях і в концепційних узагальненнях загалом. Упродовж 30-х – 80-их років XX століття українознавство в підрадянській Україні розвивалося як другорядний аспект краєзнавчих досліджень, як окремогалузові практики з українознавчої тематики. З наукового пошуку зникли цілі галузі досліджень: антропологія, генеалогія, соціоніка, евгеніка. А українські вчені-українознавці (С. Єфремов, М. Грушевський) були репресовані, наукові школи знищені. Українські вчені в еміграції не лише продовжили наукові дослідження М. Грушевського, а й створили потужну інституційну підтримку наукових розробок і інформаційний супровід досягнень українознавчих досліджень (заснування в іншонаціональному світі видань не тільки українською мовою, а й мовами країн проживання українських політичних емігрантів), що дало й сучасному українознавству поштовх для подальшого розвитку.

Отже, на час створення в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка Інституту українознавства у 1992 р. українські вчені пройшли складний шлях наукового пізнання в українознавстві й мали досвід інституційної розбудови українознавчих інституцій.

Як показала практика роботи інституту, проблема пізнання галузевого рівня українознавчих досліджень не викликала жодних заперечень, дискусії велися лише на-

вколо окремих напрямків у тій чи тій галузі. Для подальшого розвитку наукових досліджень і їхнього визнання було прийнято Постанову Президії Вищої атестаційної комісії України від 20.02.97 р. № 2/2. "Про внесення змін і доповнень до Переліку спеціальностей наукових працівників", де зазначалося: "Ввести до "Переліку спеціальностей наукових працівників", спеціальність 09.00.12 "Українознавство", передбачивши присудження наукових ступенів з філософських, філологічних, історичних та педагогічних наук". (Зазначимо, що у 2000 р. філологічні та педагогічні науки були вилучені із переліку). В Інституті українознавства було створено спеціалізовану вчену раду, яка діяла до 2000 р.

Проте інтегративний підхід у викладанні українознавства як окремої дисципліни увійшов у протиріччя з корпоративно-колегіальним несприйняттям останнього, а відтак – і породив протистояння на особистісно-персональному рівні серед керівництва в університеті. За власними спостереженнями автора таке протистояння було породжене особистою нетерпимістю один до одного директора Інституту та ректора університету. Адже, якщо проаналізувати розлогий список виконавців науково-дослідних тем та програми розвитку українознавства (1995–2000 рр.) [2], що достатньо потужно фінансувалася Міністерством освіти України, то серед виконавців, які офіційно отримували заробітну плату на умовах договору-підряду, подибуємо і провідних вчених усіх університетських факультетів (від хіміків до філологів), і міністерських чиновників, і навіть міністра освіти. Неправомірно були втягнуті в конфлікт як окремі науковці з різних факультетів, так і рядові працівники Інституту. Отож директор Інституту українознавства професор П. П. Кононенко, спираючись на підтримку державно-владних інститутів, прийняв рішення про створення окремої інституції поза простором Київського університету імені Тараса Шевченка.

Як відповідь на виклики часу і ситуацію, що створилася, адміністрація Київського національного університету імені Тараса Шевченка ухвалила "соломонове" рішення про інституційне збереження українознавчих досліджень в університеті. Уже в серпні 2000 року за ініціативою проректора з наукової роботи професора В. П. Гондюла було розпочато роботу з організаційного оформлення й можливих варіантів збереження структури в університеті. Слід зазначити, що саме В. П. Гондюл не тільки розумів важливість інституційного збереження українознавства як напрямку гуманітарних досліджень в університеті, а й перспективності їх та всіляко сприяв і підтримував науково-пошукову роботу як вчений. Під час переговорів із частиною трудового колективу Інституту, яка виявила бажання продовжити наукові дослідження в межах університету, за дорученням проректора В. М. Піскун і Л. П. Самойленко підготували Проект та обґрунтування наукової держбюджетної теми "Дослідження проблем українознавства в системі сучасних загальносвітових тенденцій розвитку націєтворчих концепцій". Упродовж 2000–2005 років науково-дослідна робота виконувалася в межах Комплексної наукової Програми "Наукові проблеми державотворення України", керівником теми було призначено доктора історичних наук, професора В. І. Сергіячука. Саме за його ініціативи нова наукова інституція одержала назву Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, було затверджено його штат у кількості 14 осіб та Статут. Центр офіційно розпочав роботу за наказом ректора від 30 серпня 2000 року.

У межах наукової теми співробітники були об'єднані в менші наукові корпорації за інтересами – наукові групи: *Дослідження філософсько-світоглядних засад розвитку українознавства (порівняльний аналіз сучасних тенденцій)*, очолював групу (2000–2003 рр.) д-р. філос. наук В. С. Крисаченко (за сумісництвом), а згодом канд. філос. наук І. М. Грабовська. До складу групи входили також канд. філос. наук, О. І. Мостяєв, м.н.с. Т. М. Ємець.

Теоретико-методологічні та культурологічні засади українознавства в системі сучасних тенденцій націєтворення. Очолювала групу канд. істор. наук В. М. Піскун. У складі групи працювали: канд. філол. наук А. В. Ціпко, канд. філос. наук О. В. Щербатюк, м.н.с. Л. В. Сорочук, І. В. Андрущенко, Л. В. Божук, м. н. с. Т. Л. Шептицька.

Історіософські та психологічні проблеми розвитку етносу, нації, індивіда. Очолювала групу канд. психол. наук Т. С. Воропаєва. До складу групи входили: д-р. істор. наук Л. Л. Залізник, д-р. істор. наук В. Д. Баран (обидва за сумісництвом), канд. істор. наук С. Р. Кагамлик, канд. істор. наук С. В. Конча, згодом приєднався д-р. Істор. наук А. Л. Зінченко.

З 2001 року додалася група *Внесок українців у розвиток світової науки і техніки*. Керівник групи канд. істор. наук І. В. Пасько. Упродовж зазначених років група неодноразово змінювала свій склад.

З 2001 року гурт науковців, подавши на конкурсній основі заявку до Державного фонду фундаментальних досліджень, одержали грант від Міністерства освіти й науки України для виконання теми "Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти". Хоча термін її виконання був 2 роки, загалом через невчасне фінансування тема виконувалася упродовж 2001–2005 рр. Виконавці В. І. Сергіячук, В. М. Піскун, В. С. Воропаєва, А. В. Ціпко, О. В. Щербатюк. На виконання теми науковцями було підготовлено низку статей[3]. Результати науково-дослідних пошуків було оприлюднено у збірнику наукових праць, виданих Державним фондом фундаментальних досліджень Міністерства освіти і науки України [4].

Науковці Центру не тільки працювали над загальною держбюджетною темою, а й заробляли кошти за рахунок додаткових надходжень. Наприклад, якщо у 2002 році держбюджетне фінансування складало 273 тис. грн., то працівниками додатково було зароблено 73 тис. гривень за рахунок додаткових надходжень на видання книжок.

Зважаючи на широту наукових пошукувань, автор зосередить увагу в статті тільки на результатах тієї частини досліджень, до яких була безпосередньо причетна сама та науковці, які співпрацювали в очолюваній нею науковій групі з 2000 до 2009 року.

Упродовж п'яти років роботи над дослідженням тематики науковці спрямували свої зусилля на поетапному вирішенні поставлених завдань. Зокрема, важливою віхою стало теоретичне узагальнення предмета і об'єкта українознавства та основних методів дослідження. Саме цей сегмент наукових узагальнень було здійснено В. Піскуном, оприлюднено у доповіді на конференції, а згодом і в публікації [5]. Паралельно було здійснено методичне забезпечення роботи аспірантів. Підготовлено Програму для вступу в аспірантуру та Програму кандидатського іспиту з українознавства за спеціальністю 09.00.12. (На 2001 р. у Центрі українознавства було 32 аспіранти, оскільки з припиненням діяльності Інституту українознавства усі аспіранти продовжили навчання в аспірантурі Київського національного університету імені Тараса Шевченка). Колективом авторів також розроблено Навчальний план для аспірантів Центру українознавства за спеціальністю 09.00.12 – українознавство.

З метою збереження цілісності процесу навчання аспірантів і підготовки дисертаційних робіт для прилюдного виголошення результатів Постановою президії ВАК України від 25.10. 2000 № 533 у Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка створено спеціалізовану вчену раду (шифр Д 26.01.01) для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата (доктора) історичних та філософських наук за спеціальністю 09.00.12 – Українознавство і 07.00.07 – Історія науки і техніки. Головою спеціалізованої вченої ради призначено д-р. істор. наук, проф. В. І. Сергіячука, вченим секретарем канд. істор. наук В. М. Піскун (спеціалізована вчена рада працювала до 2006 р., згодом реор-

ганізована). За період з жовтня 2000 до грудня 2005 року аспірантами та пошукувачами Центру українознавства було захищено 13 кандидатських дисертацій, з них 12 – зі спеціальності українознавство (9 – історичні і 3 – філософські науки) і 1 – за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки [6].

Важливою складовою наукових пошукувань є оприлюднення результатів дослідження і доступність до видруку матеріалів. З цієї метою було продовжено видання Вісника Київського національного університету імені Тараса Шевченка Українознавство (за означений час видано 10 номерів), оновлено редакційну колегію, розроблено нову концепцію та змінено формат Календаря-щорічника Українознавство, упорядники В. Піскун, О. Щербатюк, А. Ціпко (на сьогодні видано 10 випусків).

1–4 листопада 2000 року за участі Центру українознавства на базі університету було проведено Першу Міжнародну науково-практичну конференцію "Освіта в українському зарубіжжі: досвід становлення і перспективи" та видано науковий збірник. Згодом у межах досліджуваної теми було розширено технічне завдання шляхом доповнення теоретичних та практично-методичних пошукувань у дослідженні проблем освіти українського зарубіжжя.

Загалом дослідження в цьому напрямку проводилися на теоретичному (розробка наукової тематики [7], захист дисертацій [8]) та практичному рівнях (підготовка методичних розробок для шкільництва українського зарубіжжя [9], проведення методичних семінарів для вчителів, підписання угод про співпрацю з українськими громадами в зарубіжжі).

Групою дослідників під керівництвом В. М. Піскуп було розроблено концептуальне бачення української освіти за кордоном і використано комплексний підхід до методичного забезпечення навчального процесу в межах невідної школи. З цієї метою підготовлено програму для вчителів невідних шкіл українського зарубіжжя "Український світ" (авторський колектив: Л. Божук, Л. Сорочук, В. Піскун, А. Ціпко, О. Щербатюк, Т. Воропаєва). Робота проводилася поетапно і поєднувалася з практикою проведення методичних семінарів (двічі на рік) для вчителів українського зарубіжжя. Випускникам по закінченні навчання на курсах видано дипломи. З метою апробації програми і методичних матеріалів було укладено угоду з товариством "Водограй" м. Сілламяе (Естонія). Керівник проекту Л. Житник. На виконання угоди члени групи брали участь у спільних навчальних семінарах в Естонії. (2002 р. – В. Піскун, А. Ціпко; 2003 – Л. Сорочук, 2004 – Т. Л. Шептицька, 2006 – Л. Божук, Т. Шептицька, 2009 – Л. Сорочук). Т. Шептицька працювала в літньому таборі з дітьми з українського зарубіжжя (2003). Розгортаючи роботу за програмою "Український світ", було здійснено декілька цікавих видавничих проектів. Зокрема видано "Малювальний зошит" для учнів невідних шкіл української діаспори та тримовний посібник [10]. Практично всі дослідження з цієї тематики здійснювалися на виконання Державної програми Закордонне українство на 2001–2005 рр. та Державної програми на 2006–2010 роки. Працівники Центру тісно співпрацювали з Міністерством освіти України (М. К. Глоба) та Міністерством закордонних справ України (В. Д. Боечко) [11].

Члени наукової групи розгорнули і такий напрям українознавчих досліджень, як Україна і Схід. Зокрема, за фінансової підтримки університету було підготовлено та видано колективну монографію "Україна і Схід: панорама культурно-спільнотних взаємин". Одним із упорядників та автором розлого розділу "Зі сходу світло – від світла навчилися" був А. В. Ціпко. Наступним сходинковим проектом стала участь членів групи (В. Піскун, А. Ціпко, Л. Сорочук, О. Щербатюк) у Міжнародній науковій конференції "Україна–Туреччина" (Київ, 14–15 травня 2002 р.) та виданні збірника [12].

З метою апробації наукових здобутків з досліджуваної теми співробітниками Центру українознавства упродовж 2000–2005 років було проведено 9 наукових та нау-

ково-практичних конференцій. Зокрема, 22 листопада 2001 року Всеукраїнська наукова конференція "Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності"; 20 березня 2002 року "Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва"; 28 листопада 2002 року Всеукраїнська наукова конференція "Україна: Земля і Люди" (присвячена 125-річчю з дня народження академіка Степана Рудницького; 29–30 травня 2003 року Міжнародна наукова конференція "Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини"; 16 березня 2004 року Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 130-річчю від дня народження Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України; 20 травня 2004 року Всеукраїнська наукова конференція "Творча спадщина Симона Петлюри в контексті сучасного державотворення", присвячена 125-річчю від дня народження Голови Директорії та Головного Отамана військ Української Народної Республіки Симона Петлюри; 15 жовтня 2004 Міжнародна наукова конференція "Українська перспектива: свідомісні та соціокультурні виміри"; 20 жовтня 2005 року Міжнародна наукова конференція "Дослідження проблем українознавства в системі сучасних загальносвітових тенденцій розвитку націєтворчих концепцій". До кожної з цих конференцій члени наукової групи В. Піскун, А. Ціпко, О. Щербатюк, готували обґрунтування, були членами оргкомітету, виступали з доповідями, а згодом ці матеріали були оприлюднені в монографіях та збірниках [13].

У 2004 р. під керівництвом В. Піскуп було реалізовано Проект в межах якого проведено: соціологічні дослідження в рамках Міжнародного культурно-мистецького проекту "Український костюм у часі і просторі"; 16–19 грудня 2004 року Міжнародна наукова конференція "Український костюм у просторі і часі". Згодом напрацювання окремих дослідників, які брали участь у роботі конференції, лягли в основу колективної монографії "Український *modus vestiendi* – спосіб зодягання": Монографія / В. М. Піскун, А. В. Ціпко, Т. Л. Шептицька та ін.; за ред. М. І. Обушного. – К.: Видавничий центр "Київський університет", 2008. – 272 с.

Основні наукові результати, одержані групою в процесі дослідження і внесені до підсумкового звіту по темі такі: визначено теоретичну базу українознавства, його методологію й практику втілення в освіту на декількох рівнях (1-й – освіта українського зарубіжжя (шкільна); 2-й – вища освіта в Україні, природничий цикл навчання); узагальнено наукові концепції націоналізму як ідеології і практики буття в історичному і історіософському контексті [14]; узагальнено сутність поняття національна ідея на 2-х рівнях: філософському та практично-буттєвому [15]; визначено основні напрямні української перспективи у різних вимірах: буттєвому, соціокультурному, громадянському [16].

Працівники групи упродовж зазначеного періоду активно співробітничали з державними органами влади (Міністерством культури і туризму України, Міністерством освіти й науки України, Міністерством закордонних справ України, Міністерством юстиції України) та громадськими інституціями (Українська координаційна рада, Товариство зв'язків з закордонним українством "Україна-Світ" та ін.). Зокрема, Т. Л. Шептицька брала участь у засіданнях Комітету захисту прав людини та основоположних свобод Національної комісії зміцнення демократії та утвердження верховенства права Міністерства юстиції (14.03.06, 11.07.06), під час яких обговорювався проект Концепції державної мовної політики України (автори – Ажнюк Б. М., Василенко В. А., Дончик В. Г., Масенко Л. Т., Павличко Д. В.) та нової редакції офіційного перекладу Європейської Хартії регіональних мов.

У 2006 році у Центрі українознавства філософського факультету Київського університету імені Тараса Шевченка розпочато дослідження нової теми фундаментальних "Дослідження соціокультурних перетворень в історичному досвіді та сьогоденні української спільноти" (2006–2010 рр.). Наукова група "Теоретико-методологічні проблеми генези етно- та культурозбереження" працює у

складі науковців: д-р. істор. наук В. Піскун, канд. філол. наук А. Ціпко, канд. філол. наук Т. Шептицька, провідний історик, що проводить НТР, Л. Кирик, філолог III категорії, що проводить НТР, Л. Павелковська. Науковцями було внесено пропозицію з назви фундаментальної теми досліджень та здійснено її обґрунтування, запропоновано тематику конференцій на п'ять років та обґрунтовано їх актуальність [17], "Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій". За результатами досліджень виявлено специфіку формування українських поведінкових типів та вплив історичної пам'яті на способи поведінки людини [18]. Головними результатами, що виявлені та узагальнені в доповідях на конференції "Український образ світу: особливості у світовому контексті" (30 жовтня 2008 р.) були: узагальнено специфіку особового і гуртового у культурній практиці українців, особливості розгортання психосоціологічної побудови українського образу світу та ширення образу України у світовому просторі [19].

Л. Кирик опрацювала бібліографію з окресленої наукової проблематики.

Одним із напрямків досліджень, що актуалізувалися останнім часом, стало вивчення Голодомору в Україні в 1932–1933 рр. Науковці групи уже впродовж багатьох років вивчають цю тему в контексті інших і дотично з іншими [20]. До відзначення 75-річного ювілею Голодомору працівники Центру долучилися і до громадянської акції увічнення пам'яті жертв Голодомору, провели 25 грудня 2007 р. вечір пам'яті за участі вчителів українського зарубіжжя в рамках проведення методичного семінару для учительства та видали Методичні матеріали [21]. Окрім того, із залученням наукової громадськості було проведено круглий стіл на тему "Голодомор 1932–1933 років: наслідки трагедії та усвідомлення його сучасним українством" (20 листопада 2008), на якому виступили відомі українські вчені та громадські діячі: В. Верстюк, В. Сергічук, В. Марочко, В. Борисенко, Н. Дзюбенко-Мейс, І. Драч та ін. [22].

Упродовж декількох років В. Піскун працювала над вивченням історії української політичної еміграції. У 2006 р. нею видано монографію "Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX століття)": Монографія. – К.: МП "Леся", 2006. – 672 с.: іл., а в 2007 році захищено докторську дисертацію. 20 січня 2006 р. філолог II категорії, що проводить НТР, Т. Л. Шептицька, захистила кандидатську дисертацію "Антималоросійський дискурс української літератури 1920-х – поч. 1930-х рр. (на матеріалі "Літературно-наукового вістника)". 14 жовтня 2004 року м. н. с. Сорочук Л. В. захистила кандидатську дисертацію "Система поетичного моделювання світу в календарній обрядовості українців".

Важливе значення для розвитку наукових досліджень мають міжнаукові обміни та взаємозв'язки з науковцями в Україні та з зарубіжжя як на індивідуальному, так і інституційному рівнях. Упродовж багатьох років Центр українознавства і В. Піскун, зокрема, підтримує зв'язки з Українським Історичним Товариством (США), було зреалізовано чимало спільних наукових проєктів. Один із останніх – підготовка та проведення круглого столу "Київський університет: роль Постаті в історії розвитку наукового шкільництва" (до 175-річчя КНУ імені Тараса Шевченка, 75-річчя з дня смерті М. Грушевського) (22 жовтня 2009).

21–23 червня 2006 р. за ініціативи В. Піска було проведено Міжнародний колоквиум "Врангелів в Криму", співорганізаторами колоквиуму були: Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Foundation Russian History (The Netherlands). (Ця ж фундація надала і фінансову підтримку, голова фонду Ентоні Кронер, м. Гаага). У заході брали участь українські, російські та вчені з Нідерландів. Від Центру українознавства з доповідями виступили: В. Піскун, Т. Ємець, Т. Шептицька.

Важливою віхою у зростанні молодих науковців є навчання в аспірантурі, пошукова робота та захист кандидатських дисертацій. Із членів групи В. Піскун та О. Щербатюк мали дозвіл великої Вченої ради університету на керівництво аспірантами. За час роботи в Центрі українознавства під керівництвом В. Піска підготовлено і захищено 7 кандидатських дисертацій, виконаних в межах досліджуваної в Центрі українознавства проблематики: у 2002 р. *Малеева Т. І.* "Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки", спеціальність 09.00.12 – українознавство; у 2003 р. *Басара Г. Б.* Українське провінційне місто як політичне та соціокультурне явище у добу національно-демократичної революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – спеціальність 09.00.12 – українознавство; у 2005 р. *Брижицька С. А.* Національне самоствердження Тараса Шевченка та його вплив на становлення національної ідентичності українців (друга чверть XIX ст. – середина 20-х рр. XX ст.). – спеціальність 09.00.12 – українознавство; *Антонюк Т. Д.* "Денаціоналізація системи відносин сім'ї і школи в умовах радянської освіти в УСРР (20-ті – початок 30-х років XX ст.)." – спеціальність 09.00.12 – українознавство; у 2008 р. *Лобко Н. В.* "Інформаційний потенціал українських генеалогічних джерел та його використання в історичних дослідженнях. – спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; у 2009 р. *Божук Л. В.* Шкільництво українського зарубіжжя: традиції та сучасний досвід. – спеціальність 09.00.12 – українознавство; *Вовк О. В.* Соціокультурні процеси в українському селі Лівобережжя в умовах радянської у 20-х – на початку 30-х років XX століття. – спеціальність 09.00.12 – українознавство. Під керівництвом О. Щербатюк захищено 1 кандидатську дисертацію: у 2002 р. *Даренська Т. В.* "Український образ світу в ключових символах поетичної творчості Тараса Шевченка", спеціальність 09.00.12. – українознавство.

Отже, практика розвитку українознавчих досліджень в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка упродовж 2000–2009 року показує, що їх результативність і перспективність залежить від декількох факторів: *інституційної визначеності*, що само по собі сприяє налагоджуванню тісної співпраці з іншими подібними науковими установами як в Україні, так і за кордоном (практика ж включення Центру до складу філософського факультету, переформатування самої спеціальності 09.00.12 – українознавство дещо розмила структурно одичне як центрове й притягально-єднальне, а відтак – і розуміння необхідності структурної комплексності самих досліджень у гуманітаристиці); *наукового лідерства керівника теми*, що не тільки мислить цілісними категоріями, володіє достатньою глибиною методології дослідження, а й практично має здатність гуртувати навколо себе дослідників і спрямовувати їхню роботу, готувати належну наукову зміну і забезпечувати перспективу розвитку університету; *амбітні та глибоко освічені наукові працівники*, які володіють високим рівнем знань, мають неабиякі менеджерські здібності та здатні народжувати нові ідеї, відстоювати їх у науковому середовищі, знаходити можливості для оприлюднення результатів своїх досліджень, що в свою чергу є запорукою одержання нових можливостей для додаткового фінансування. Усе це заразом і складає поняття наукової школи сучасного українознавства.

1. *Грушевський М.* Звичайна схема "руської" історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Любомир Виняр. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський. – Б. м., 1985. – С. 41–42.
2. Див.: Календарний план виконання програми "Українознавство в системі освіти, науки і культури" на 1995–2000 роки // Із особистого архіву Р. І. Давидової; У листі Міністерства економіки України від 19.12.1997 р. № 12-50/3004-10 за підписом заступника Міністра О. Яременка зазначалося: "В 1997 році на умовах державного замовлення Міносвіти передбачені кошти для випуску підручників в обсязі 42, 4 млн. умовних примірників. Для цієї мети передбачені відповідні кошти. Ви-

пуск конкретних видань відноситься до компетенції Міносвіти.... Разом з тим, отримавши від Міносвіти додаткові розрахунки (лист від 15.12.97. № 1/12-2348) та враховуючи важливість проблеми, повідомляємо, що при уточненні обсягів Державного бюджету України на 1998 рік для Міносвіти будуть передбачені кошти в сумі 145 тис. грн для виконання Інститутом додаткових науково-дослідних робіт" // Із особистого архіву Р. І. Давидової. 3. Піскун В. У пошуках ідентичності. Українська перспектива як усвідомлений вибір // Віче. – 2004. – С. 53–58; її ж: Незалежність України як визначальний чинник національної ідентифікації українців // Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918–22 січня 1919 років) / Збірник: К., ІПІЕНД, 2004. – С. 49–63; її ж: Формування світоглядно-правових засад поняття "громадянство" і "Батьківщина" в українського соціуму (рефлексії Української революції 1917–1921 рр.) / Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степило М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С. 468–489 (розділ колективної монографії); її ж: Процес натуралізації українських політичних емігрантів та його вплив на трансформацію української національної ідентичності (20-ті роки XX ст.) / Матеріали V Конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей. Частина 3. – Чернівці: Рута, 2005. – С. 84–93; її ж: Культура та національна ідентичність в епоху глобалізації: виклики часу і відповідь спільнот / Україна в системі духовних, економічних та політичних координат глобалізованого світу. – К.: Національна академія управління, 2006. – С. 182–188; її ж: Національна ідентичність і процеси глобалізації: роз'єднаність у взаємозалежності. / Українознавство – 2003 Календар-щорічник. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – С. 235–239 та інш. публікації; Ціпко А. В. Уґрунтування української мовної єдності у наукових дослідженнях та практиці XIX – XX ст.. // Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степило М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С. 468 – 489; // Щербатюк О. "Концепт відкритості" й специфіка українського простору в типології міжкультурних взаємин (кінець XVI – початок XVII ст.: свідомісний вимір) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: зб. наук. статей. Ч. 2. – Чернівці, 2004. – С. 475–482. 4. Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти. Проект ДФФД № 07.07/43 / Фундаментальні орієнтири науки. Збірник статей за матеріалами проектів гуманітарного та соціально-економічного напрямів ДФФД. – К.: "Академперіодика", 2005. – С. 24–53. 5. Становлення української національної школи і проблема інтегрованих курсів Українознавство: стан, проблеми, перспективи розвитку. / Матеріали I міжн. конф. "Роль вищих навчальних закладів (інституцій) у розвитку українознавства. – К., 1993. – С. 83–84 (у співавторстві: Предборська І. М.); Піскун В. Українознавство в системі вищої освіти України: проблеми, підходи, перспективи // Українознавство в системі вищої освіти. Збірник наукових праць. – К. ВП НАОУ, 2001. – С. 5–13; її ж: Теоретичні і практичні аспекти українознавства на межі тисячоліть // Роман Олійник Рахманій. Публіцистичні мислі й серця: На пошану 80-річчя Романа Олійника-Рахманого. – К.: Четверта хвиля, 2000. – С. 142–156. 6. Див.: Довідка про захист аспірантами і пошукачами Центру українознавства дисертаційних досліджень в спеціалізованій вченій раді Д 26.001.01 Київського національного університету імені Тараса Шевченка за жовтень 2000 р. – грудень 2005 р. 7. Результати досліджень оприлюднені в низці публікацій науковців, які працювали в групі: Освіта в українському зарубіжжі: досвід становлення і перспективи. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції 1–4 листопада 2000 року. К.: "Український світ", 2001. – Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини. Монографія. – К.: ЗАТ "Нічлава", 2004. – 256 с.; Піскун В. Освіта українського зарубіжжя: питання взаємокультурного проникнення в країнах проживання // Рідні джерела. – 2001. – С. 1–2; її ж: Освіта як формовий українських національних інтересів. У майбутнє – в ім'я України! (Матеріали III Всесвітнього форуму українців 18–20 серпня 2001 року). – К., 2001. – С. 115–118. 8. У 2009 р. Л. В. Божук захистила кандидатську дисертацію на тему "Шкільництво українського зарубіжжя: традиції та сучасний досвід". 9. Український світ. Методичні розробки для вчителів недільних шкіл українського зарубіжжя із вивчення українського алфавіту / Навч. посібник. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2004. – 104 с. 10. Ціпко А. В., Піскун В. М., Щербатюк О. В., Воробієва Т. С., Середчук В. І. Пізнаємо Україну. Узаєм Україну. Discover Ukraine. Посібник для учителів та учнів недільних шкіл українського зарубіжжя. – К.: МП "Лесья", 2007. – 172 с. 11. Див.: Божук Л. Освіта і шкільництво українського зарубіжжя: форми і методи опіки сучасної української держави // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Вип. 5: Матеріали Першої міжнародної наукової конференції "Українська діаспора: проблеми дослідження" / Відп. ред.: І. Пасаренко, Л. Винар, ред. А. Атаманенко. – Острого: Торонто; Нью-Йорк: Національний університет "Острозька академія", Світова Наукова Рада Світового Конгресу Українців, Українське Історичне Товариство, 2005. – С. 216–229 та інші праці. 12. Українська еміграція в Туреччині / Україна – Туреччина: минуле, сучасне, майбутнє // Збірник наукових праць. – Упорядник: Туранлі Ф. Г. – К.: "Деніс", 2004. 13. Михайло Грушевський – науковець і політик у контексті сучасності. – К., Українська Видав-

нича Спілка, 2002. – 399 с. Українська Центральна Рада: поступ націєтворення та державобудівництва. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. – 358 с.; Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 245 с.; Піскун В. М., Ціпко А. В., Щербатюк О. В. та ін. Українство у світі: традиційність культури та спільнотні взаємини. Монографія. – К.: ЗАТ, "Нічлава", 2004. – 240 с. та ін. 14. Детально див. у публікаціях членів наукової групи: Піскун В. Націоналізм: історичне підґрунтя та сьогоденне бачення. / Україна: крок у XXI століття (соціально-політичний аналіз). – К.: Інститут філософії НАН України, 2002. – С. 62–70; Ціпко А. Київ: ідея-центр // Календар-щорічник "Українознавство – 2007" – К., 2006. – С. 62–70. 15. Піскун В. Українська національна ідея в контексті візії "і де я?" / Українознавство – 2002. Календар-щорічник. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. – С. 234–237; її ж: Українська національна ідея: від дискурсивного ідейництва до буттєвої практики / Теорія та практика формування української національної ідеї Упоряд. і ред. О. К. Шевченко; за заг. ред. О. С. Власюка. – К.: ПЦ "Фоліант", 2008. – С. 170–176; Сорочук Л. Культ родючості в календарно-обрядовій поезії українців як світоглядна ідея бачення світу // Вісник Українознавство. – Вип. 7. – 2003. – С. 11–13; Сорочук Л. Календарно-обрядове коло у системі національного виховання // Література. Фольклор. Проблеми поетики. – К., 2000. Вип. 7. – С. 268–282; Ціпко А. Художнє структурування українського словесного процесу (концепція М. Грушевського) Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності. – К., 2002. – С. 272–285; Його ж: Давній український світогляд та його міфологічні відбитки на сучасних рівнях культури – творення // Українознавство 2003. – К., 2002. – С. 50–54; Шептицька Т. Проблема малоросійства в українській публіцистиці 1920–1930 років // Пам'ять століть. – 2002. – № 1. – С. 85–90; Щербатюк О. В. "Національний образ світу", специфіка доби й глибинні механізми культури (деякі аспекти перспективних розробок в українознавстві) // Вісник Українознавство. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2002 – Вип. 6. – С. 61–68 та інш. праці. 16. Піскун В. Шлях золотий середини. Українознавство – 2001. Календар-щорічник. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – С. 237–239; її ж: Україна між Росією-Євразією, Азією та "європейським морем" / Календар-щорічник / Упорядн. Валентина Піскун, Анатолій Ціпко, Олена Щербатюк. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 232–237; її ж: Соціальні аспекти толерантності в сучасному українському соціумі // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: Матеріали засідання "круглого столу" від 29 травня 2007 р. / за заг. ред. П. Ю. Сауха. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – С. 35–37. 17. Детальніше див.: Піскун В. Громадські організації як спосіб вираження згуртування українських політичних емігрантів (20-ті – 30-ті роки XX століття) / Українознавство–2007. Календар-щорічник / Упорядн. Валентина Піскун, Анатолій Ціпко, Олена Щербатюк. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2006. – С. 101–106; Ціпко А. Шевченків шлях до попередників: романтичний синтез пошуку // Шевченковознавчі студії. – В. 9. – К., 2007. – С. 56–63; Шептицька Т. Л. Україноцентризм публіцистики та мемуаристики "Літературно-наукового вістника" (1922–1932 рр.) // Документалістика початку XXI століття: проблеми теорії та історії. – Луганськ: СПД Резніков В. С., 2007. – С. 214–231; Шептицька Т. Національний простір в українській еміграційній поезії 20-х – 30-х рр. XX століття // Дні науки філософського факультету – 2008: Міжнародна наукова конференція (16–17 квітня 2008 року): Матеріали доповідей та виступів. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2008. – Ч. VI. – С. 88–90. 18. Науковцями групи узагальнено пошуковий матеріал: Піскун В. Вплив історичної пам'яті на формування поведінкових типів в українському соціокультурному середовищі // Поведінкові типи в українському соціокультурному середовищі: історичний досвід та аналіз тенденцій: Зб. наук. пр. за результатами міжн. наук. конф. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2007. – С. 11–16; Ціпко А. В. Жертва – "подияніє" і семантична вірність як форми українського спілкування із зовнішнім світом // Там само. – С. ; Шептицька Т. "Сильна особистість" в українському письменстві 1920-х – 1930-х рр. // Там само. – С. 19. Див. детальніше: Піскун В. Невтрачений образ України: українські політичні емігранти у відстоюванні й поширенні українського у світі // Українознавчий альманах. Вип. 1. Український образ світу: особливості у світовому контексті. – К., 2009. – С. 199–203; Ціпко А. Образна особливості української психо-космогонічної побудови // Там само. – С. 89–93; Шептицька Т. Український "макро"- і "мікросвіт" у художньо-словесному вимірі // Там само. – С. 162–166. 20. Див.: наприклад: Піскун В. Українська політична еміграція і голодомори / Три голодомори в Україні в XX ст.: погляд із сьогодення. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – С. 252–268. 21. Матеріали для проведення Вечора пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні / Підбір та упорядкування матеріалу Валентина Піскун, Ірина Пасько. – К.: Академія керівних кадрів культури, 2007. – 24 с. 9. Піскун Валентина, Шептицька Тетяна. Круглий стіл "Голодомор 1932–1933 років: наслідки трагедії та усвідомлення його сучасним українством" // Український історик. – 2008. – № 3–4. – С. 359–365; Кирик Людмила, Конопка Наталія Бібліографічний огляд книжок, присвячених голодомору 1932–1933 років // Там само. – С. 349–352.

ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В КОНТЕКСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

*В статті аналізуються проблеми ідентичності українців у контексті соціокультурних трансформацій.
The problems of identification of the Ukrainians in the context of socio-cultural transformations are analyzed in the article.*

Проблема формування колективної ідентичності українського народу в контексті соціокультурних трансформацій набуває особливої гостроти й актуальності в умовах суттєвої активізації глобалізаційних процесів у світі. *Соціокультурні трансформації* – це відносно самостійні і доволі різноманітні процеси змін в культурі соціуму, а також в нормах, цінностях, ментальності, свідомості, світогляді як індивідуальних, так і колективних суб'єктів. Соціокультурні трансформації досліджували вчені багатьох країн світу в рамках культурології, а також соціальної, культурної, філософської, історичної та політичної антропології (В. Андрущенко, М. Бахтін, Д. Белл, М. Вебер, Й. Гейзінга, Є. Головаха, Л. Губерський, А. Гуревич, Е. Дюркгейм, М. Коган, К. Манхейм, Е. Маркарян, Дж. Мід, М. Мід, Е. Муньє, Н. Панина, К. Поппер, Н. Смелзер, Е. Тофлер, Е. Фромм, О. Шпенглер та інші відомі вчені). Соціокультурні трансформації у багатьох країнах світу сьогодні вивчають П. Харвей (Великобританія), М. Абелес (Франція), Д. Маркус (США), А. Гінрих (Австрія), Х. Ф. Фермойлен (Нідерланди), А. Р. Рамос (Бразилія) та ін. [1, с. 23–28]. Проте ще жодне дослідження не було присвячене проблемі розвитку колективної ідентичності в контексті соціокультурних трансформацій.

Мета даної статті полягає в тому, щоб розкрити теоретико-методологічні засади дослідження процесу становлення колективної ідентичності українського народу в контексті соціокультурних трансформацій, що відбувалися й відбуваються в українському соціумі. Наукове дослідження поставленої проблеми передбачає розробку сучасних теоретико-методологічних засад, які б не суперечили базовим концептуальним принципам сучасного українознавства.

Науковці Центру українознавства філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка видали навчальний посібник для студентів ВНЗ "Українознавство", де було системно узагальнено найактуальніші проблеми українознавства як сучасної інтегративної науки та навчальної дисципліни [7]. Але після цього один із авторів посібника, Мостяєв Олександр Іванович, почав сумніватися у правильності раніше написаного. Зокрема, його методологічні "вагання" і "хитання" чітко простежуються в його ж статті "Про предметне поле українознавства" [4, с. 4–8], де перші десять абзаців доволі точно співпадають з текстом першого розділу посібника [7, с. 11–12] (і це зрозуміло, адже він є одним із авторів саме цього розділу), але далі автор статті дозволяє собі низку неадекватних тверджень.

В цій статті на с. 4 подається нібито цитата з названого посібника, яка не співпадає з його справжнім текстом: "Об'єктом українознавства є реальний український світ, який творився і трансформувався впродовж тисячоліть і сьогодні репрезентує суть буття і свідомості українців як нації" [7, с. 13] (у своєму визначенні об'єкта на с. 4 автор замінив слово "репрезентує" словом "визначає", зазначаючи, що українці є не нацією, а етнічною спільнотою, хоча вже на с. 6 цієї ж статті нагадує, що "між сер. XIX – поч. XX ст. розпочинається перетворення українства на сучасну націю" [4, с. 6]). Отже, текст статті О. Мостяєва на с. 4, суперечить не тільки тексту першого розділу посібника, але й тексту цієї самої статті на с. 6.

Цитуючи узгоджене авторським колективом посібника визначення предмета українознавства ("предметом українознавства є українство як загальноцивілізаційний феномен, закономірності й особливості його формування і

розвитку в часо-просторовому вимірі як на теренах України, так і поза ними" [7, с. 17]), О. Мостяєв чомусь стверджує, що "таке визначення звужує (виділення наше – Т.В.) реальне предметне поле українознавства" [4, с. 4]. Нагадаємо, що в першому розділі посібника структура предметного поля українознавства містить 10 позицій [7, с. 17–18]: українськість, українська людина, українці, Україна, природа України, український соціум і напрями його життєдіяльності, українська культура, українство, український світ і його виміри, загальнолюдська цивілізація, а подана автором статті "незвужена" структура предметного поля українознавства містить лише 5 позицій [4, с. 7]: українська людина, українство, Україна, природа (без уточнень, яку саме природу автор має на увазі), цивілізація (без уточнень, чи мається на увазі європейська цивілізація, чи загальнолюдська, чи ще якась). Отже, "розширюючи" предметне поле українознавства (яке було нібито "звужено" подане у першому розділі посібника) автор статті чомусь забуває про українську культуру, український соціум, українськість, український світ тощо.

О. Мостяєв чомусь стверджує у своїй статті, що в такому баченні (тут мається на увазі визначення предмета українознавства у першому розділі посібника) "Україна розглядається як один з чинників постання і розвитку українства, але випадає як особливий географічний, соціокультурний і політичний феномен (виділення наше – Т.В.)" [4, с. 4], зовсім забувши, що в першому розділі посібника "Українознавство" було написано: "Україна – це територія, країна (як єдність народу, природи і культури), а також суверенна, незалежна держава у Східній Європі, титульним народом і основним населенням якої є українці. Україну потрібно розглядати як етнонаціональну, соціокультурну, гео економічну й геополітичну реальність, основними складовими якої є українська природа, українська культура і український соціум" [7, с. 18]. Отже, у формулюваннях, поданих у першому розділі посібника, представлені не тільки географічний, соціокультурний і політичний аспекти (про які так "турбується" О. Мостяєв), але й етнонаціональний та гео економічний. При цьому автор статті знову суперечить самому собі, то стверджуючи, що "Україна розглядається як один з чинників (виділення наше – Т.В.) постання і розвитку українства..." [4, с. 4], то підкреслюючи, що "Україна є частиною українського світу, однак вона не зводима до чинника його формування і розвитку (виділення наше – Т.В.)" [4, с. 4–5], то знову зазначаючи, що "саме цей простір ... і є власне Україна, ... [він] є об'єктивним чинником (виділення наше – Т.В.)" постання та розвитку українства [4, с. 5].

В статті О. Мостяєва Україна і українство постають то частинами українського світу, то його вимірами [4, с. 4, 5, 7, 8] (хоча в першому розділі посібника на с. 17–18 вже були чітко перераховані всі основні виміри українського світу: географічний, антропо-демографічний, господарсько-економічний, мовно-мовленнєвий, етнопсихологічний, релігійний, духовно-світоглядний, культурно-мистецький, морально-правовий, науково-технологічний, освітньо-виховний, етнонаціональний, державницький, військово-оборонний, геополітичний, екологічний, буттєвий, енергетичний, інформаційно-комунікативний, історичний). Стверджуючи, що "Україна і українство перебувають у тісній взаємодії, і в цьому сенсі – в єдності" [4, с. 5], О. Мостяєв повністю ігнорує той факт, що в першому розділі посібника

поняття "Україна", "українство", а також "українськість" дуже тісно взаємопов'язуються; адже в цьому розділі йдеться про взаємозв'язки українства з Україною як територією, країною та державою і зазначається, що українство формувалося і розвивалося передусім "на теренах України"; що Україну репрезентує не тільки природа і культура, але й український соціум, і вона розглядається в єдності "народу, природи і культури"; що "системоутворюючим фактором буття українства як великої соціальної групи є українськість у її етнічній, культурно-мистецькій, громадянсько-політичній та інших формах" [7, с. 17–18], саме вона й *забезпечує системний взаємозв'язок українства з Україною*. Отже, саме собою зрозуміло, що *українство не просто формується на теренах України і взаємопов'язане з нею, але й активно взаємодіє з Україною як територією, країною і державою*. Оскільки поняття "Україна", "українці", "українство", "українськість", "український світ" надзвичайно тісно взаємопов'язані між собою, а визначення предмета будь-якої наукової дисципліни має бути *більш коротким*, ніж перелік основних понять, які входять в структуру предметного поля даної науки, то ці методологічні вимоги й зумовили саме таке формулювання предмета українознавства, яке запропоновано на с. 17 посібника "Українознавство". Образно кажучи, "Sapienti sat" ("Розумному досить")!

Пропозиція О. Мостяєва повернутись до "подвійного", старого варіанта визначення предмета українознавства, який було розроблено "в Центрі українознавства в 2001 р." [4, с. 5] ("предметом українознавства є Україна як геополітична реальність та українство як загальноцивілізаційний феномен у всій своїй неповторності і своєрідності у просторі та часі"), не обґрунтована автором належним чином. Адже при написанні посібника "Українознавство" весь авторський колектив погодився, що Україна насправді є *не тільки геополітичною реальністю*, адже її "потрібно розглядати як етнопонаціональну, соціокультурну, гео економічну та геополітичну реальність" [7, с. 18]. Потрібно також враховувати загальні принципи наукознавства, зокрема, такий: саме та складова об'єкта дослідження, на яку *найбільшою мірою спрямована увага* тієї чи іншої науки і називається її предметом. Оскільки *Україна* (як соціокультурна, етнопонаціональна, суспільно-історична, геофізична, геокультурна, гео економічна та геополітична реальність) *досліджується в межах багатьох наук* (країнознавства, історії України, географії України, української культурології, етнодержавознавства, політології, соціології, геології та ін.), то українознавство як самостійна наука *не може дублювати об'єкти і предмети цих наук*. Саме тому предметом українознавства і було визначено *українство*, яке (на відміну від *України*) не є предметом дослідження жодної науки. І сам О. Мостяєв при написанні першого розділу посібника погоджувався, що "...прінагідним стає широке *синтетичне розуміння* українства, в якому має бути поєднано різні природні, соціокультурні та інші виміри" [7, с. 21]. До того ж і Україна, і українство є важливими підструктурами предметного поля сучасного українознавства [7, с. 17], про що О. Мостяєв, як один з авторів першого розділу посібника, мусив би пам'ятати. Цікаво, що О. Мостяєв, пропонуючи повернути поняття "Україна" у визначення предмета українознавства, не тільки не помічає слово "Україна" в даному визначенні на с. 17 посібника, не тільки забуває *власні обґрунтування нового визначення предмета українознавства* у посібнику, але й у цитованій статті власноручно нівелює свою ж пропозицію, зазначаючи, що "українство розглядається як феномен, що існує не тільки у часі, а і в просторі. І саме *цей простір* як частина життєвого світу, в якому сформувалося і переважно розвивалося українство, і є *власне Україна* (виділення наше – Т.В.)" [4, с. 5]. Отже, автор статті досить послідовно спростовує власні ж постулати.

Всупереч власній позиції, представлений у першому розділі посібника "Українознавство", О. Мостяєв у своїй статті пропонує не тільки зробити предмет українознавства "подвійним", "складним" (адже "будучи гуманітарною наукою" українознавство "змушене охоплювати і деякі природничі проблеми" [4, с. 5]), але й зазначає, що: а) "до предмета українознавства може бути включено і природно-географічний чинник українського буття" [4, с. 6]; б) "до предмета українознавства стає можливим включити усе населення країни, тобто корінні етноси України..., а також національні меншини, що проживають на території держави" [4, с. 6]; в) "...сармати, готи, або ж сучасні гагаузи ...можуть бути предметами вивчення українознавства як фактичні компоненти українського світу" [4, с. 5]. Отже, О. Мостяєв як автор цитованої статті (на відміну від О. Мостяєва як автора першого розділу посібника "Українознавство") не тільки ігнорує висвітлені у першому розділі посібника виміри українського світу (де був представлений, зокрема, й "природно-географічний чинник українського буття"), але ще й почав плутати *предмет і об'єкт* українознавства, а також поняття "*предмет українознавства*" і "*предметне поле українознавства*" (адже об'єкт будь-якої науки має бути ширшим за її предмет, а предмет, в свою чергу, завжди є вузьчим, ніж предметне поле).

Проте автор статті не припиняє методологічну плутанину і далі пише вже про те, що "українознавство має *єдиний предмет дослідження*, представлений *вимірами цілісного українського світу* – Україною і українством (*всі виділення наші – Т.В.*)" [4, с. 7]. Отже, автор забув не лише про викладені у першому розділі посібника основні виміри українського світу, але й про названі ним на с. 6 власної статті "свідомісний", "територіальний", "етнокультурний та націоналістичний виміри". До того ж у статті він раптово *змінює статус понять* "Україна" і "українство", які вже не представляють "подвійний" предмет українознавства, а чомусь постають як "*виміри цілісного українського світу*" (за умови, що українознавство має "*єдиний предмет дослідження*").

Але й на цьому О. Мостяєв не зупинився. На останній сторінці своєї статті він підкреслює, що "українознавство бачиться як типова гуманітарна наука, себто наука, яка *в центрі свого дослідження має людину*", яка досліджується у *чотирьох зазначених вимірах*. ...Але запропонована модель предметного поля ... об'єднує об'єкт, *представляє український світ* в його цілісності та, водночас, структурованості. І структурованість визначається ... через структурування континууму поля, визначеного *парами вимірів "природа – цивілізація"* та "*Україна – українство*" (*всі виділення наші – Т.В.*)" [4, с. 8]. Зрозуміло, що автор статті не може не знати, що *людину* досліджують кілька наук, передусім, людинознавство, антропологія і психологія, що ці науки мають набагато більш досконалий інструментарій для вивчення *людини*, ніж українознавство. Оскільки представлена О. Мостяєвим модель (або структура) предметного поля українознавства *не має жодної позначки з назвою "український світ"* [4, с. 7], то твердження автора статті про те, що "запропонована модель предметного поля ... *представляє український світ* ..." [4, с. 8], *не є правдивим*. Дуже жаль, що автор статті не продемонстрував, *яким саме чином* він пропонує досліджувати людину у "*чотирьох зазначених вимірах*", тобто через *пари вимірів "природа – цивілізація"* та "*Україна – українство*". Мабуть, це було б дуже схоже на "дослідження" будь-якої країни на планеті Земля через виміри нашої Галактики.

В статті О. Мостяєва з'явилися доволі дивні фрази, наприклад: "...поняття "Україна" охоплює територію, яку заселяє український етнос сьогодні, й *апріорі все, що відбувалося на цій території з найдавніших давен* (виділення наше – Т.В.)" [4, с. 5–6]. Звісно, не можна так визначати поняття "Україна", адже фраза "*все, що відбувалося*" на території України з давніх-давен, може інтерпретуватися

лише як сукупність фактів і подій, репрезентуючи, наприклад, історію України, історичний вимір українського світу, але не поняття "Україна" як таке. В статті О. Мостяєва чомусь з'явилась фраза про те, що "українство є етнокультурним феноменом" [4, с. 6], хоча раніше (в тексті першого розділу цитованого посібника) цей же автор писав, що "поняття "українство" має враховувати наявність значної кількості українців іноетнічного походження. ... Тому до представників українства можна віднести не лише українців за походженням, а і всіх тих, хто свідомо відносить себе до української спільноти, будучи учасником українського культурного й політичного буття. Себто, до кола поняття "українство" можна відносити як етнічних українців, так і активних і свідомих представників неукраїнців – тих, хто пов'язав свою долю з Україною, зокрема, здійснив вагомий внесок у розвиток української культури, науки, державності" [7, с. 21].

В цитованій статті українство розглядається автором "як носій та відтворювач певної культури [4, с. 6], як "носій культури ... і як світовий феномен" [4, с. 7]", а українська людина розглядається "як соціалізована істота, носій світогляду, ментальності, традицій, духовності, політичний суб'єкт" [4, с. 7], "як транслятор та перетворювач української культури (всі виділення наші – Т.В.)" [4, с. 8]. Куди ж подівся суб'єкт українського культуротворення? Адже в першому розділі посібника *українство* розглядалось О. Мостяєвим "як творець і носій культури ..." [7, с. 30], *українська людина* розглядалась "як особа, адаптована до певного довкілля, як носій українськості, самобутніх традицій, творець і транслятор української культури" [7, с. 20], але в статті (яка була написана пізніше, ніж посібник) чомусь зазначено, що саме цивілізація "розуміється ... як ... суб'єкт культуротворчої діяльності (виділення наші – Т.В.)" [4, с. 7]. Отже, якщо дотримуватися логіки автора статті, суб'єктом культуротворення (про українське культуротворення тут не йдеться) є цивілізація, носієм і відтворювачем цієї (неукраїнської) культури є українство, а українська людина стає лише транслятором і перетворювачем?

Отже, подібні методологічні "хитання" не додають авторитету ні авторам, які дозволяють собі подібне, ні самому українознавству, а також надзвичайно ускладнюють спільну роботу над науковою темою Центру українознавства "Дослідження соціокультурних перетворень в історичному досвіді та сьогоденні української спільноти".

Грунтовний розгляд поставленої проблеми передбачає врахування основних теоретико-методологічних засад, на яких має базуватися дане дослідження:

1. Людський спосіб буття вимагає включення людини не лише в природні, але й в соціокультурні процеси, опанування суто людськими способами поведінки й діяльності та виведення людського суб'єкта на рівень культуротворення. Культуротворча діяльність має розглядатися як один з основних чинників акумуляції й систематизації культурно-історичного досвіду українського народу.

2. "Соціокультурне" не є простим об'єднанням усіх соціальних та культурних феноменів. Це поняття, яке відображає цілісність "соціальної сукупності", що спаяна в єдину цілісність світом культури, який не існує поза своїм живим носієм – людиною. Економіка, право, релігія, політика, культура, мистецтво являють собою цілісну мережу взаємопереплетіння. Але існує так званий "світ світів" (Ф. Бродель), тобто соціокультурна реальність, що виростає з людини як цілісної істоти. Вся дійсність постає при цьому як соціокультурна реальність, внутрішніми вимірами якої є картина світу, ментальність, образ світу, світогляд, оцінки, цінності, ідеали, норми, стереотипи, настанови, способи сприймання природи, простору й часу тощо. Вся соціальна, культурна, релігійна, правова, економічна, політична поведінка людини (як члена певної

спільноти) зумовлюється цими вимірами, які закладені конкретною історичною, соціальною та етнокультурною традицією у свідомості, підсвідомому та несвідомому кожної людини. Ці виміри можуть бути явними і латентними, можуть проявлятися довільно і спонтанно, вони можуть змінюватися самою людиною або колективним суб'єктом в процесі суспільної практики. Соціокультурна реальність фактично твориться самою людиною як тілесно-душевно-духовною цілісністю.

3. Український соціум – це соціокультурна реальність, яка знаходить своє втілення і прояв як у вигляді спільного, так і у вигляді суспільного (необхідно обов'язково враховувати запроваджене Ф. Тьонісом розрізнення понять "суспільство" та "спільнота" [6], що базується на двох різних типах соціального зв'язку). Якщо *спільнота* є результатом спільного природного буття й взаємодії людей, пов'язаних однаковим походженням, подібними поглядами, спільною долею та устремліннями, то *суспільство* є продуктом цілеспрямованої діяльності раціонально організованих інститутів і базується на конвенції, угоді, спільних інтересах тощо.

4. Людське буття є відкритою системою і основою такого буття є діяльність як особливий, специфічний прояв людської активності, в діяльності чітко проявляється взаємодія матерії та духу, ідей та справи, теорії та практики. Людська поведінка і діяльність є антропо-вимірною і аксіологічною, тобто в основі її процесуальних і змістовних характеристик лежить "масштаб" людини, її потреб, інтересів, смислів і цінностей. Процес включення людини в соціокультурне середовище супроводжується специфічною регуляцією людських дій, внаслідок чого деякі біологічно зумовлені прояви можуть бути обмежені, а деяким з них може бути надано принципово інакше спрямування. Шляхом розгортання і урізноманітнення різних форм, видів і типів своєї поведінки й діяльності людина розширює межі своєї суб'єктності та своїх потенціальних можливостей. А внаслідок історичного розвитку людини і спільноти відбувається розширення соціокультурної сфери (яка репрезентована не тільки соціокультурними процесами, але й створеними людиною речами, засобами життєдіяльності, знаряддями праці, інструментами тощо).

5. Сучасне українознавство як інтегративна система знань, що розвивається в рамках постнекласичної науки, не дозволяє редукувати культуру ні до матеріального, ні до соціального, ні до духовного пласта реальності. Проте застосування системного підходу дозволяє більш глибоко розглянути українську культуру не тільки як цілісне поєднання взаємопов'язаних елементів, але й як багатопланову, багатопланову і багатовимірну реальність, яка охоплює побутову і археологічну, землеробську і господарську, звичаєву і епічну, релігійну і комунікативну, повсякденну і карнавальну, екологічну і економічну, фізичну і організаційну, художню і моральну, офіційну і неофіційну, педагогічну і наукову, філософську і світоглядну, когнітивну і конативну, політичну і правову, міську і сільську, етнічну і національну культуру, субкультуру і контркультуру, а також елітарну, народну, масову тощо.

6. Соціокультурний підхід дозволяє розглядати українську культуру через когнітивний, емоційно-почуттєвий та конативний (поведінково-діяльнісний) "зрізи".

7. Всі етнічні та націєтворчі процеси дуже тісно пов'язані з соціокультурними. Проте соціокультурні процеси є більш динамічними, ніж етнонаціональні. При цьому можна говорити про наступні історичні тенденції: а) тенденція до поступової гуманізації, індивідуалізації та демократизації українського суспільства; б) тенденція до урізноманітнення форм історичного активізму української спільноти і української людини та збільшення ролі індивідуальної ініціативи в історичному процесі; в) тенденція до посилення ролі ноосферного начала у здійсненні історичного про-

цесу; г) тенденція до зростання інформаційної насиченості поля соціокультурної і міжнаціональної взаємодії; д) тенденція до зміцнення і розширення як індивідуальної, так і колективної суб'єктності українців.

8. Трансформації колективної ідентичності українського народу зумовлюються багатьма соціокультурними процесами, основними серед яких є культуротворення, смислопородження, традиціоналізація, інновація, консолідація, інтеграція, ритуалізація, символізація, унормування, синкретизація, аксіологізація, меморіалізація, гармонізація, ідеологізація, солідаризація, демократизація, лібералізація, секуляризація, індивідуалізація, партикуляризація, інтелектуалізація, суверенізація, урбанізація, патерналізація, уніфікація, політизація, плюралізація, поляризація, радикалізація, маргіналізація, масифікація, прагматизація, інформатизація, комп'ютеризація, віртуалізація, регіоналізація, глобалізація, а також міфологізація і деміфологізація, сакралізація і десакралізація, централізація і децентралізація тощо.

9. Системне вивчення становлення і розвитку української ідентичності в контексті соціокультурних, етногенетичних і націєтворчих процесів має відбуватися *цілісно* (не розриваючи племінний, етнічний і національний етапи розвитку українців), з урахуванням системотворчої ролі аксіологічного і ноетичного (смыслового) вимірів процесу ідентифікації суб'єктів (як індивідуальних, так і колективних).

10. Для наукового розгляду української ідентичності як динамічної структури (для якої характерний нелінійний і нерівномірний розвиток) необхідно комплексно дослідити різні форми соціокультурної активності української спільноти і української людини (поведінки, діяльності, творчої активності тощо), які забезпечують різноманітні взаємозв'язки українців зі своєю країною. Також необхідна обов'язкова концептуалізація міждисциплінарних узагальнень (історіософських, культурно-антропологічних, етнолінгвістичних, соціально-психологічних, етнополітологічних тощо) з дотриманням принципів вертикальної та горизонтальної інтеграції.

11. Необхідно врахувати, що для України властивий синтезуючий тип міжцивілізаційної взаємодії [2, 61–65], що без завершення процесів націєтворення і без збереження власної ідентичності Україна не буде конкурентоздатною державою у світі.

12. Обов'язкове поєднання теоретичних та емпіричних досліджень унеможливить продукування неадекватних тверджень і ненаукових висновків (наприклад, про нібито суцільну інтровертованість і меланхолійність українців та про неможливість їхньої однозначної цивілізаційної самоідентифікації).

Проведені нами дослідження [2, с. 61–65; 3, с. 15–18; 5, с. 24–53] показують, що для українства найтиповішими є три типи ідентифікаційних практик: 1) *консервативно-ретроспективна* (коли люди усвідомлюють себе переважно через минуле і отожднюють себе з давніми традиціями своєї спільноти; в її межах формується племінна, локально-територіальна, станова, етнічна, метаєтнічна та пострадянська ідентичність), яка спрямована на забезпечення стабілізаційних засад суспільства; 2) *конструктивно-перспективна* (коли люди співвідносять себе з модерними ідеалами та цінностями, спрямованими у майбутнє; в її межах формується континентальна, планетарна, національно-культурна та громадянсько-політична ідентичність); 3) *сакралізуюча* (яка може поєднуватися як з першим, так і з другим типом ідентифікаційних практик; в її межах формується метаєтнічна, племінна, етнічна, релігійна ідентичність), що є найдавнішою ідентифікаційною практикою на теренах України.

1. Воропаєва Т. С. Специфика самоидентификации этнических украинцев и русских в Украине: социально-психологические аспекты / Т. С. Воропаева // Личность в межкультурном пространстве. – Ч. 1. – М.: РУДН, 2008. – С. 23–28. 2. Воропаева Т. Специфика самоидентификации этнических украинцев на Півдні України // Проблеми національно-культурної самоідентифікації українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу. Матеріали наукової конференції. 6 червня 2007 р. – Одеса: Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень в м. Одесі, 2007. – С. 61–65. 3. Воропаєва Т. Формування ідентифікаційної матриці та культуротворення діяльності українців // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Українознавство. – № 13. – К., 2009. – С. 15–18. 4. Мостяєв О. Про предметне поле українознавства // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Українознавство. – № 13. – К., 2009. – С. 4–8. 5. Серайчук В., Пісун В., Воропаєва Т. Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціально-психологічні аспекти // Фундаментальні орієнтири науки. – К.: Фонд фундаментальних досліджень, 2005. – С. 24–53. 6. Тьоніс Ф. Спільнота та суспільство. Основні поняття чистої соціології. – К.: Дух і літера, 2005. 7. Українознавство: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / За ред. М. І. Обушного. – К., 2008.

Надійшла до редколегії 25.08.09

О. Мостяєв, канд. філос. наук

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

В статті розкривається специфіка процесу трансформації українського соціуму, розглядаються етапи його модернізації, виділяються риси перехідних періодів.

In the article the process of transformation of Ukrainian society is revealed, the stages of its modernization are considered and the features of transitional periods are highlighted.

Попри статистику структури, відтворення якої можна знайти у будь-якому суспільстві, український соціум зазнає невинних повільних або – в останні століття – стрімких змін. Відтворення соціальних структур та їхня зміна тісно взаємопов'язані – відтворення відбувається не буквально, а з певними змінами, зумовленими як зміною поколінь, так і історичними тенденціями. Такі, трансформаційні, зміни можуть охоплювати як все суспільство, так і окремі його підсистеми та сфери.

Загалом у суспільствознавстві існує цілий спектр методологічних підходів та концепцій суспільних трансформацій: трансформація, зміни, розвиток розглядаються як зміни суспільних реалій у напрямку удосконалення, занепаду, а також по колу ("вічне повернення").

Саме слово *трансформація* походить від пізньолатинського *transformatio* – перетворення. Воно позначає будь-які перетворення, зміни виду, форми та суттєвих властивостей будь-чого. Під *соціальною трансформацією* нині розуміються процеси якісних змін у суспільствах або соціальних системах. Себто, йдеться про радикальні і всеосяжні перетворення суспільства.

Тут слід уточнити, що суспільство, соціум нами розглядається не як якась жорстка "система", і не як "організм", в якому відбувається детермінована взаємодія "органів", а як "м'яке", деякою мірою "віртуальне" поле взаємин: "основна відмінність моделі поля від системної полягає в теоретичному обґрунтуванні змін та процесів як саме континуальних, а не дискретних, фрагментованих і розірваних" [17, 30]. У цьому полі суб'єктивно або

колективно вмотивовані потенційності можуть або не можуть реалізуватись залежно від історичних обставин, що склалися. Тому трансформації слід розглядати як форми реалізації цих потенційностей.

Трансформації охоплюють організаційні виміри суспільств, хоча базуються і на матеріальних (технологічних), і на ідеальних (у сфері суспільної свідомості) змінах. Для соціології при дослідженні трансформацій соціумів найбільш суттєвим є те, що змінюється поле зв'язків між людьми, способи та структура їхньої взаємодії; історична наука описує та пояснює всі три зазначені типи трансформацій, акцентуючи увагу на подієвості змін. В українознавстві так само робиться акцент на подієвості, однак головною метою є простеження якісних змін українського соціуму загалом, і не стільки визначення його стану на тому чи іншому історичному етапі, скільки розуміння того, як кожен конкретний етап трансформації вплинув на становлення сучасного українського соціуму, зробив його таким, який він є нині.

Можна говорити про відтворення суспільства та його трансформацію. У чому відмінність цих понять? Коли ми простежуємо кількісні зміни, йдеться про відтворення, в той час як якісні зміни свідчать про трансформацію. Їх розмежування однак не завжди є очевидним. Трансформація, як здається, передбачає таку появу нової якості, коли суспільство або його окрема сфера зазнає кардинальних змін, так що змінюється спосіб функціонування соціуму. Відтворення ж включає повсякденні процеси, які можуть призводити до зміни переважно кількісних параметрів соціуму.

Також поняття трансформації відрізняється від звичайного сталого розвитку суспільства. Сталий розвиток – це підтримка наміченого попереднім розвитком соціуму режиму функціонування. Для його витлумачення використовуються поняття "рівновага", "гомеостаз" або "стаціонарний режим". Вони ж передбачають сталість певних соціальних параметрів. Якщо суспільство при цьому змінюється, то самі ці зміни відбуваються у межах існуючої системи і спрямовані на підтримку такої сталості.

Отже, "трансформація" передбачає зміни якісні, зокрема – впровадження у суспільство принципово нових чинників, структур та елементів. У цьому плані український соціум зазнає трансформації від самого початку свого формування – становлення перших ранньодержавних об'єднань антів та полян. Однак, трансформація, що безпосередньо призвела до формування сучасного типу соціуму, розпочалась з середини XVI ст., коли набули чинності процеси, що призвели до прискорення та динамізації розвитку соціуму, породили зміни як у матеріальній базі суспільства, так і в його духовній сфері, і котрі з часом заклали основи капіталістичного індустріального суспільства. Власне, це були відгомони процесу світового масштабу, що охопили Західну цивілізацію, східною периферією якої була Україна. На Заході вони були започатковані релігійними реформами у дусі протестантизму, котрі з часом призвели до секуляризації суспільства, впровадження ринкових відносин як провідного суспільного регулятора, а згодом – індустріалізації. В Україні ж трансформаційні процеси відбувались відмінним шляхом, будучи спричиненими розвитком Заходу, та мали неповний і своєрідний характер.

Для зазначених процесів зазвичай використовують термін *модернізація*, що розглядається як варіант більш широкого процесу трансформації і котрий позначає взаємообумовлені суспільні процеси та зміни в усіх соціальних інститутах, що супроводжують процес переходу від традиційних до модерних суспільств. Модернізаційні зміни передбачають удосконалення, покращення, оновлення соціальних систем, себто супроводжуються інноваціями та змінами параметрів суспільств [15].

Розрізняють два типи модернізації – *органічну* та *неорганічну*. Перша відбувалася у тих країнах, що були новаторами на цьому шляху, і розгорталась завдяки внутрішнім чинникам, зокрема, докорінним змінам у сфері культури, ментальності, світогляду. Її початок пов'язують з появою національних централізованих держав, зародженням буржуазних відносин, зокрема капіталістичної кооперації та мануфактури, формуванням ранньомодерних націй, а піднесення – з першою промисловою революцією, руйнуванням традиційних спадкових привілеїв та впровадженням рівних громадянських прав, демократизацією, становленням національних суверенних держав тощо.

Вторинна, неорганічна модернізація відбувається як відповідь на зовнішній виклик з боку більш розвинутих країн і здійснюється переважно під впливом запозичення чужих технологій та форм організації виробництва і суспільства, запрошення фахівців, навчання кадрів за кордоном, залучення інвестицій тощо. Її основний механізм – імітаційні процеси. Розпочинається ж вона не у сфері культури, а в економіці та, деякою мірою, політиці, визначається як *наздоганяльна модернізація* або "модернізація з запізненням". Згідно Ш. Ейзенштадта, така модернізація являє собою своєрідний "виклик", на котрий кожне суспільство дає свій "відгук" відповідно до принципів, структур та символів, закладених в здобутках його тривалого розвитку. Тому її підсумком є не обов'язково засвоєння соціальних досягнень Заходу, але сукупність якісних змін традиційного суспільства [18, 261].

Важливим складником трансформації є процес "переходу" або "транзиту". Перехід має обмежені часові та просторові рамки і рано чи пізно має закінчитися. *Перехідна епоха (період)* – це стан невизначеності щодо минулого і майбутнього. Це – період біфуркації або низки біфуркацій, що супроводжується не тільки спонтанним структуроутворенням, але і вибором шляхів розвитку, які є послідовно реалізованими каналами еволюції. Причому цей вибір досить часто є випадковим. Стосовно соціуму у такому випадку говорять про *перехідний стан* – етап модернізації, в якому він поєднує форми та способи функціонування попереднього етапу, але інтенсивно розвиваються й елементи нового – зародки майбутнього стаціонарного розвитку соціуму. Це спричинює нестабільність соціуму, некогерентність структурних та функціональних змін, боротьбу старого і нового, причому якщо старі форми функціонування нестабільні через невідповідність новим умовам функціонування соціуму, то нові – через відносну нерозпрацьованість власних механізмів функціонування та елімінуючий тиск старих соціальних структур. Тому зміст перехідної епохи – підготовка або завершення становлення умов соціального зсуву, що включає як модернізацію соціально-економічної сфери в її матеріально-технічному та власнісному вимірах, так і у сфері управління соціумом, у способах контролю суспільних процесів [10].

Нестабільність перехідних епох, постійна загроза соціальної дезорганізації створюють можливість для двох різних станів соціуму, що інколи можуть періодично змінювати один іншого: уразі наявності сильної влади, згуртованої національної еліти або сильної політичної сили (партії, армії, бізнес-клану) існують передумови для встановлення авторитарних або деспотичних режимів; при їх ослабленні соціум перебуває у стані невизначеності та хитається між загрозами диктатури, розпаду, спричиненого внутрішніми конфліктами та дестабілізується боротьбою зовнішніх центрів сили за вплив на його розвиток. Припинення як такого хитання, так і демонтаж авторитарних режимів та завершення поставоритарних реформ свідчать про завершення перехідної епохи.

У процесі модернізації відбувається інколи досить парадоксальне поєднання ознак минулого і майбутнього. Щодо цього запропоновано поняття *революції* як поєднання в одній суспільній формі системних якостей допе-

рехідної епохи і деяких значущих ознак нового модернізованого суспільства. У процесі реєволюції суспільна форма оновлюється, але системний зміст суспільних процесів або залишається у межах старої якості, або навіть відбувається відкат до ще більш архаїчних форм. Це, у свою чергу, значно напружує процес соціальної трансформації [10]. Скажімо, найбільш характерною формою реєволюції у XX ст. було суспільство, створене більшовиками – побудоване на архаїчній, властивій східним деспотіям давнини і середньовіччя, системі тотального державного управління. Тоді було здійснено своєрідний синтез середньовічної деспотії та індустріального суспільства. Реєволюція відбувалася на всіх сферах соціуму – на економічній (поєднання позаекономічного примусу й індустріального виробництва), на політичній (поєднання тоталітарного управління та ідеї нації), на соціальній (поєднання тотального корпоративізму, патерналізму, оновлених форм кріпацтва та рабства, і в той же час – елементів масового суспільства, як то розвиток ЗМІ, громадських організацій, втім, підконтрольних державі), на культурній (поєднання широкого тиражування літератури художнього та наукового змісту, поширення масової освіти, зростання ролі засобів масової інформації, формування масової культури, і в той же час – обмеження цих процесів тоталітарною ідеологізацією та пропагандою). Себто, реєволюція – поява таких нових суспільних форм, що функціонують за принципами попередніх епох і, по суті, є способами застосування деяких елементів модернізованого суспільства задля реанімації старої, відживаючої соціальної системи.

Нарешті, сучасні процеси у соціумі часто визначаються як *постмодернізація* – формування нового типу суспільства, що має іншу матеріальну базу і навіть ментальні характеристики, ніж індустріальне. Таке суспільство називають постіндустріальним, інформаційним, технотронним, постмодерним.

Один з ідеологів постіндустріального суспільства Д. Белл вважає, що це суспільство є фактично новим соціальним укладом, базованим на технологічному розвитку, перш за все телекомунікацій, і також на революції в організації й обробці інформації та знань, у котрій провідну роль відіграє комп'ютер. Натомість, воно відрізняється трьома головними аспектами: переходом від індустріального суспільства до сервісного; вирішальною роллю теоретичних знань для здійснення технологічних інновацій; перетворенням нової "інтелектуальної технології" в ключовий інструмент системного аналізу та прийняття рішень. Інакше кажучи, осьовим принципом постіндустріального суспільства є високе соціальне значення теоретичного знання та його важлива роль в якості керівної сили соціальних змін. Це має місце на тлі високого розвитку технологій, тісно пов'язаних з ідеальною сферою, зокрема наукою. Тому інформація в своїй кількості та якості дедалі більше стає не тільки способом здійснення влади, але й умовою свободи – стратегічним ресурсом та агентом трансформації. Нарешті, важливою складовою постіндустріального суспільства вважається зростання різних форм планування – як у межах окремих фірм та організацій, так і на загальнонаціональному рівні. Відповідно все це впливає на зміну якості еліти, яка з економічно пануючої перетворюється на "еліту знань", спостерігається зростання чисельності інтелігенції, професіоналів, "технічного класу". Її економічне підґрунтя – кваліфікація, отримана завдяки освіті, а не володіння власністю (успадковану чи набутою завдяки підприємницьким здібностям), і не політична позиція, що досягається завдяки підтримці політичних партій або кланів [2].

Процес модернізації українського соціуму розпочався від середини XVI ст. По суті це був нерівномірний процес, в якому простежуються часи більш швидких та більш упо-

вільнених змін. Тому зазначений час розглядають як низку перехідних періодів, кожен з яких має свої особливості, та періодів стаціонарної трансформації.

В. Головка в своїй статті виділяє наступні етапи модернізації:

1) Периферійна модернізація: магнатсько-колонізаційна (середина XVI – середина XVII століття).

2) Постпериферійна модернізація: козацько-колонізаційна (1648–1698 роки).

3) Імперська модернізація I: старшинсько-кріпосницька (1698–1775 роки).

4) Імперська модернізація II: бюрократично-кріпосницька (1775–1861 роки).

5) Імперська модернізація III: бюрократично-підприємницько-капіталістична (1861–1917 роки).

6) Радянська модернізація: бюрократично-соціалістична (1917–1991 роки).

7) Пострадянська модернізація: бюрократично-капіталістична (після 1991 року) [7, 410–427].

Така періодизація для історичної науки є слушною. Але періодизація В. Головка ґрунтується на виділенні суб'єктів модернізації – соціальних станів, класів та страт – та їхньому впливі на процеси трансформації. З метаісторичної, українознавчої точки зору періодизація модернізації має враховувати якісний її характер, пов'язаний зі змістом та спрямованістю процесів у соціумі в цілому. Крім того, слід виділяти також перехідні періоди. З таких позицій для українського соціуму можна виокремити наступні великі етапи модернізації:

1. Феодальна модернізація українських земель в Речі Посполитій та Російській імперії: сер. XVI – поч. XIX ст. – поява економічних елементів буржуазного укладу на тлі соціально-політичної реєволюції – оновлення феодальних відносин, спочатку на приватному ґрунті (торговельно-підприємницька діяльність шляхти та – у Московії – дворян, що феодальними способами експлуатували залежних селян), а у межах Російської імперії – ще й на державно-кріпосницькому (зокрема, розвиток державного підприємства та державних мануфактур); етап складається з двох підетапів, розділених перехідною епохою;

2. Рання індустріальна модернізація українських земель в Російській та Австрійській (Австро-Угорській) імперіях: остання третина XIX – поч. XX ст. – промисловий переворот та перша індустріалізація, коли в Україні відбувалася сировинно-сільськогосподарська модернізація, котра не охоплювала або слабо охоплювала політичну та громадянську сфери; в соціально-політичній сфері також відбувалася модернізація, зростала роль буржуазних елементів, однак на підросійських землях у політичній сфері панувала реєволюційна форма – самодержавство;

3. Соціалістична модернізація українських земель в СРСР: 30–80-ті рр. XX ст. – перехід від капіталізму до соціалізму, прискорення наздоганяльної модернізації – друга індустріалізація, формування нової реєволюційної форми – "розвинутого соціалізму"; для західноукраїнських земель до 1939 р. у Польщі, Чехословаччині та Румунії в цей час впроваджувались елементи буржуазної модернізації.

Зазначені етапи розділені перехідними епохами:

1648–1687 рр. – Формування та розпад ранньомодерної української держави та перехід її частини під протекторат Московії; національно-визвольна та громадянська війна;

1830-ті – 1860-ті рр. – Криза кріпацького ладу, феодальної модернізації та початок промислового перевороту; частковий перехід від феодальної до буржуазної модернізації; реформи 60-х рр., що впровадили нові соціальні та політичні форми;

1917–1929 рр. – Крах соціальної та політичної систем Російської імперії; перехід від буржуазної до соціалістичної модернізації; з 1987/1991 рр. – Перехід від соціалістичної до буржуазної модернізації; подолання старої революційної соціально-політичної системи, початок деколонізації України; соціально-політичне усталення незалежної української держави сучасного типу, завершення формування української нації та поява елементів постмодернізації.

Перший етап слід розділити на два підетапи.

На першому підетапі першого етапу Україна була частиною Польщі та Литви, потім – речі Посполитої. Провідним суб'єктом модернізації в них була литовська і польська шляхта, котра впровадила фільварки – багатопалатні господарчі комплекси, зовні орієнтовані на товарно-грошові відносини, що існували головню на підставі великого землеволодіння та щотижневої панщини залежних селян. Інколи в них були наявні мануфактури, хоча на них також працювали переважно кріпаки. Тому, за соціальним змістом, кріпацько-шляхетська модернізація була феодальним явищем і для українців мала неорганічний характер.

Піднесення культури, релігійне протистояння та зростання ролі козацького стану в другій половині XVI – першій половині XVII ст. призвело до перетворення українського етносу на ранньомодерну націю [15, 3–22]. Два підетапи розділені перехідною епохою, в якій відбулася модернізація у політичній сфері – формування козацької держави.

На другому підетапі, зі включенням України до складу Російської імперії, а особливо з початком правління Петра I, процеси модернізації в Україні тісно пов'язані з відповідними процесами в Російській імперії. Феодальна модернізація продовжилася: "широко використовуються зовнішньоекономічний примус для мобілізації трудових ресурсів, феодальні привілеї і монополії – для забезпечення економічної еліти необхідними виробничими ресурсами" [14, 53].

Фільваркова та державна російська імперська модернізація як різновиди феодальної модернізації в соціальному плані були формами революції, в якій феодальними засобами здійснювалось економічне осучаснення суспільства. Цей процес також називають *рефеодалізацією*. Під останньою розуміються форми поєднання феодальних виробничих відносин та товарного способу реалізації продукції, орієнтованого на ринок за межами країни. Її зазнали переважно регіони-виробники сировини, що потрапили у зону впливу західноєвропейського капіталізму у період первісного нагромадження, і котрі у такий спосіб стали задовольняти потреби європейського ринку. Завдяки цьому революція охопила країни Центрально-Східної Європи та Америки. В цих регіонах власники, будучи орієнтованими на європейський ринок, отримували зиск головню від привласнення робочої сили – закріпачення або переведення у рабство. Завдяки цьому з одного боку підтримувався низький рівень індивідуальних потреб виробників, з іншого – високий ступінь їхньої експлуатації, котрий досягався через позаекономічний примус [4, 313]. На тлі цього у революційних країнах нагромаджувалися величезні капітали, однак вони переважно спрямовувалися не у розширення виробництва, а у престижне споживання вищих класів та частково поповнювали державну казну, зокрема в Росії на них створювались державні мануфактури.

Отже, рефеодалізація – зворотний бік торговельного капіталізму, коли великі землевласники перебувають на службі у капіталізму, але самі не є капіталістами. У цьому випадку відбувається своєрідний синтез капіталізму з рабовласництвом (як в Америці) та з феодалізмом (у Центральній та Східній Європі): зберігається феодальний спосіб виробництва, який дозволяє здешевити продукцію за рахунок привласнення робочої сили та економічної залежності виробників. Саме декілька хвиля такої рефеодалізації і відіграли в історії України велику і достатньо

негативну роль. Тому виділені В. Головком періоди 1–4 за соціальним змістом є феодально-кріпосницькою модернізацією, і їх цілком можна об'єднати в один великий період.

Слід зазначити, що в цей час в українських землях переважали непромислові, сільськогосподарські форми виробництва, а традиційне суспільство залишалось недоторканим. Це також свідчить про панування феодальної модернізації. Навіть українські міста у більшості були не стільки торговими і промисловими осередками, скільки сільськогосподарськими центрами.

На українських землях, провідниками модернізаційних імпульсів були спочатку польський уряд та магнатські родини. Відповідно з цим домінуючою формою стала велика поміщицька власність на землю. В XVII ст. ініціативу модернізації перехопив козацький стан, політичні домагання якого призвели до національно-визвольної війни.

Дефеодалізація за часів Хмельниччини сприяла формуванню нового економічного порядку, основу якого складала індивідуальна власність на землю. Без сумніву, можна знайти аналогії між Голландською революцією 1566–1609 рр. та Хмельниччиною 1648–1657 рр. Зокрема, в обох випадках в основі конфлікту були національні і релігійні інтереси між колонією і метрополією. Однак, в Україні рушійною силою Хмельниччини став військово-корпоративний стан козацтва, у той час як у Голландії рушійною силою революції були вже сформовані буржуазні верстви. Тобто, в Україні спроба досягнення національної незалежності випередила появу національного буржуазного суспільства. Голландія випередила Україну, тому що знаходилась на переді західної органічної модернізації, в той час як в Україні сама козацька еліта вимагала модернізації та обуржуазнення. Та майже безперервні бойові дії 1648–1687 рр., і також становий характер козацтва не призвели до зміни у тенденціях модернізації. Хоча козацтво Запорозжя та частина старшини Гетьманщини почала перетворюватися на український аналог західноєвропейської буржуазії, однак головню в економічному вимірі, в політичному залишившись феодальним станом, що претендував на станові вольності, а не на скасування станового ладу, як цього домагалась західна буржуазія. Тому ранньомодерна національна свідомість залишалась становою. Козацький стан не став впроваджувачем мануфактурного виробництва, монопольної торгівлі або інших, передових для того часу, економічних форм, залишившись аграрним станом, що використовував найманих робітників. Втім, на Запорозжі у XVIII ст. спостерігалася стійка тенденція до обуржуазнення, яке, на жаль, так і не відбулося повною мірою. На заваді цьому стала як слабка заселеність регіону, його економічна залежність від сусідніх регіонів, так і політика Російської імперії, зокрема – ліквідація Гетьманщини та Запорозької Січі.

Тому у XVIII ст. в підросійській Україні модернізація поступово ставала частиною російського імперського модернізаційного проекту. Йому ж був властивий наздоганяльний характер, оскільки Росія претендувала стати за деякими своїми виробничими показниками на один рівень з західними країнами. Для українських земель, що були периферією Заходу, провідним завданням модернізації було посилення інтеграції в європейську економічну та соціально-політичну систему та перетворення козацької старшини на буржуазію. Російський же модернізаційний проект був спрямований на зміцнення дворянського стану та посилення імперської державності шляхом революції. Тому він вступав в конфлікт з потребами української модернізації, носіями ідеології якої в XVIII ст. була козацька старшина, яка укріпила свої позиції внаслідок розшарування козацтва. Після поразки виступу І. Мазепи вона була змушена йти в фарватері російського модернізаційного проекту і перетворилася на дворянство. Українська економіка була переорієнтована майже повністю на Росію, а країна стала ринком збуту продукції російської промисло-

вої продукції, що офіційно було підкріплено заборонами прямої торгівлі з Заходом. З іншого боку російський уряд ініціював створення деяких галузей промисловості в Україні. Активно формувалась велика земельна власність, у зв'язку з чим поступово було впроваджено, за російським зразком, кріпацтво [7, 420–421].

Модернізаційні перетворення в підросійських українських землях проводилися головню з Санкт-Петербургу, а роль модернізуючої еліти відігравав державний управлінський апарат. Модернізація проявлялася, зокрема, в колонізації – освоєнні великого земельного масиву, який захопила Росія на півдні України. На цій території соціально-економічний уклад відрізнявся від інших українських земель. Так, права землеволодіння мали не тільки дворяни, поряд з великою власністю існувало й мале землеволодіння. Більш розповсюдженою, ніж на півночі України, була вільнонаймана праця. Деякою мірою відбувався розвиток мануфактурного виробництва. Однак, загалом модернізація відбувалася у руслі феодально-кріпосницьких відносин, які були пануючими політично та на рівні макроекономіки.

У першій половині XIX ст. в Україні продовжував розвиватися дворянсько-купецький капіталізм. Носієм капіталістичної перебудови українського господарства був переважно поміщик. Джерелами нагромадження капіталів у поміщиків були продаж хліба, скотарство, промислове підприємництво, надання кредитів, лихварство, зиск з кріпаків, отримання ренти від нерухомості [3, 22]. Очевидно, що тільки три перші можна вважати власне капіталістичними, інші ж були фактично способом синтезу ринку та феодальних відносин. Існування буржуазного укладу у феодальній Російській імперії в XIX ст. сприяло пануванню рис первинного нагромадження. У цьому Російська імперія значно відставала від передових країн Європи, в яких період первинного нагромадження завершився і розпочався промисловий переворот, пов'язаний із розвитком великого машинного виробництва.

Процес формування великої неаграрної буржуазії, що змогла б здійснити промисловий переворот, в Україні відбувався дуже повільно. До того ж нові підприємці традиційно зберігали зв'язок із субкультурами, з котрих вони вийшли, чому не в останню чергу сприяла консервація станового ладу. Так, великі підприємці зберігали риси поміщицько-дворянської ментальності. Межі ж між купецтвом, міщанством та селянством визначалися більше багатством і підприємницькою діяльністю, ніж традиціями. Тобто, модернізація відбувалася переважно в економічній сфері і слабо торкалася інших. Станові межі почали розмиватися лише після реформ 60-х рр., коли дві останні з перерахованих верстви почали прагнути та, врешті, змогли набути дворянського звання, а окремі дворяни захотіли записатися у купецтво [11, 254–255].

З'явилися перші ознаки національного відродження. Однак, національний український капітал уособлювали майже виключно поміщики, пов'язані з російським торговельним капіталом, котрі фактично не підтримували національну ідею, орієнтувались на російсько-дворянську самодержавну систему. Української буржуазії було надзвичайно мало, та і та, що була – переважно проросійська, так чи інакше була пов'язана через дворянський протекціонізм з російським торговельним капіталом та самодержавством. Тож національний рух, що перебував у зародковому стані, опирався головню на дрібне українське міщанство – переважно ремісників й дрібних торговців (своєрідну "трудову буржуазію"), українську інтелігенцію та селянську масу, наполовину сковану кріпацтвом [3, 134–135].

Промисловий переворот, що розпочався в Російській та Австрійській імперіях у 30–40-ві рр., став ознакою нової перехідної епохи у процесі модернізації. Але за умов збереження кріпацтва він відбувався дуже повільно. Крім існування станових обмежень та державної регламентації приватної діяльності його гальмувала фактична відсут-

ність ринку вільнонайманої праці – більша частина потенційної робочої сили перебувала у кріпацькій залежності, так що пропозиція робочої сили була досить низькою, що гальмувало зростання буржуазного виробництва [9].

Промисловий переворот у підросійській Україні розпочався з харчової промисловості, зокрема – цукрового виробництва. Панівною тенденцією тут було перетворення кріпосної мануфактури на фабрику з вільнонайманою працею. Нарівні з ними розвивалися і великі кріпосницькі промислові мануфактури – у вуглевидобувній промисловості. З середини 40-х рр. осередки промислової діяльності переміщуються із містечок та сіл у міста, а поміщицьке підприємництво почало занепадати. Схожі процеси мали місце і в півдавстрійській Україні.

У перехідну епоху 30-х – 60-х рр. розпочалося прискорене оформлення української культурної ідентичності та поява нової національної еліти. Уособленням цього перевороту стало нове покоління українських діячів, яке виступило на суспільну арену на межі 1830-х і 1840-х рр. Центральними фігурами цієї генерації були Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко. На відміну від своїх попередників – нащадків козацької старшини – переважна частина нової еліти відзначалася "низьким" соціальним походженням – вони походили із селян, а за соціальною діяльністю складали українську національну свідому частину фахової імперської інтелігенції [8, 36].

Лише через деякий час після скасування кріпацтва (у 1848 р. в Австрійській та в 1861 р. у Російській імперіях) – після здійснення ряду політичних і економічних реформ – можна говорити про завершення перехідної епохи та початок нового витка модернізації, коли стали виразними результати скасування кріпацтва, проведення судової, адміністративної, цензурної та деяких інших реформ. Модернізація набуває більш сучасних, постфеодальних форм. Західні українські землі при цьому залишалися малорозвиненою периферією Західної Європи, в той час як у підросійській Україні вирував промисловий переворот та ближче до кінця XIX ст. розпочалася індустріалізація, відбувався розвиток раціональної бюрократії, становлення національної літературної мови та почалося подолання деяких елементів традиційного суспільства. При цьому відбувалося суттєве відставання у політичній сфері – зберігалось застаріле дворянсько-самодержавне правління, а регіони України продовжували займати колоніальне положення. В економічній сфері це відбилося на тому, що модернізація мала переважно сировинно-напівфабрикатний та аграрний характер. В ній велику роль відіграли наявність окремих природних ресурсів, як то чорнозему, великих родовищ кам'яного вугілля, залізної руди та марганцю.

У цей час починається формування новоукраїнської національної свідомості, творцем якої стала нова українська еліта мішаного походження, серед якої значну роль відігравала національна інтелігенція. Однак, її чисельність в Україні була вкрай незначна, вона була достатньо слабкою та зосереджена переважно навколо університетів та в деяких інших вищих навчальних закладах. При цьому з декількох тисяч щорічних випускників вищих навчальних закладів лише незначніша частина була українцями за походженням, серед яких ще незначна частина виявила національну зацікавленість. Тому на другому етапі модернізації українська інтелігенція лишалася другорядною групою суспільства, розірваною інтелектуальними суперечками, налаштованою проти імперського уряду, ізольованою від мас та зануреною у власні справи.

У Галичині в національній сфері ситуація була інакшою. Хоча етнічні українці тут складали менший відсоток, ніж у підросійській Україні, культурні та політичні свободи дали результати вже у другій половині XIX ст. у межах конституційної Австро-Угорської монархії. Національний рух тут був політично інститутований: була створена Го-

ловна руська рада та, пізніше, з'явилась низка українських політичних партій. Велику роль у національному русі відігравали священики, а у процес національного відродження вклали свій внесок не тільки вони та інтелігенція, але й інші верстви суспільства. З'явилась навіть невелика кількість свідомих українців, котрі працювали в адміністративному апараті і цілком могли стати основою майбутньої "раціональної бюрократії" (М. Вебер). Нарешті, у 90-х рр. у Галичині з'явилися перші українські політичні партії, поширилися ідеї соціалізму.

На теренах Російської імперії відігравали помітну роль нові ідеології – "народницька", "українофільська", "свідомого українства", які існували у політично нерозвиненому середовищі у межах субкультури, котра відстоювала "народні", перш за все "селянські", цінності – покращення життя селян, зростання ролі української мови та збереження народних традицій. Робились спроби інституювати цю ідеологію у вигляді українських "громад", які з'явилися у деяких великих українських містах та, навіть, Петербурзі, а також – гуртків. Однак, цей рух спочатку мав аполітичний характер. І лише наприкінці XIX ст. він набув виразно політичного характеру. Криза наздоганяльної модернізації, що відбулася в 1900–1903 рр., революція 1905–1907 рр., криза 1914 р. і початок Першої світової війни сприяли посиленню національного руху та зростанню національної свідомості. Ще в 1899 р. у Харкові була створена Українська революційна партія, яка висунула гасло автономії України у межах Росії, а пізніше – ряд інших партій (соціалістична, народна, демократична, радикальна). Посилилась боротьба за права українства у школах, у науці. Врешті, з'явилися українські часописи, розпочалася українська політична діяльність у Думі й у земствах, з'явилися нові культурно-освітні та політичні товариства [6].

Неорганічний, наздоганяльний характер модернізації на другому її етапі призвів до того, що український соціум до 1917 р. загалом залишався досить слабо охопленим модернізаційними процесами, і українці значно відставали за показниками модернізації навіть від деяких інших етнічних груп України та сусідніх націй. На початку XX ст. за соціальною структурою Україна залишалася селянською країною: 88 % селян в Україні були в етнічному відношенні українцями, а 93 % всіх українців були селянами. На думку Я. Гріцака, українцям багато у чому вдалося зберегти свою ідентичність не завдяки модернізації, а у супереч їй [8, 15, 62].

Кризи та війна сприяли поширенню ідей досягнення соціальної справедливості, державного регулювання економіки і соціального захисту працівників. Врешті, на території Російської імперії спроба впровадження соціальної справедливості у формі "соціалізму" випередила появу нормального ринкового суспільства та розвинутого капіталізму. Соціалізм тут став новою формою реєволюції.

Події 1917 р. розпочали новий перехідний період в процесі модернізації України, що характеризувався політичною та економічною нестабільністю, економічними та соціальними експериментами, культурним піднесенням та боротьбою різних соціальних тенденцій.

Українська революція 1917–1921 рр., становлення УНР та Української держави, а також отаманських утворень, по суті малих "держав" на півдні України, були подіями, що свідчили про нову перехідну епоху в модернізації України. Період після 1917 р. також був часом модернізаційного вибуху у політичній та культурній сфері. Зокрема, були здійснені перші спроби впровадження національних форм демократії, було створено національну Академію наук, здійснено спроби аграрної реформи та остаточного подолання реліктів феодалізму.

Але з перемогою більшовиків в Україні розпочалася реалізація альтернативного варіанту модернізації, який зберіг багато спільних рис з попереднім етапом.

В економічній площині радянську модернізацію В. Головкин починає з плану ГОЕЛРО (1920 рік), реалізацією якого займалася держава. З проголошенням НЕПу (1921 р.) була надана можливість розвитку приватного капіталу, однак зберігалися значні обмеження, особливо, в сфері зовнішньої торгівлі, а також у політичній сфері, що гальмувало участь підприємців у модернізації країни. З іншого боку, революція та процес українізації, що розпочався в УНР і в обмеженому вигляді був продовжений більшовиками, призвели до примітного культурного піднесення українства. Спостерігається буйний розвиток літератури, драматургії, кінематографії, освіти та науки, зокрема, історії. Відбулося прискорене формування української політичної нації, яке не дістало свого завершення у зв'язку з поразкою української революції.

Перехідний період завершився зі згортанням НЕПу в 1928–1929 рр. По тому у країні встановився тоталітарний режим і розпочався виток форсованої індустріалізації, колективізації та боротьби з традиційним суспільством, зокрема – із високою роллю релігії у соціумі. Радянське керівництво протягом 1930-х – 1970-х рр., з одного боку, модернізувало українське суспільство, сприяло появі української адміністративної еліти, технічної інтелігенції та інших соціальних груп, яких бракувало у XIX ст., а з іншого – шляхом терору та русифікації створило умови для відбору лояльних елементів при просуванні цих нових еліт по соціальній драбині угору [19].

Також відбулося становлення нової адміністративно-командної бюрократії, підконтрольної, у свою чергу, бюрократії партійній. Обидві оформилися у новий правлячий клас номенклатури. На цьому тлі відбувся величезний крок назад – у вигляді колгоспів та заборони селянам мати паспорти (з 1933 р.) було створено нову реєволюційну форму кріпацтва. На цьому ґрунті сільське господарство стало джерелом отримання ресурсів для капіталовкладень в модернізацію промисловості і армії СРСР. Україна в ньому стала одним із найбільших донорів капіталів для модернізації, втім як і одним з найбільших їх отримувачів. Але ці капітали йшли не на користь України, а на користь розвитку виробництв, що обслуговували важку промисловість СРСР, зокрема військово-промисловий комплекс. Колоніальний статус України набув нового вигляду – союзної республіки, що фактично керувалася з Москви, й економіка якої була штучно прив'язана до загальносоюзних виробничих циклів. Тому в економічному плані країна залишилася аграрно-сировинно-напівфабрикатним придатком радянської імперії.

Сучасний перехідний період розвитку українського соціуму укорінений, з одного боку, в тіншовому капіталізмі, що неофіційно розвивався в СРСР в 60–80-х рр., з іншого – в соціальних процесах, що спостерігались у 50–70-ті рр., коли відбулися загальне ослаблення тоталітаризму та падіння "залізної завіси", підвищення добробуту населення, зростання рівня освіти та поширення засобів масової інформації. Хоча слід зазначити, що ці процеси спочатку охоплювали мешканців мегаполісів, периферійні частини суспільства були охоплені ними пізніше. У цей час відбувалося приховане руйнування радянського суспільства, було здійснено критичний аналіз його провідних ідеологем та норм. Підсумком цього стала перебудова др. пол. 80-х рр., котра являла собою низку реорганізацій державного апарату, часткове обмеження його повноважень, трансформацію ідеологічної основи суспільства та дозвіл існувати деяким елементам демократії і ринкових відносин.

З середини 80-х рр. – від "епохи Перебудови і Гласності" відбулося руйнування ідеологічних устоїв радянського суспільства та формування нових відносин кооперативно-го і приватного підприємництва, руйнуються державне регулювання, патерналістське відношення до держави, формуються нові форми економічної поведінки [1, 22].

Історія України 1990-х років виглядає як своєрідне продовження періоду "застою", свого роду розвиток потенційних можливостей, зумовлених радянським минулим, зокрема – використання колишніх радянських кадрів з відповідною ментальністю, які виховують собі зміну. На цьому тлі під впливом об'єктивних змін суспільних відносин і внутрішньої трансформації світоглядних уявлень владних та управлінських структур відбувається "лібералізація" комуністичних поглядів і перехід значної кількості їх попередніх ідейних прихильників на позиції більш поміркованої соціалістичної або соціал-демократичної ідеології [16].

Сучасний український соціум, по-перше, залишається суспільством перехідного типу, що намагається здійснювати наздоганяльну модернізацію. По-друге, як це характерно для перехідних суспільств, процес системної модернізації в країні характеризується незавершеністю та хаотичністю реформаційних зрушень. По-третє, велику роль у такій модернізації від початку відігравали колишня партноменклатура, червоні директори та діячі тіньової економіки, і їхня роль зменшується дуже повільно.

Соціальна невідповідність, хаотичність перехідної епохи зумовлює постановку цілей, метою яких є формування нового стану якісної визначеності соціальної системи, оволодіння соціальними процесами в новій якості, формування керованого, сталого розвитку. Але реалізація цих цілей, яку спочатку здійснювали колишня номенклатура та радянські тіньові ділки, повільно переходить до нової буржуазії, подекуди напівкримінального походження.

На мою думку (яка співпадає з думкою С. Бульбенюка [5]), сучасна Україна – достатньо розвинена індустріальна країна, що вже не потребує класичної "наздоганяльної" модернізації. Країна має індустріальне виробництво та інфраструктуру, розвивається також інфраструктура інформаційного суспільства. У той же час залишаються риси перехідної епохи, зокрема – методологічна невизначеність щодо майбутнього країни, котра виражається у неспроможності правлячої еліти розробити та втілити чітку економічну та соціальну програму розвитку країни, більше того – навіть реалізувати найбільш загальні цілі, покладені в Конституції України [13, 32]. Себто, українське суспільство, попри декларації, фактично ще не стало правовим, не має розвинуеного громадянського суспільства, продовжує здійснювати непослідовні і половинчасті кроки у руслі наздоганяльної модернізації, велику роль відіграють елементи традиційного суспільства, зокрема і ті, що суттєво суперечать, навіть гальмують процеси модернізації.

Яким же є соціальний зміст сучасної перехідної епохи в Україні?

По-перше, відбувається перехід від тоталітарного ідеологізованого, політизованого, централізованого, планового суспільства до неідеологічного, громадянського, децентралізованого, ринкового. Донедавна українські комуністи, що сповідують ідеологію неототалітаризму, були вагомою парламентською партією. Їхні прихильники – непохитні і заідеологізовані, але це – переважно представники старшого покоління. Натомість, частина населення намагається знайти альтернативу в ідеології правого радикалізму, так само безоглядно сповідуючи її як і колись ідеологію комунізму. У той же час значна частина суспільства дедалі більше стає незаідеологізованою, але політично свідомою.

По-друге, здійснюється формування сучасної національної держави та її природної конструктивної антитези – громадянського суспільства, при цьому подолання успадкованого від радянських часів вкоріненого у масову суспільну свідомість державно-патерналістського комплексу відбувається досить повільно.

Трансформація України після проголошення незалежності відбувалась в умовах слабкої новоствореної держави, що розбудовувалась колишньою партноменклату-

рою та червоними директорами. Україна була позбавлена як тривалої традиції незалежності, так і досвіду самостійного політичного життя. Це призвело до формування надто великої кількості, подекуди карликових, політичних партій. Також слабкість української держави зумовлена незрілістю більшості національних інститутів, її послаблюють протиріччя між політичними та бізнесовими кланами, та різні їх геополітичні орієнтації. Крім того, державу послаблює тенденція до регіоналізації, причини якої слід вбачати як у різномірності історичної долі регіонів країни, так і в різних економічних інтересах зовнішньо орієнтованої української економіки, яка буквально "розриває" регіональні інтереси між різними закордонними геополітичними центрами. З іншого боку, це стимулює владні тенденції до надмірної централізації та позбавлення регіонів самостійності, що стимулює протистояння "region – region" та "region – центр".

По-третє, зародки тіньового капіталізму радянських часів переростають у сучасне відкрите капіталістичне суспільство. Воно ускладнене періодичним зростанням "тінізації" усіх сфер суспільної життєдіяльності, а також виникненням та розповсюдженням феномена діяльності "чиновника від бізнесу" або "бізнесмена від держави", який породжує корупційність усіх суспільно-політичних і державних інституцій. Зростання цін та падіння рівня виробництва, відсутність національної валюти і високий рівень інфляції, масові неплатежі та велика роль торгівлі в економіці і здобуванні прибутків, і головне – високі податки на виробництво призвели до розростання тіньової економіки. У суспільстві закріпився синдром "звикання" до економічної злочинності, яка тепер перетворилася на елемент способу життя, була здійснена приватизація партійних коштів та розкрадання фондів підприємств, корупція зросла до нечуваних розмірів, має місце злиття підприємництва із політичною діяльністю [12].

По суті, в Україні відбулося становлення гібридної економічної системи, яка поєднує риси ліберальної ринкової моделі зі значним залученням адміністративних важелів управління національним господарським механізмом, а місце базових інституцій сучасної соціальної держави неоліберального чи соціал-демократичного зразка заступили відносини патерналізму східного типу або частково залишилися деградуєючі архаїчні соціальні відносини, успадковані від радянської системи [5].

По-четверте, особливістю перехідної епохи в Україні є проблемність вибору цивілізаційної ідентифікації. Дає ознаки тривале політичне та економічне розділення країни між західними та орієнтальною державами – країна не тільки політично, а і культурно та ментально балансує між Західною цивілізацією та Євразійською квазіцивілізацією.

По-п'яте, в країні з'явилися і ознаки постмодернізації – стратегії наближення України до економіко-технологічних, політичних та соціокультурних орієнтирів інформаційної (постіндустріальної) цивілізації [5]. У суспільстві мають місце, зокрема, розвиток телекомунікацій, комп'ютерів, інтернету. Україна вже прилучена до сучасних інформаційних мереж та має певну інфраструктуру інформаційного суспільства, в ній поширилися цінності та установки постмодерну. Однак, загалом країна залишається індустріально-аграрною, зокрема її аграрний сектор значно відстає від постіндустріального аграрного сектору західних країн. Велику роль відіграють застарілі індустріальні виробництва та металургійна промисловість, метали, вугілля, деякі напівфабрикати та сільськогосподарська продукція домінують в експорті, а елементи інформаційного суспільства ще не стали провідними акторами соціальної трансформації і відіграють другорядну роль.

Тобто, в Україні поєднуються деякі риси модернізації та постмодернізації. З одного боку, країна зазнала неправних втрат, пов'язаних із крахом у 90-ті рр. її постра-

дянської індустріальної економіки, орієнтованої на виробництво сировини, напівфабрикатів та включеної у минулому до т. зв. "народногосподарського" комплексу СРСР. Це вимагає нової індустріалізації, здійснюваної виходячи з національних інтересів. Але в той час відбувся і регрес в інтелектуальній сфері – суттєве зменшення фінансування та скорочення наукової сфери призвело до зменшення чисельності та ролі інтелігенції, професіоналів, "технічного класу". Тому постає проблема як відновлення її індустріального комплексу, досягнення економічної самодостатності, так і навіть не відродження – новоутворення справжньої, сучасної "еліти знань".

Тому перехід України до постмодернізації при невірності провідних проблем модернізації, зокрема – формування сталих продуктивних чинників економічного зростання, ствердження політичної стабільності і демократії – є дуже проблематичним. Україна частково готова для прийняття постмодерних цінностей, однак завдяки соціалістичному минулому ще тільки формується розвинене громадянське суспільство, дуже повільно і непослідовно укорінюються традиції демократії, повністю не подолано масову схильність до тоталітарних різновидів світогляду, не сформувались стійкі чинники економічного зростання, ґрунтовані не на зовнішніх зв'язках, а на внутрішній потребі суспільства. Завдяки соціалізму українське суспільство в основі залишилося традиційним. Окрім того, в Україні і досі жодною з правлячих сил не розроблено чітку, теоретично обґрунтовану систему економічних та соціальних реформ, що призвели б до перетворення елементів постмодернізації в систему соціального розвитку.

Зазначене свідчить, що сучасне українське суспільство є перехідним, поєднує у собі елементи соціалістичного модерну, буржуазного модерну та постмодерну. Воно коливається між авторитаризмом і демократією, між хаосом та централізацією, між кризою та короткотривалою сталістю. *Сутність сучасного перехідного періоду – це не тільки перехід від індустріального до постмодерного суспільства, це перш за все перехід від соціалізму до капіталізму та від бездержавності до державного існування в умовах ще не до кінця сформованої української нації.* Наше суспільство дійсно, хоча і досить непослідовно, але ставить перед собою певні цілі та намагається їх досягнути. Вони ж значною мірою є сформованими під впливом стану сучасних найбільш розвинених – постмодерних – суспільств. Тому сучасна модернізація відрізняється від органічної модернізації країн автентичного капіталізму, які значною мірою всліпу, методом спроб і помилок формували своє майбутнє виходячи із наявних досягнень. Ми ж керуємося вже досягнутими еталонами. Це дозволяє значно пришвидшити процес модернізації, навіть перейти до постмодернізації, однак вона і надалі залишається наздоганяльною. Врешті, коли суспільство не тільки остаточно подолає вади соціалістичного минулого, визначиться із цілями свого розвитку, але і впровадить програму по їхньому досягненню, перехідна епоха і буде завершена, а суспільство увійде у новий етап трансформації.

Таким чином, трансформація українського суспільства від традиційного в сучасне розпочалась в середині XVI ст.

Її зміст можна розкрити через поняття наздоганяльна модернізація, виділення періодів сталої трансформації, перехідних епох та форм реєволюції. Її особливістю було те, що вона мала колоніальний характер, за більшістю показників відставала від країн Заходу, здійснювалась головню в економічній сфері, і лише в XX ст. охопила політичну, але в обмеженій, зумовленій колоніальним статусом формі. Вона здійснювалась у три етапи: феодальна модернізація (у два підетапи), ранньоіндустріальна модернізація, соціалістична модернізація, та пройшла через три перехідні періоди і нині знаходиться в четвертому.

Останній відзначають: в політичній сфері – велика роль колишньої радянської номенклатури, накладання різномірних конфліктів (між політичними силами, кланами, регіонами тощо) та незавершеність формування української політичної нації; в економічній – непослідовність, незавершеність економічних реформ, збереження сировинно-напівфабрикатної та сільськогосподарської спрямованості економіки, енергетична залежність країни, висока роль застарілих індустріальних форм виробництва; в соціальній – пережитки корпоративізму, патерналізму, високе соціальне розшарування, економічна слабкість середнього класу, поширення бідності; в культурній – загальний занепад культури, застарілість системи освіти та науки, поява елементів постіндустріального суспільства, які, однак, хоч і впливають переважно на сферу культури, ментальність, світогляд, але ще не набули провідного агента соціальних трансформацій. Період характеризується кризою старих моделей життєдіяльності та управління державою, при цьому соціальний рух охоплює дедалі більш широкі верстви населення, відбувається зростання ролі середнього класу, декларується перспектива європейської інтеграції України.

1. Аврамова Е. М. Время перемен: социально-экономическая адаптация населения. – М., 1998. – С. 22.
2. Белл Д. Приход постиндустриального общества. – М., 1998.
3. Бровен І. М. Україна на порозі до промислового капіталізму. – Т. 1.
4. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація: економіка і капіталізм. Т. 2. Ігри обміну. – К., 1997.
5. Бульбенюк С. Неоліберальні моделі модернізації у суспільствах перехідного типу. Автореф. дис. ... канд. політ. н. – К., 2004.
6. Велика історія України: У 2-х т. / Передм. д-ра І. Крипакевича; Зладив М. Голубець. – К., 1993.
7. Головка В. "Модернізація" як метанарратив української історії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – № 9.
8. Гріцак Я. Нарис історії України. – К., 1996.
9. Дерев'якін Т. І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. – К., 1975.
10. Карасев В. І. Соціальна трансформація як предмет філософського аналізу. Автореф. дис. ... д-ра філос. наук. – М., 2000.
11. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – С. 254–255.
12. Лузан А. Реформи: тенева економіка і державне регулювання. – К., 1997.
13. Михальченко М. Українське общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы. – К., 2001.
14. Опыт российских модернизаций. XVIII–XX века. – М., 2000.
15. Стружков О. К. Українська ранньомодерна нація: історико-етнонаціональні аспекти дослідження // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5.
16. Таран В. О. Концепція ідеології перехідного суспільства в контексті соціокультурного аналізу. Автореф. дис. ... д-ра філос. н. – К., 2001.
17. Штомпка П. Социология социальных изменений. – М., 1996. – С. 30.
18. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М., 1999.
19. Krawchenko B. Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine. – London, 1985.

Надійшла до редколегії 15.09.09

І. Грабовська, канд. філос. наук

ПЕРСПЕКТИВИ СУСПІЛЬСТВА ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ В УКРАЇНІ: УТОПІЇ, РЕАЛІЇ, ТЕНДЕНЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

Дається характеристика паритетної демократії, розглядається реальний стан формування ґендерно збалансованого суспільства в Україні, аналізуються тенденції, протипаги та перспективи утвердження ґендерної рівності.

The parity democracy is characterized in the article and the real situation of gender balanced society in Ukraine, its trends, balances as well as the perspectives of establishment of gender equality are analyzed in the article.

Одним із напрямків трансформації українського соціуму від постколоніального стану до суспільства європейського типу є його перетворення на ґендерно збалансоване, а в перспективі і ґендерно паритетне або ж паритетну демократію.

Політико-правова форма організації соціально-статевих відносин у суспільстві, коли жінки та чоловіки мають рівний правовий та політичний статус і як рівноправні представлені й здійснюють діяльність в ґендерно збалансованих органах влади та управлінських структурах називається паритетною демократією [1, с. 153].

Концепцію паритетної демократії або суспільства ґендерної рівності розроблено Комітетом з рівності між чоловіками і жінками та Департаментом прав людини, що є структурними одиницями Ради Європи. Базовою засадою Концепції є принцип паритетності 50/50 у всіх сферах суспільного життя та, насамперед, у функціонуванні державних структур.

Україна долучилась до всіх міжнародних угод, спрямованих на формування ґендерно збалансованого суспільства як умови входження до складу Євросоюзу. І все ж, на відміну від розвинених країн Європи, де паритетна демократія увійшла в суспільне життя як цілком невід'ємна складова сучасної європейської демократії не лише на рівні законодавства, але і на рівні масової свідомості, в Україні продовжуються дискусії з приводу можливості ґендерної рівності взагалі як такої. Паритетне ж у ґендерному плані суспільство, на думку чималої кількості сучасних аналітиків, – далека і досить невизначена перспектива для країни. Серед певної частини дослідників сьогодні існує переконання, що паритетна демократія насправді може існувати лише як певна модерна соціальна утопія на рівні соціальних теорій (тобто, соціальних теорій, що мають невелику ймовірність втілення в життя). В. А. Суковатая стверджує: "Так як суспільства з реально еквівалентними ґендерними стосунками в історії культури ніколи не існувало, то будь яку феміністську програму по встановленню рівності статей можна розглядати як "безумовно утопічну" (згідно А. К. Mellor)..." [2, с. 136].

Зрештою, не можна не погодитись із думкою С. Пролєва: "Тією мірою, якою політична теорія передбачає бажаний соціальний порядок і теоретично торує шлях до нього, вона є *утопією*. Це не означає, що всі і будь-які теоретичні побудови є безпосередньо утопіями, але всім їм властивий конструктивістський утопізм" [3, с. 297], що у свою чергу не виключає здатності суспільств певною мірою реалізувати на практиці принципові моменти такої теорії, втілюючи їх у життя.

Як відомо, утопія фактично означає "місце, якого не існує". Сам термін належить Томасу Мору, який і ввів його в культурологічний та філософський дискурс своєю знаменитою "Золотою книгою, настільки ж корисною, як і забавною, про найкращий устрій держави та про новий острів Утопія". В подальшому назва "утопія" отримала широке значення і сьогодні застосовується до теорій чи проєктів, які в принципі не можуть бути здійсненими чи радикально розходяться із реальністю. В них все конструюється від зворотного, тобто є прямою, часто дзеркальною антидійсністю. В утопічних побудовах немає чіткого поділу між світом вивченим і реальним. У ХХ столітті набула особливого розвитку як літературний та культурологічний жанр антиутопія – твір-попередження. Проте, нерідко частини утопії чи антиутопії сприймаються як вже втілене в життя попередження. Найяскравішою такою антиутопією ХХ ст. став роман Орвела "1984". За сучасною класифікацією існують релігійні, міфологічні, історичні, соціальні, літературні, політичні тощо утопії.

Вже із середини ХХ століття найважливіші дискусії довкола утопії базувались на відношенні утопічної теорії та тоталітарних практик. "В тоталітарних державах (наприклад, в періоди правління Сталіна чи Гітлера), утопії прак-

тично не створювались, утопісти нерідко виступали в ролі дисидентів, а вже написані, добре відомі утопії не перевидавались, так як сам їх жанр співставлення "неіснуючого ідеалу" і начебто "вже побудованої" ідеальної "комуністично-соціалістично-тоталітарної" держави мав у собі потенційну критику влади. ...після 40–50-х р.р., із припиненням усіх ідеологічних дискусій та політичної публічності, утопії, як жанр в СРСР практично зникли" [2, с. 134–135], – зазначає російська дослідниця В. Суковатая.

Можливо це відбулось ще й тому, що сама побудова комунізму як досить близького "світлого майбутнього" (пам'ятаємо, що за М.Хрущовим комунізм очікувався вже у 80-х роках ХХ ст.) насправді навіть на рівні прихованої свідомості сама сприймалася як утопія значною частиною не лише населення, але й партійної номенклатури, котра продовжувала як мантру вбивати в голови людей ідеологічні кліше, за якими вже не стояла не лише наукова дійсність, але й віра.

В українській літературній та більш широко культурологічній та філософській традиції існує чимало текстів із елементами утопії. Серед них – соціальна утопія О. Бердника про Україну - Духовну Республіку, що належить вже до міфонаративів сучасної незалежної України.

Досить показовим є той факт, що в утопіях майбутнього, якою, зокрема є відомий фантастичний роман того ж О. Бердника "Зоряний Корсар", виховання дітей віддається в руки суспільства, оскільки діти заважають духовному пошукові та творчому зростанню чоловіків і жінок. Як видається, за такими перспективами стоїть за давня українська проблема – відсутність в соціальному просторі чоловіка-батька як соціального феномена. І цей факт також не сприяє утвердженню на українських теренах ґендерно збалансованого суспільства. Сьогодні ця проблема піднімається саме ґендерними дослідниками як одна з основних для українського суспільства для утвердження ґендерного балансу в державі.

Особливістю постколоніального суспільства є розвинена фобія дії, індивідуального та колективного вольового зусилля. І ці тенденції стають особливо очевидними, коли мова заходить про становлення ґендерно збалансованого суспільства через активний прихід у владу українського жіноцтва. Чи не найхарактернішим синдромом відсутності українського фемінізму як емансипаційної модерної ідеології є те, що навіть ті, хто вважався в країні інтелектуальними феміністками, критикують жінок за прагнення до влади, тобто, за прагнення "стати як чоловіки", рівними з ними. Так, наприклад, Н. Зборовська писала: "Уявіть собі, в суспільстві при неповноцінній соціальній функціональності українського чоловіка, активізується жіноча влада. До речі саме таку політику "чоловічого-жіночого" в Україні підтримують сьогодні західні країни (виділено І. Г. як показовий текст все того ж добре відомого пошуку "руки Заходу", Америки чи Москви, який так подобається будь якій постколоніальній все ще надзвичайно невільній свідомості). Це дуже вдалий спосіб знищення національного чоловіка. Якщо ми ідемо услід радикальному фемінізму, то ми, логічно, остаточно знищимо українську чоловічість, даючи простір для американця, німця, кого завгодно. Якщо ми сьогодні активізуємо нашу підсвідому жіночу агресивність, то від наших "м'яких" українських чоловіків не залишиться нічого. Від них і так уже нічого не залишиться. Тому сьогодні дуже важливо побачити: наскільки широко пропаговане поняття "ґендерної рівності" стикнується з національною духовністю та загалом з духовною еволюцією людства" [4, с. 132]. Далі дослідниця робить досить таки сміливе політологічне відкриття, стверджуючи, що рівність між чоловіками та жінками в принципі неможлива. Такий висновок робиться на досить хисткій підставі, а саме, що в разі утвердження рівності нібито має зникнути будь яка різниця між статями.

А між тим, влада – це здатність втілити свою волю в реальну дію. І цим вона нічим не гірша для жінки, ніж для чоловіка, адже ж це не прагнення уникнути статевої різниці. Влада – із духовних та практичних зусиль. І як така вона не має статевих ознак.

З іншого ж боку дослідники та дослідниці ґендерного та феміністичного спрямування стверджують, що ґендерно збалансоване суспільство, а в перспективі – паритетна демократія, – це не результат ефективного розвитку суспільств сьогодні, а його умова. М. Богачевська-Хомяк зазначає: "Схеми поведінки й особливостей мислення жінок, їхня суспільна активність можуть висвітлити важливі аспекти цілого суспільства... В одному Ленін був правий – участь жінок вирішальна для успіху революції. Вона також вирішальна при впровадженні соціальних та політичних змін у суспільстві, що породжують упровадження демократичних інститутів" [5, с. 14].

Аналізуючи необхідні для подальшого успішного існування української спільноти зміни, чимало авторів відзначають як позитивний момент існування в українців типу відносин, що будуються за принципом так званої "жіночої раціональності", маючи на увазі під цим не жорстко установлені схеми відносин між членами спільноти, народом і владою, а більш м'які, налаштовані на діалог та толерантність форми суспільної комунікації. "...ці зв'язки формуються вже не за суб'єкт-об'єктною, а за суб'єкт-суб'єктною парадигмою, тобто, на "жіночій раціональності", яка спрямована на досягнення порозуміння, – стверджує А. Єрмоленко. – Як ми бачили, передумови для фемінізму в нашій культурі є. Тим більше, що тепер у суспільстві досить високо оцінюються можливості й роль жінки в суспільних справах. Про це красномовно говорять дані соціологічних опитувань..." [6, с. 48].

Як стверджував свого часу дослідник української діаспори Б. Цимбалістий, українець від народження потрапляє під владу матері, а не батька, і цей культурний код в подальшому його житті трансформується у настанову або ж взагалі невизнання будь якої влади над собою (звідси схильність до анархії), або ж він визнає лише таку владу, яка будується за схемою "всі діти рівні для матері" [7, с. 38].

Чимало і сучасних дослідників, зокрема В. Борисенко, Л. Смоляр, В. Табачковський та інш., аналізуючи специфіку українських спільнотних взаємин вказують на потужну жіночу складову української культури та настанову на дружні, рівні стосунки між статями в українців.

Але постколоніальне суспільство у стані трансформації, яким сьогодні і є українське, має певні специфічні умови, що заважають становленню паритетної демократії. Серед них:

1) відсутність політичної волі до утвердження паритетності у владних посунках, зокрема, на рівні створення паритетного парламенту (термін, що вживається для характеристики парламентів, в яких реально досягнута ґендерна рівність 50/50. Прикладом такого парламенту у сучасному світі є парламенти Португалії, Швеції);

2) відсутність настанов на ґендерно-паритетні стосунки в масовій свідомості громадян України;

3) поширення патріархальних та патріархатних стереотипів у суспільній свідомості та їх активний вплив на формування владних та суспільних відносин між громадянами країни;

4) орієнтація на традиційні форми взаємовідносин в економічній сфері, коли існує усталений традиційний поділ на жіночі та чоловічі професії, заняття, форми економічної діяльності, зокрема, бізнесу (так серед керівників великих фірм в Україні лише 3 % – жінки);

5) притаманна всім постколоніальним суспільствам орієнтація на відновлене автентичне доколоніальне минуле, що у свою чергу відтворює чи витворює домінуючі

націєтворчі міфи, орієнтовані на героїчне минуле, яке, начебто має бути втілене у теперішньому. Таким сучасним домінуючим міфом для українців є козацький. Він априорі не передбачає рівності та рівноправності між жінками та чоловіками;

6) надзвичайно великою перешкодою є існування в суспільстві домашнього насильства. "Насильство стосовно жінок та дітей становить серйозну загрозу для глобального розвитку і досягнення Цілей Тисячоліття, а насильство щодо жінок – одна з ключових перешкод на шляху до забезпечення ґендерної рівності, – зазначається у міжнародній Платформі дій з протидії насильству стосовно жінок, дітей та в сім'ї "Стоп насильству!". Дані досліджень засвідчують, що близько 90 % потерпілих від домашнього насильства – це жінки. У 75 % випадках від домашнього насильства страждають і діти" [8, с. 1]. І далі: "Домашнє насильство на ґендерній основі виступає суттєвою перешкодою у забезпеченні основних прав та свобод людини і громадянина, а також становлення паритетної демократії в українському суспільстві" [8, с. 2];

7) в реальних сучасних умовах тотальної кризи в Україні існує уграження сильної влади ("сильної руки"), невід'ємне від уграження демократичних свобод, зокрема і у ґендерному плані. Тобто, в такій ситуації проблеми паритетності відсуваються на маргінес суспільного розвитку;

8) посилення свідомого опору усталенню ґендерно паритетного суспільства як форма посилення конкуренції між статями в соціальному просторі сучасної України. Як зазначає С. Пролєєв, сексуально-ґендерні змагання зрештою визначають успішність і повноту буття кожної людини і є чинником формування певної специфіки владних стосунків у конкретному суспільстві. "...сексуально-ґендерні змагання не симетричні для різностатевих учасників, вони відбуваються в умовах ґендерної нерівності. Відносини людських статей є асиметричними, що суттєво диференціює їх зміст для жінки з одного боку, і для чоловіка – з іншого. Сексуально-ґендерний успіх для неї і для нього має різний сенс. Але необхідно підкреслити, хоч би які відмінності культурного чи екзистенційного ґатунку тут не існували, потестарний характер сексуально-ґендерні змагання зберігають для всіх своїх учасників. Однак факт ґендерної нерівності (власне нерівноцінності) додає до цих змагань третю площину: боротьбу статей за вищість. Саме цей сюжет особливо детально аналізує сучасна феміністична теорія" [3, с. 180].

Таким чином, сьогодні концепцію паритетної демократії в українському варіанті варто розглядати, зокрема, і як теоретичну соціальну утопію, здатну перетворитися в реальність при умові, що Україна колись здатна буде реалізувати на своїх теренах так званий "скандинавський варіант" розвитку, і як реальний проект, передумови здійснення якого закорінені в українській ментальності та культурі, і як досить показову тенденцію європеїзації сучасного українського суспільства, і як реальну, хоч і досить віддалену, суспільну перспективу для української спільноти.

1. Кобелянська Л., Мельник Т. 50/50: Сучасне ґендерне мислення: Словник. – К.: К.І.С., 2005. 2. Суковатая В. А. Женщина как Другой в истории утопии // Философские науки. – №6. – 2008. – С. 134–154. 3. Пролєєв С. Метафізика влади: Монографія. – К.: Наук. думка, 2005. 4. Зборовська Н. ґендерна рівність як духовна похибка раннього фемінізму// Філософсько-антропологічні студії -2001. Спецвипуск. – К.: Стило, 2001. – С. 129–138. 5. Богачевська-Хомяк М. Жінки і розуміння Східної Європи // ґендерна перспектива/ Упор. В. Агєєва. – К.: Факт, 2004. – С. 9–18. 6. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні: Монографія / М. В. Попович, А. М. Єрмоленко та ін. – К.: Український Центр духовної культури, 2005. 7. Див. докл.: Цимбалістий Б. Родина: душа народу // Українська душа. – Нью-Йорк; Торонто, 1956. 8. Платформа дій з протидії насильству стосовно жінок, дітей та в сім'ї "Стоп насильству!". Проект. – К.: Програма розвитку ООН в Україні, 2008.

Надійшла до редколегії 10.09.09

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТА ЧИТАЦЬКІ ІНТЕРЕСИ ВИЩОГО УКРАЇНСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА РАНЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ХАРАКТЕРИСТИКА МАЛОВІДОМИХ ДЖЕРЕЛ ДОСЛІДЖЕННЯ

В статті характеризуються маловідомі джерела дослідження інтелектуального потенціалу та читацьких інтересів вищого українського духовенства ранньомодерного часу, зокрема, духовні заповіді, описи майна духовних осіб, книжкові пожертви, екслібриси та інші записи на книгах.

The poor known sources for research of high Ukrainian clergy's intellectual potential of the early-modern time such as testaments, description of property of clerical persons, book donations, ex-libris and other inscriptions in the books are characterized in this article.

В умовах України ранньомодерного часу, коли Церква значною мірою долучалася до суспільних процесів, а культура носила переважно духовний характер, провідну верству суспільства складали представники вищого духовенства (від настоятелів монастирів – ігуменів чи архимандритів – до керівників єпархій і митрополій), яке не лише посідало всі щаблі церковної ієрархії, а й здобуло високий авторитет своєю церковно-політичною, релігійно-духовною і культурно-просвітницькою діяльністю. У переважній більшості його представники походили з вихованців Києво-Могилянської академії, у стінах якої у XVII–XVIII ст. формувалася вся українська православна еліта – світська і духовна, і становили найосвіченішу верству українського народу.

Після здобуття певного рівня освіти в Академії (повного – з богослов'ям включно, чи неповного – по риторику чи філософію) певна частина її вихованців поступала в той чи інший монастир і проходила відповідні ступені чернечого життя – від послушенства до постригу, висвяти в черговий сан, а надалі реалізовувала себе в церковній чи церковно-освітній сферах. У цьому контексті важливо простежити інтелектуальний потенціал та читацькі інтереси вищого українського духовенства, використовуючи передусім малодосліджені на сьогодні джерела, зокрема, духовні заповіді і описи майна духовних осіб, книжкові пожертви, екслібриси на книгах тощо. Цікаву інформацію про власницькі написи на стародруках, які вказують про належність їх тій чи іншій духовній особі, подають також багатотомні історико-статистичні описи єпархій – Чернігівської, Харківської та Полтавської. На деякі із цих джерел вже звертали увагу окремі дослідники: зокрема, Я. Д. Ісаєвич простежував каталоги приватних книгозбірень низки світських і духовних осіб [4, с. 362–368]. Широкий спектр книжкових записів на стародруках демонструє дослідження М. Шамрай [13]. Значно менше в науковому обігу фігурують духовні заповіді (передусім духовних осіб) та історико-статистичні описи єпархій, важливість яких в контексті досліджуваної теми не менш суттєва.

Слід також зазначити, що значення дослідження духовних заповітів вищого українського чернецтва у нашому контексті полягає в тому, що особливо цінний елемент цих джерел – книжкові пожертви – крім вказівок на наявність даних книг у колекції власника та його інтелектуальний потенціал, дає можливість виявити шляхи і розміри поповнення монастирських бібліотечних колекцій, що в перспективі може стати одним із напрямів реконструкції бібліотечних фондів. З іншого боку, каталоги приватних бібліотек, які подавалися в контексті описів майна померлих духовних осіб (як додаток до духовних заповітів чи окремими документами) дають нам загальну картину читацького середовища тогочасної української духовної еліти.

Високоосвічені вихідці з Києво-Могилянської академії, українські архієреї формували у себе значні бібліотеки з руських, польськомовних і латиномовних книг. Реєстри цих книг, які подавалися у складі загального опису їх майна, підтверджують, що вище українське духовенство у своїй пастирській діяльності широко користувалося богослужбовими та іншими виданнями українських друкарень, передусім найпотужнішої з них – друкарні Києво-Печерської лаври.

Книги українського, передусім лаврського, друку були обов'язковою складовою особистих книгозбірень українських архієреїв, насамперед Київських митрополитів. Так, у власноручному реєстрі книг, доданому до духовного заповіту архієпископа Київського, Галицького і всієї Малої Росії Варлаама Ванатовича, всі 16 книг були лаврського друку, окрім московського перевидання "Камня вѣры" Стефана Яворського, причому два Євангелія, як зазначалося в реєстрі, йому дісталися від його попередника на Київській митрополічій кафедри Тимофія Щербаського. В переліку книг також були: Апостол, Псалтир з тлумаченням, Часослов, Новий Завіт, Піснi і Цвітнi Тріоді, Сідмичні канони, Служебник, Алфавіт духовний, Каноник, Требник, Служба і Житіє св. Миколая, Канон з Акафістом св. великомучениці Варварі [5, с. 225].

В особистому зібранні митрополита Київського і Галицького Арсенія Могилянського, як свідчив його духовний заповіт, значилося 252 книги кириличного друку, з них не менше 24-х книг – печерського друку: 12 Місячних міней, 2 книги – "Бесѣды св. Іоанна Златоустого на 14 посланій св. апостола Павла" (1623), 3 Патерики, 5 Служб Печерських, 2 Служби Антонію і Феодосію, а також не менше 22-х книг – московського друку (місце друку книг в описі зазначалося не завжди). Всі ці книги за велінням заповідача належало продати. В окремому списку, що додавався до заповіту, значилося також 40 латиномовних книг [5, с.225].

Книгами лаврського друку користувалися й інші архієреї та настоятелі багатьох українських монастирів. Так, по смерті преосвященного Єпифанія Тихорського, єпископа Белгородського і Обоянського, було складено реєстр його майна – "келейныхъ его книгъ и денегъ и всякихъ вещей", у якому майже половину всіх друкованих кирилических книг – 18 із 40 – складали книги печерського друку: Патерик, "Месія Правдивий" Йоаникія Галятівського, "Руно Орошенное" Димитрія Ростовського, "Ифіка Іерополітика", "Діалогизм духовный", 2 Апостола, "Камень вѣры" Стефана Яворського 1730 р., Тріодь Піснi 1727 р., Тріодь Цвітнi 1724 р., "Житія святихъ отецъ" у випусках 1689, 1695, 1700 і 1705 років, Канони Богородичні осьмогласні, Алфавіт духовний 1710 р., Псалтир тлумачний 1697 р., Требник 1722 р. Щодо книг у своєму заповіті Єпифаній Тихорський зазначав: "Книги всѣ русскія и польскія отдать в коллегіумъ" [6, с. 946–947].

У приватних бібліотеках українських церковних діячів, зокрема тих, хто ніс служіння за викликами Синоду в духовних установах Російської імперії, також відклалися чимало книг печерського друку, що засвідчують їх духовні заповіді і складені по смерті реєстри особистого майна. Так, у духовному заповіді єпископа Нижньогородського і Алатирського Феофана Чарнуцького († 1780) значилося 20 книг, у тому числі надруковані у Києво-Печерській друкарні – Новий Завіт у 2-х примірниках, "Сокращенная христианская богословия" Платона Левшина, "Слова и речи архиепископа Феофана Прокоповича" і "Регламент духовный". В реєстрі майна єпископа Костромського і Галицького Дамаскина Аскаронського († 1769) були Місячні Мінеї, Служби преподобним печерським, "Миней общая", Патерик, "Бесѣды св. Іоанна Златоустого на 14 посланий св. апостола Павла", "Бесѣды св. Іоанна Златоустого на дѣянія Святых Апостолов". У доданому до заповіду власноручному реєстрі книг єпископа Рязанського і Муромського Гавриїла Буржинського († 1731) значилися: Тріодь Пісна, Часослов, Акафіст св. великомучениці Варварі, "Осьмогла-сник", "Правило к божественному причащенію", "Диалогизм духовный", "Алфавит духовный". Майже виключно з лаврських видань складалася бібліотека митрополита Тобольського і Сибірського Антонія Нарожницького († 1748) – Псалтир, Часослов, Тріоді – Цвітня і Пісна, Новий Завіт, Требник, Євангеліє, Апостол, Псалтирка, Полуустав, Псалтир з коротким тлумаченням, Служебник, 2 Панегірики 1744 р. В різній кількості книги печерського друку побутували також в інших – практично всіх – архієрейських приватних книгозбірнях [5, с. 245–246].

Описи майна духовних осіб характеризують книжкові інтереси вищого духовенства українських монастирів з вихованців Києво-Могилянської академії, зокрема Києво-Печерської лаври. Так, в реєстрі майна Печерського архімандрита Луки Білоусовича значилося 56 рукописних і друкованих книг (38 назв), з них: 7 – печерського друку, 7 – московського, 15 – петербурзького, 4 – виданих латинською і німецькою мовами [7, арк. 10 зв.-11]. По смерті Порфирія Падунівського, який значився соборним старцем Києво-Печерської лаври й ігуменом Зміївського Преображенського монастиря, залишилося понад 50 книг, з них 20 – латинською мовою [9, арк. 19–25]. Соборний ієромонах Гедеон Каменський, племінник архієпископа Московського і Калузького Амвросія Зертис-Каменського, залишив по смерті, окрім речей побутового вжитку, бібліотеку з 33 рукописних і друкованих книг [10, арк. 7–8]. У приватному зібранні ігумена Дятловичького, згодом Новопечерського Євхологіон, Служебник і Требник "на латинском и греческом диалектѣ" (з поміткою бібліотеки Києво-Печерської лаври), книги польською мовою "Казанія послѣ недели" (в двох примірниках) і "Скарга", яку Інокентій перед смертю заповідав до Лаврської бібліотеки. Як свідчив печерський ієромонах Антоній, цими книгами ігумен Інокентій користувався ще за часу перебування в Дятловичах [8].

Як видно з вищенаведеного, у приватних бібліотеках церковних діячів з вихованців Києво-Могилянської академії переважали книги слов'янською мовою, значною мірою це були богослужбові книги, потрібні їм у церковно-адміністративній діяльності, проте значний відсоток становили і польсько- та латиномовні книги, що пояснювалося відповідним рівнем освіченості у Києво-Могилянській академії, траплялися і книги грецькою чи французькою мовами. Особливо багато книг було у керівників Печерської друкарні чи тих осіб, які були долучені до видання книг і отримували за це плату книжковими прикладами, а також в архієреїв з лаврської братії.

Зокрема, кількість книг одного із керівників Печерської друкарні Веніаміна Фальковського була така значна, що у Лаврі по його смерті (1750 р.) було створено комісію із знавців латині у складі Гликерія Зорковського, Іраклія Лятошевича та Якова Русичевського для описування речей і книг померлого. З усієї їх кількості (192 книги) було: 129 латинських і 63 слов'янські (з них 7 рукописних, 10 книг печерського друку, 3 – львівського, 4 – петербурзького, 10 – московського, 2 – Могильовської друкарні, 2 – Віленської, 1 "на греческом диалектѣ", 1 латино-грецька і 1 греко-слов'янська) [9, арк. 7–11].

У деяких діячів, як правило високого церковного рангу, переважали саме іншомовні, західного походження, книги. Так, ігумен Київського Пустинно-Миколаївського монастиря Христофор Чарнуцький ще за життя передав Лаврі частину своєї бібліотеки – 119 друкованих книг (з них 7 слов'янською мовою і 112 – польською і латинською мовами) і 51 – рукописних. [11, арк. 6–8] Особиста бібліотека архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського Іларіона Рогалевського налічувала 138 друкованих книг (з них 8 – печерського друку, серед них Акафіст седмичний, Тестамент, Каноник, "оправний в бѣлій паргамѣнъ под маренушъ въ пуделку", Акафіст новий, 67 – московського, 11 – Санкт-Петербурзького, 2 – чернігівського, 20 книг – "польской и немецкой печати"), а також чимало рукописних, переважно латиномовних, книг [12].

Наявність такої значної кількості польсько-латиномовних книг в приватних книгозбірнях лаврських діячів свідчить про те, що українська національна еліта в особі духовенства і шляхти часів середньовіччя була тісно пов'язана з польською культурою. Зокрема, це отримана ними відповідна освіта – в Києво-Могилянській академії особливої уваги надавалося латинській мові, навчання в західноєвропейських навчальних закладах і контакти з ними, можливість українських ієрархів придбати необхідні книги за кордоном тощо. На думку І. Шевченка, культурна орієнтація української шляхти на Польщу тривала до середини XVIII ст. [14, с. 129].

Читацькі інтереси тогочасного вищого духовенства фіксують також власницькі написи на книгах і рукописах, які відклалися в бібліотечних монастирських зібраннях. Як правило, це записи дарчого характеру. Так, рукописний "Хрисмологіон" з бібліотеки Києво-Печерської лаври містить маргінальний запис "...высокопреп(одо)бнѣйшій г(оспо)д(и)н о(те)ц Архімандрит Геннадій приложилъ до книг Бібліотеки Києво-печерскія". Підпис того ж ієрарха – Геннадія Комаровського – значиться також на творах Св. Кирила, архієпископа Єрусалимського та аркушах інших рукописних книги лаврської бібліотеки. Інший запис свідчить, що слов'янський переклад латиномовного твору Феодора Студита, зроблений митрополитом Тобольським і Сибірським Антонієм Стаховським, передав у Лавру з дарчим автографом його наступник на митрополичій кафедрі Філофей Лещинський, у схемі Феодор. [5, с. 91]

На сьогоднішній день збереглися маловідомі історико-статистичні описи єпархій, вивчення яких дає нам цінну інформацію про надходження і зберігання книг в приходських храмах і монастирських книгозбірнях різних регіонів України. [1, 2, 3] В нашому контексті – це дані про книги, які належали українському вищому духовенству, і з тих чи інших обставин потрапили до церковних чи монастирських бібліотек. Вказані історико-статистичні описи містять унікальну інформацію – вони фіксують помітки, екслібриси, маргінальні, вкладні та інші записи на стародруках, які вказують на власника книги, а також шляхи і обставини, за яких вони потрапили в той чи інший регіон України. Ці дані, в свою чергу, дають можливість реконструювати склад приватних

бібліотек тих чи інших духовних осіб. Крім того, вони дають уявлення про бажання власника книги якнайкраще розпорядитися нею з тією чи іншою просвітницькою метою.

Подані на сторінках історико-статистичних описів записи на стародруках свідчать, що іноді вище духовенство дарувало книги до своїх маєтків, або вотчин обителів, де вони несли свою духовну службу. Так, майбутній митрополит Чернігівський і Новгород-Сіверський Димитрій Ростовський (Туптало), коли ще був архимандритом Чернігівського Єлєцького монастиря, 1698 р. подарував Євангеліє київського друку 1697 р. до монастирського маєтку – с. Серединки [2, кн. 5, с. 279]. Інший чернігівський преосвященний – архієпископ Антоній Стаховський – залишив у подарунок для своєї резиденції Євангеліє московського друку 1703 р., про що свідчить запис: "Року божого 1720 построился сіе евангеліє тцаніємъ и иждивеніємъ келейнымъ недостойнаго архієпископа чернѣговѣго Антонія Стаховскаго до храму Св. Страстотерпецъ Бориса и Глѣба въ домъ архієрейскій въ чернѣговѣ градѣ, за отпушченіе грѣховъ" [2, кн. 2, с. 52]. Єпископ Суздальський Тихін Якубовський подарував низку книг до Вознесенського храму м. Коропа, в тому числі книги печерського друку – Цвітну Тріодь 1702 р. та Октоїх 1739 р. На останньому зберігся напис: "1765 г. куплень и отданъ въ храмъ вознесенія, что въ градѣ Коропѣ Т(ихономъ) е(пископомъ) с(уздальскимъ)" [2, кн. 5, с. 354]. Раритетом є Октоїх київського друку 1699 р., який зберігався у Ніжинській Миколаївській церкві, з написом, який свідчить, що він подарований найвищим церковним сановником українського походження – місцевоблестителем патріаршого престолу Стефаном Яворським: "смиранный Стефанъ Яворскій милостию Божію митрополитъ рязанскій 1702 апр. 23 д. дарствовала сію книгу брату своему о. Павлу Яворскому въ знаменіе благословенія Божія" [2, кн. 7, с. 374].

Збереглися також дані про те, що низка книг київського друку, які раніше були у складі приватних архієрейських бібліотек, пізніше за невідомих обставин (ймовірно, дарунків цих архієреїв) потрапили до приходських церков Чернігівщини. Так, на одному з Євангелій с.Олишівки Чернігівської єпархії зберігся напис: "сіе евангеліє келейное пресв. Митрополита Тобольскаго и Сибирскаго Антонія Стаховскаго, присланное въ даръ отъ обители св. Кіевопечерской" [2, кн.5, с. 268]. Служебник київського друку 1653 р., виявлений у с. Козляничях, містив примітку "изъ числа книгъ преосв. Тимофея митрополита Московскаго" [2, кн.6, с. 187], тобто книга була в користуванні Тимофія Щербацького, який у 1748–1758 рр. – був Київським, а у 1758–1767 рр. – Московським митрополитом. 12 Службових Міней московського друку 1741 р. з с. Гиносівки на Слобожанщині мали напис: "съ книгъ Игумена и намѣстника Троицкой Сергіевской Лавры Феодосія Іоанковскаго" [3, отд. 4, с. 160] (Янковського), який згодом – в 1745–1750 рр. – став керівником Санкт-Петербурзької єпархії.

З числа духовних осіб, авторів книжкових записів, переважало духовенство київських монастирів. Так, Псалтир київського друку 1704 р. з с. Опанасівки Гадяцького повіту мав напис: "1751 р. ієромонахъ Викторъ Кіевской Лавры на поминоvení родителей своихъ іерея Емельіана, іерея Феодора, Анны"[1, с. 337], а Євангеліє київського друку 1712 р. – напис: "Року 1718 іюля 10 надалъ сію книгу, евангеліє св., ієромонахъ Федоръ Лебединскій, законникъ монастыря Свято-Михайловскаго Золотоверхого Кіевскаго, за отпушченіе грѣховъ своихъ до обители Свято-Троицкой Красногорской Чернуской на вѣчное употребленіе и незабвенную себѣ память" [1, с. 357].

Книги Печерської друкарні також дарувало власне духовенство Печерського монастиря, іноді з власних мотивів. Так, Служебник київського друку 1629 р. з храму

с. Євминки на Чернігівщині (не належало до лаврських вотчин) містив напис: "року 1689 іюля 14 д. сей служебникъ данъ на престоль до великой церкви пресвят. Богородицы печерскія ієромон. Іоасафать, старецъ честный соборный", тобто член керівного органу Києво-Печерської лаври – Духовного Собору [2, кн. 5, с. 438]. Відомо, що видання Печерської друкарні дарували і особисто настоятелі Печерського монастиря – в храмі с. Осколки Чернігівської єпархії перебувало Євангеліє 1745 р. з написом: "далъ въ церковь первоумченика Стефана осколковскую архимандритъ Зосима Валкевичъ на прошеніе священника осколковского Іоанна Давидовича Шипулинскаго" [2, кн.7, с. 104].

Дослідженню маргіналій на українських стародруках з колекції стародруків НБУВ, у тому числі тих, що перебували у приватному користуванні духовних і світських осіб різних населених пунктів Лівобережної України та Слобожанщини, присвячене окреме дослідження М. Шамрай [13]. Так, запис на Пролозі московського друку 1643 р. свідчить про належність книги до бібліотеки митрополита Київського і Галицького Діонісія Балабана, в яку книга потрапила як дарунок архимандрита Києво-Печерської лаври Інокентія Гізеля [1658 р.] [13, с. 171].

Слід зазначити, що маргіналії на стародруках дають іноді уявлення і про сприйняття автором тієї чи іншої інформації з книги. Особливо показова в цьому контексті підбірка записів відомого письменника і релігійного діяча Лазаря Барановича на його авторських примірниках з колекції НБУВ. Як стверджує М. Шамрай, ці записи, зроблені в проміжку між 1670 і 1691 рр., можна поділити на п'ять груп: 1) прозові твори – теологічний коментар та доповнення до друкованого тексту; 2) політичні твори у віршованій і прозовій формі; 3) віршовані твори релігійно-філософського змісту; 4) цитування античних і християнських авторів; 5) фіксація стихійних явищ, особистих емоційних станів. [13, с. 10–11] Комплекс цих поміток яскраво ілюструє як літературну, богословську і проповідницьку діяльність, так і політичні уподобання і духовний світ визначного представника Української церкви і культури.

Наведений матеріал засвідчує важливість використання таких джерел як духовні заповіді і описи майна духовних осіб, різного роду записи на книгах, історико-статистичні описи єпархій та ін. для вивчення інтелектуального потенціалу вищого українського духовенства ранньомодерного часу. Крім характеристики читацьких інтересів, вони також дають можливість реконструювати склад приватних та монастирських книгозбірень. Маргіналії та інші записи на стародруках, в свою чергу, дають іноді уявлення про сприйняття автором тієї чи іншої інформації з книги, а загалом – про рівень духовної культури українського суспільства того часу.

1. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем (Историко-статистический опыт). – Выпуск 1. 2. – Полтава, 1901. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн. 1–7. – Чернигов, 1873–1874. 3. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. 1.–5. – М., 1852–1858. 4. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 5. Кагамлик С. Р. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2005. 6. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. – Т. XI (1731). – СПб., 1903. – Приложение VII. 7. Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф. 796, оп. 42, спр. 61. 8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф. 128, оп. 1 загальноцерн., спр. 1063. 9. Там само., спр. 1095. 10. Там само., спр. 1219. 11. Там само, оп. 2 черн., спр. 3. 12. Там само, спр. 6. 13. Шамрай М. Маргіналії в стародруках кириличного шрифту 15–17 ст. з фонду Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2005. 14. Шевченко І. Польща в історії України / Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку ХХІІІ ст. – Львів, 2001. – С. 129.

ВІДОБРАЖЕННЯ ГНОСЕОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ ГЕОРГІЯ КОНИСЬКОГО В ПРОЦЕСІ ЙОГО КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

В статті аналізується позиція Георгія Кониського щодо можливостей людського розуму в процесі наукового пізнання навколишнього світу та її втілення в культурно-освітній діяльності ученого і церковного діяча.

The article presents Heorhiy Konysky's view on the accurate capacities of the human mind in the process of the world perception and the practical use of his ideas in the cultural and educative activities of the scientist and member of clergy.

Як філософські погляди Георгія Кониського, так і його подвижницька діяльність на ниві освіти та культури цікавили протягом багатьох десятиліть широке коло науковців. Зокрема, позицією Кониського щодо людського інтелекту та шляхів пізнання докільля цікавились В. Протасевич [13, с. 345–346], М. Кашуба [7, с. 99–133], С. Мащенко [11, с. 42]. Окремі аспекти його культурно-освітньої діяльності відображали у своїх дослідженнях М. Павлович [12, с. 21–23], І. Сребницький [15, с. 57–58], М. Буглаков [4, с. 402–420] та інші. Але ніхто не намагався провести порівняння між його філософською позицією у баченні можливостей і методів пізнання людиною навколишнього світу та відображенням цих поглядів у процесі його громадської діяльності. Тож головною метою даного дослідження є спроба провести подібну паралель.

Однією з найважливіших функцій філософії є світоглядна – створення загальної системи уявлень людини про навколишній світ, своєї ролі в ньому і шляхів її реалізації, усвідомлення і оцінка свого ставлення до суспільства і суспільства до себе тощо. Загалом філософія як світогляд це не лише теоретичні знання, а й джерело формування низки переконань та ідеалів, життєвих завдань, котрі людина прагне виконати в процесі досягнення певної мети свого існування. Неабияку роль у формуванні світогляду відіграє пізнання навколишнього світу. Розглядом цього питання займається гносеологія – розділ філософії, в межах котрого вивчається процес пізнання людиною дійсності, досліджуються його джерела, можливості та закономірності.

Формування філософією загальної основи пізнання – його методології – має неабияке значення й для педагогіки. Ще у філософських школах Давньої Греції зародилась філософія освіти як вчення про прийоми, засоби й методи набуття мудрості. Ці питання широко відображені в теоріях Сократа, Платона, Аристотеля та інших античних мислителів.

Більшість професорів Києво-Могилянській академії (далі – КМА) дотримувались твердження Аристотеля про те, що джерелом людських знань є чуттєвий досвід, відчуття, отримані під впливом навколишнього світу. Чуттєве ж пізнання є основою понятійного, абстрактного знання й спрямувати думку на осягнення вищих істин можливо лише за посередництва фактів. Погоджувався з подібним шляхом пізнання і Георгій Кониський [7, с. 100].

Аналізуючи гносеологічну складову антропософських поглядів мислителя, можна зробити висновок, що Кониський був прибічником тих, хто визнавав пізнання світу. Він дотримувався позиції щодо природного походження людських знань, заперечуючи в частині свого філософського курсу, присвяченій логіці, теорію Платона про наявність у людини "вроджених ідей" і відхиляючи концепцію "пригадування". За Кониським, уявлення про навколишній світ з'являються у людини шляхом чуттєвого сприйняття і спостережень. Він вважав, що спочатку виникають найпростіші уявлення, котрі поступово ускладнюються і на їх основі, в процесі розумової діяльності, формуються наукові поняття: "Коли ж ми прагнемо до

знання якоїсь речі, ми звичайно йдемо від відомих нам першооснов до менш відомого наукового твердження..." [9, с. 366]. Тобто філософ підкреслював, що науковий спосіб пізнання світу є найбільш продуктивним.

Кониський також піднімав питання про співвідношення знання й уявлення в інтелекті людини. Вчений вважав, що невід'ємним атрибутом знання є певність, а уяви – пересторога (непевність). Вони не конфліктують між собою в процесі пізнання, бо не протистоять одне одному. Навпаки, знання та уява солідарні, бо обидві ці функції розуму необхідні в гносеологічному процесі відносно певного об'єкта і подібні до двох різних за протяжністю і безпечністю доріг, котрі все ж приводять, врешті-решт, до бажаного пізнавального результату. Водночас Кониський зауважував, що "навик уявлення... буде постійно ослаблюватися навиком знання як міцнішим" [9, с. 364], що ще раз свідчить про перевагу, на думку філософа, інформації, здобутої емпіричним шляхом безпосереднього спостереження і подальшого осмислення, над образами, створеними уявою.

Розмірковуючи про порядок і метод, котрим треба керуватись при вивченні наук, філософ приділяє увагу як дедукції (тобто аналізу), так і індуктивному методу (синтезу) [9, с. 372]. На думку Кониського, дедуктивний метод більш придатний для вивчення споглядальних (теоретичних) наук – фізики чи математики, вивчення котрих починається з найпростіших елементів. При вивченні активних (практичних) наук більш прийнятним є шлях від загального до конкретного. Наприклад, у етиці, вважав Кониський, слід спочатку окреслити загальну мету людського життя (допомогти особі зрозуміти, що є для неї найвищим благом), а вже потім описати коло вад, котрих треба уникати, та визначити ряд чеснот, котрі необхідно наслідувати на шляху до мети.

Галуззю філософії, котра має допомогти людині у пізнанні навколишнього світу є, на думку Кониського, логіка – наука, котра керує "мовою розуму". Мета логіки – навчити людину правильно міркувати, об'єкт – керівництво операціями розуму, необхідними для правильного мислення. Такою операцією розуму є пізнання. Воно поділяється професором на три послідовні рівні: 1) Просте сприйняття – відображення якоїсь речі, що виникає в розумі, без якогось певного поняття про неї; 2) Судження – операція, під час котрої розум наділяє сприйнятий предмет певними якостями; 3) Висновок (умовивід) – процес переходу від одного або кількох більш відомих суджень до одного, менш відомого [9, с. 62–63]. Кінцевою (або, як говорить Кониський, "віддаленою") метою логіки є "набуття знань" [9, с. 227]. Тобто, джерелом пізнання філософ вважав чуттєве сприйняття, котре давало поживу для розумової діяльності. В процесі обробки отриманої таким чином інформації людський інтелект наближається до досягнення правдивого знання про навколишній світ, пізнання істини. Подібні погляди Кониського співзвучні з теорією Джона Локка про досвід, як єдине джерело всіх ідей, котрі виникають внаслідок дії зовнішніх речей на органи чуттів. В свою чергу, ці ідеї в процесі розумової обробки перетворюються на знання [10].

Ряд професорів КМА – Прокопович, Калиновський, Козачинський та Кониський – визнавали, що такі якості як честь, слава та гідність особи залежать не від походження, а від її власних вчинків та чеснот. Чесноти даються людині не від народження, а формуються в процесі щоденного вдосконалення і праці. Людина з'являється на світ подібна до "чистої дошки" і стає доброчесною в ході навчання та виховання. Отже, рівень чеснот особи залежить лише від неї самої та від її оточення. Ці професори однак не ставили в тому, що чеснота людини залежить від належного виховання та рівня її освіти. Тож у руслі цих поглядів вони й проводили свою громадську діяльність: організовували школи та училища, видавали книги та підручники, створювали дидактичні проповіді та морально-етичні твори [17, с. 279–280]. Ця точка зору українських філософів перекується з теорією сучасника Кониського – Клода Адріана Гельвеція, котрий підкреслював природну рівність людських розумових здібностей. Інтелектуальні відмінності з'являються, на його думку, в процесі розвитку особи під впливом сукупності різноманітних зовнішніх факторів, і педагогічного у тому числі [5, с. 145–147].

Крім свого відомого курсу з філософії, Кониський за часів викладацької діяльності у КМА створив ще два навчальні курси – поетики та богослов'я. Професори й студенти академії вважали поетику безсумнівно важливою наукою. Зокрема, студентів найбільш приваблювало вивчення тих віршованих жанрів, котрим можна було знайти практичне застосування у подальшому житті: присвятити поважним особам, виголосити на урочистих подіях, декламувати за винагороду під час мандрів. Але водночас вони визнавали, що поезія має й інше, набагато важливіше, значення – як цінне джерело знань. Вона розповідає про героїчні вчинки предків і прославляє їхню мужність. Також у віршах відтворюються різноманітні людські вчинки, життєві ситуації [19, с. 79]. Несення інформації про подібні речі робило зразки поетичного мистецтва важливим джерелом відомостей про історичне минуле та специфіку сучасності. Й це безперечно дає можливість розглядати поезію як одну з важливих ланок процесу пізнання довкілля.

У своєму курсі поетики "Praecepta de arte poetica anno 1746..." Кониський багато в чому наслідує відповідний курс Теофана Прокоповича, ідеї котрого довгий час імпонували вченому. Водночас він додає цікавий розділ стосовно теорії українського вірша, який майже не згадувався в курсах його попередників. Для ілюстрації викладених правил він спеціально складає декілька віршів українською мовою [7, с. 39]. По завершенні курсу поетики традиційно відбувалась прем'єра вистави, автором котрої був викладач, а акторами – слухачі курсу. Не був винятком і Кониський – ним була створена повчальна драма "Воскресеніє мертвих", котра була визнана сучасниками неперевершеним зразком у жанрі. На сьогодні "Воскресеніє мертвих" вважається першою українською світською драмою [16, с. 128].

У передмові до п'єси Кониський лаконічно і водночас повно визначає головне завдання як конкретного твору, так і повчальних драм в цілому: "Сже учитъ, в обществѣ нравѣ представляя". Цей драматичний жанр також відомий під назвою "драма-мораліте" (від франц. *moralité* і лат. *moralis* – моральний), бо має здебільшого морально-виховний, дидактичний характер. Головними дійовими особами в драмах-мораліте були персоніфіковані алегорії, котрі відображали систему християнських морально-етичних норм – чесноти та відповідні їм протилежності-гріхи [16, с. 72]. Основою їх сюжету у XVIII столітті слугу-

вали різноманітні історії, героями котрих нерідко ставали прості люди, обтяжені особистими вадами та гріхами. Автор твору зазвичай намагався демонструвати різноманітні приклади негідних вчинків з подальшим змальовуванням кар та пекельних мук, котрі чекали грішників після смерті. Поява в сюжетах п'єс подібних персонажів призвела до того, що творці повчальних драм почали знайомити глядачів з реальним життям звичайних людей. Намагаючись розкрити мотивацію тих чи інших вчинків, автори вдавалися до показу тогочасного побуту, звичаїв, моралі [16, с. 119]. Тобто, крім свого першочергового завдання – повчати, драми-мораліте починають відігравати роль носія інформації про окремі нюанси суспільного життя.

П'єса "Воскресеніє мертвих" є чудовою ілюстрацією того, як поезія відображає взаємовідносини, котрі існують між людьми у суспільстві, сучасному авторові. Ядром твору Кониський зробив дещо змінений євангельський сюжет про багатія та Лазаря. Крім цього, він, змальовуючи стосунки двох ключових персонажів – заможного й жадібного Діокрита та праведного й доброзичливого Гіпомена, зображає декілька виключно побутових сцен. У драмі в алегоричній формі відображені деякі проблеми, притаманні тогочасному українському загалу. Це незаконне захоплення представниками козацької старшини земель простого козацтва, хабарництво суддів та чиновників, моральне каліцтво багатіїв.

Готуючись до викладання богослов'я, Кониський не пішов шляхом своїх попередників, котрі викладали цей курс у вигляді ряду окремих, не пов'язаних між собою трактатів [12, с. 11]. Хоча дослідники й зауважують, що його курс богослов'я в окремих пунктах був подібним до відповідного курсу Прокоповича [2, с. 174], вони наголошують, що саме Кониський надав йому вигляду стрункої наукової системи. Талановитий вчений розумів, що певна галузь знань буде найкраще сприйматись слухачами й більш повноцінно засвоюватись саме у систематизованому вигляді. Після занять, присвячених основам богослов'я, професор у повній мірі виклав лише герменевтику та священну бібліологію. На жаль, учні Кониського не змогли вивчити його курс богослов'я у повному обсязі. Цьому стало на заваді несподіване завершення ректором КМА педагогічної кар'єри заради пастирської діяльності на чолі Могильовської єпархії. М. Павлович досить влучно зауважив, що Георгій Кониський "був людиною більше життя, ніж науки, або скоріш, людиною життєвої практичної науки, котру можна було б відразу пристосувати до потреб життя" [12, с. 11]. Й розгляд його подальших вчинків лише доводить слушність цих слів.

Наголошуючи на потужних можливостях людини щодо вивчення довкілля, надзвичайно цінуючи в людях глибокі знання та старання ставлення до виконання своїх обов'язків, Кониський водночас не терпів невігластва та недбалості. Прибувши до Білорусі, єпископ виявив там катастрофічну ситуацію щодо освіченості парафіяльного духовенства. За його словами, місцеві священнослужителі були малоосвіченими, священики та дяки вміли тільки читати, а писали зовсім трохи й лише польською мовою [4, с. 349]. Тож Кониський відразу береться до спроб змінити подібну ситуацію на краще. Одним з перших кроків в цій царині стала його Окружна грамота до православного духовенства від 31 серпня 1757 року [14, с. 141–147]. Вона присвячена роз'ясненню нагальної потреби у систематичному проповіданні Слова Божого. Кониський нарікає на те, що, за його спостереженнями, проповіді "не буває ніде й ніколи в церквах" [14, с. 142], й пояснює своє бачення причини цих негараздів – у низькій освіченості духовенства. "Оскі-

льки й самі деякі священики, як доводилось мені інколи їх питати, ні членів Віри Християнської не знають, ні сили закону Божого не розуміють..." [14, с. 142], а отже не можуть вказати своїй пастві шлях до праведного життя і спасіння. Для покращення цього становища єпископ разом з грамотою розсилає священикам Катехізис Теофана Прокоповича (у якості необхідного мінімуму християнського вчення), зобов'язуючи їх спочатку досконало вивчити й засвоїти його положення особисто, а потім обов'язково користуватись ними під час повчання пастви [14, с. 144]. Також Кониський наголошує на необхідності говорити перед паствою проповіді не рідше ніж раз на тиждень – у неділю. Нагадуючи при цьому, що пастирі "...не лише вчити, а й справами повчання свої підтверджувати повинні" [14, с. 145].

Бачення несумісності пастирської діяльності та невігластва, висловлене Кониським в Окружній грамоті, не залишається для нього лише теоретичною тезою. Звичайно ж у перші десятиліття керівництва єпархією Могильовський єпископ, маючи безліч нагальних справ, напевно не міг віднайти достатньо часу на перевірку рівня освіченості підлеглих священиків. Зате у останні роки життя, за його ж словами, особисто перевіряв усіх кандидатів на посади священиків на володіння ними хоча б мінімальними для повноцінної пастирської діяльності навичками у читанні [6, арк. 27 зв.]. Деяких з них він екзамінував по декілька разів, відмовляючи у посаді неписьменним до тих пір, поки вони не піднімали свій освітній рівень [6, арк. 28]. І це в той час, коли "церкви залишались без священиків, і запасу нових, щоб відправити на ті місця, не було" [6, арк. 28 зв.]. Тобто Георгій Кониський вважав за краще залишити на деякий час парафіян взагалі без пастиря, ніж дозволити духовне керівництво неосвіченій особі. Як відомо з послання архієпископа до Синоду від 17 лютого 1794 року [4, с. 336], на завершальному етапі своєї пастирської діяльності, Кониський, бажаючи не допустити до церковних посад малоосвічених і недостойних цього осіб, вводить спеціальну посаду екзамінатора. До його повноважень входила перевірка придатності священиків до зайняття певної посади, а також консультації й роз'яснення стосовно кола їх майбутніх обов'язків.

Неабияких зусиль Кониський докладав до виховання нового, високоосвіченого, покоління білоруського духовенства. Основним його досягненням у цій царині було заснування і сприяння стабільному розвитку духовної семінарії у Могильові. Шлях її розвитку від шкільних класів при Братському Спаському монастирі у 1757 році до перетворення семінарії на повноцінний вищий навчальний заклад у 80-х роках був досить складним та тернистим. Але, не зважаючи на всілякі перепони, Кониський поступово намагався наблизити її рівень до бажаного зразка – Києво-Могилянської академії [8, с. 275]. Крім усього іншого, при семінарії було відкрито театр, серед вистав котрого особливою популярністю користувалась вищезгадана драма "Воскресеніє мертвих" [18, с. 111]. У 1781 році Могильовський єпископ стає ініціатором відкриття в ряді міст єпархії шкіл для дітей різних верств населення [4, с. 422]. Також Кониський приймав активну участь у підготовці відкриття головного народного училища у Могильові, котре відбулося 15 березня 1789 року [3, с. 44–46]. Для задоволення потреб православного духовенства та семінарії в книгах та підручниках єпископ у 1757 році засновує при архієрейському домі друкарню. (Більш детально про діяльність Кониського щодо облаштування семінарії та друкарні можна дізнатись зі статті "Культурно-просвітницька діяльність Георгія Кониського на теренах Білорусі" [18]).

Відчуваючи, що його життєвий шлях добігає кінця, Кониський складає з себе майже всі обов'язки й дає останні розпорядження. Не забуває він і про своє улюблене дітище – семінарію. У своєму наказі від 15 липня 1793 року архієпископ називає ім'я людини, котра буде надалі піклуватись про навчальний заклад й уточнює розмір заробітної плати професорів, також дає пораду залишати найкращих випускників при семінарії у якості викладачів, щоб та ніколи не відчувала нестачі в достойних вчителів [1, с. 144].

Віра Кониського у могутність людського розуму і його потужні можливості у пізнанні навколишнього світу була висловлена ним ще у філософському курсі. Водночас вчений відзначав надзвичайне значення оточуючого середовища у формуванні та розвитку особи. На його думку, суспільні впливи в цілому і навчання та виховання зокрема є основними чинниками творіння особистості. Ці переконання Кониського й стали однією з вагомих причин його подальшої активної культурно-просвітницької діяльності.

Георгій Кониський визнавав роль соціуму як потужного інструменту впливу на молоде покоління і всіма доступними йому засобами намагався це суспільство покращити. Першим кроком до цього можна вважати його повчальну драму "Воскресеніє мертвих", котра протягом багатьох десятиліть пропагувала християнські та загальнолюдські моральні ідеали. Цій же меті сприяв розділ його філософії присвячений етиці й численні проповіді (вивчення котрих потребує окремого дослідження). Кониський прискількиво слідував за рівнем освіченості білоруських священиків, оскільки був переконаний у несумісності невігластва і пастирської діяльності. І, нарешті, відчутним джерелом підвищення культурного й морального рівня його сучасників стало відкриття шкіл, семінарії, типографії. Висловлюючи впевненість у природному потязі людини до знань, Кониський водночас активно сприяв тому, щоб шлях до їх набуття був відкритим для якомога більшої кількості дітей з різних станів населення.

1. Археологический сборник документов относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильна, 1867. – Т. 2. 2. *Асоченский В.* Киев с древнейшим его училищем Академиею. – К., 1856. – Ч. 2. 3. *Белецкий А.* Заботы Императрицы Екатерины II о распространении образования в Полоцкой и Могилевской губерниях. – Вильна, 1905. 4. *Булаков М.* Преосвященный Георгий Конисский, Архиепископ Могилевский. – Минск, 2000. 5. *Гельвеций К. А.* Об уме. – М., 1938. 6. *ІР НБУВ НАНУ.* – Ф. XIII. – Спр. 6251. 7. *Кашуба М. В.* Георгій Кониський. – К., 1999. 8. Кониський Григорій Осипович / М. В. Кашуба, М. М. Сулима, З. І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. – К., 2001. 9. *Кониський Г.* Філософські твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 1. 10. Локк / І. Н. Андреева // Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицанов. – Мн., 1998. 11. *Мащенко С.* Георгій Кониський та його філософський курс // Сіверянський літопис. 2002. № 4. – С. 38–45. 12. *Павлович М.* Георгій Конисский, Архиепископ Могилевский // Христианское чтение. СПб., 1873. – Ч. 1. – С. 3–46. 13. Протасевич В. И. Георгий Конисский // Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии: Избранные произведения XVI – нач. XIX в. Мн., 1962. 14. Собрание сочинений Георгия Конисского, Архиепископа Белорусского. – СПб., 1861. – Ч. 2. 15. *Сребницкий И. А.* К биографии Георгия Конисского // Сборник историко-филологического общества при институте князя Безбородко в Нежине. – К., 1896. – Т. 1. – С. 41–77. 16. *Сулима М. М.* Українська драматургія XVII–XVIII ст. – К., 2005. 17. Філософія відродження на Україні / М. В. Кашуба, І. В. Паславський, І. С. Захара та ін. / АН УРСР. Ін-т сусп. наук; Відп. ред. М. В. Кашуба. – К., 1990. 18. *Фошан Я.* Культурно-просвітницька діяльність Георгія Кониського на теренах Білорусі // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка, серія "Українознавство". – 2009. – Вип. 13. – С. 47–49. 19. *Хижняк З. І., Маньківський В. К.* Історія Києво-Могилянської академії. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 15.09.09

СУЧАСНЕ СТУДЕНТСТВО У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ УКРАЇНИ

Сучасне студентство розглядається як потенційна інтелектуальна, політична, економічна і мистецька еліта українського суспільства.

The modern students of Ukraine are looked through as a potential intellectual, political, economical and art elite of the Ukrainian society.

Нині в Україні поряд з процесами державотворення й утвердження культурно-історичних цінностей українців, відбуваються докорінні й неоднозначні трансформації у свідомості як окремої особистості, так і всього суспільства. Тому формування нових соціокультурних орієнтацій українського суспільства – актуальна проблема сьогодення, адже від того, яким цінностям та орієнтаціям воно надасть перевагу, як трансформуватиметься його світогляд багато в чому буде залежати розвиток нашої держави. Особливе місце в цьому процесі займає студентська молодь – найдинамічніша та наймобільніша частина суспільства, і, що надзвичайно важливо, – майбутня потенційна політична, економічна, культурна та мистецька еліта України.

На даний час велику теоретичну базу досліджень з проблем студентства складають наукові публікації українських учених: В. Андрущенко, В. Астахової, В. Бакірова, І. Бежа, В. Бежа, А. Бичко, І. Бойченка, Г. Волини, В. Воловича, М. Головатого, Л. Губерського, В. Євтуха, І. Зязюна, М. Кисельова, В. Князева, А. Колодія, А. Конверського, В. Крисаченка, В. Кременя, М. Култаєвої, В. Лубського, М. Михальченка, І. Надольного, В. Панченко, О. Семашка, М. Хилька, В. Ярошовця; російських учених: А. Запесоцького, С. Іконникової, Л. Когана, І. Кона, В. Лісовського, Т. Петрової, Л. Рубіної, І. Селезньова, Є. Слуцького, В. Ядова. У своїх працях вони досліджували духовний світ і культуру студентства, його політичні, релігійні, психологічні, культурні орієнтації та екологічні пріоритети. Для вивчення проблем студентської молоді суттєве значення мають наукові роботи західноєвропейських дослідників Р. Арона, Г. Маркузе, К. Маннгейма, К. Поппера, А. Швейцера (аналізували різноманітні процеси у студентському середовищі 60–70 рр. XX ст.).

Студентство, як об'єкт дослідження, викликає певні труднощі, адже воно є неоднорідною і неоднозначною системною одиницею як за своєю структурою, так і за своїми функціями. Існує велика кількість соціально-стратифікаційних диференційованих ознак, які більшою чи меншою мірою впливають на формування студентської молоді – економічні, професійно-освітні, соціально-авторитетні, вікові, етнічні, національні, релігійні, сімейні. Проте істотною ознакою студентства є той факт, що воно більш оперативне, ніж інші прошарки молоді, відчуває нові тенденції в культурі, музиці, кіно, моді, літературі, образотворчому мистецтві. Студентська молодь надзвичайно швидко реагує на економічні, політичні й культурні трансформації, що відбуваються в суспільстві. Відповідно, базові цінності студентської молоді швидше, ніж інших верств суспільства, піддаються трансформації, але саме це робить студентство інтелектуальним і культурним авангардом молоді, інноваційним резервом реформаторської частини суспільства. З одного боку, студентство піддається культурно-виховному процесу суспільства, а з іншого, – воно само здатне брати активну участь у житті цього суспільства, включаючи економічну та політичну діяльність.

У сучасному українському суспільстві динаміку ціннісних орієнтацій визначає дисбаланс між матеріальними і духовними цінностями (притаманно для всіх суспільств, що трансформуються), відбувається переосмислення усталених норм і цінностей. Найперше це пов'язано з такими чинниками у суспільстві як ринкові перетворення в економіці, трансформації відносин власності, зміна соці-

альної структури суспільства, збідніння значної частини населення, залишки радянської соціальної і політичної культури, відносно нова європейська ідентичність, ідеологічна багатовекторність і різноспрямованість українського суспільства. На тлі загального домінування ірраціоналізму в світогляді суспільства, експансії масової комерційної культури, насадження психології споживацтва, переорієнтації на прагматичні цінності, відсутності цікавості до моральних і духовних надбань відбувається деградація суспільства, примітивізація смислу людського буття, навіть недооцінювання людського життя. Це стимулює асоціальні і протиправні форми самореалізації особистості – алкоголізм, наркоманію, проституцію, злочинність, обумовлює масове поширення містичних вчень і нетрадиційних культів, які є реальною загрозою для фізичного здоров'я і духовного розвитку молодого покоління. Окрім цього, "найбільше бракує у нас професійної, патріотичної і консолідованої національної еліти, що формує політичну владу. Нинішній істеблішмент дбає не про розбудову національної держави, а про власне збагачення з допомогою приватизації влади і державних ресурсів" [1, с. 179].

Отже, не дивно, що ціннісна картина сучасного українського суспільства відрізняється посиленням егоцентричних, індивідуалістичних, прагматичних, утилітарних цінностей; плюралізмом в оцінюванні знань і форм поведінки; послабленням патріотичних почуттів і посиленням космополітичних орієнтирів. Слід зауважити, що "цінності слугують соціальними індикаторами якості життя, а система цінностей утворює внутрішній стрижень культури, духовну квінтесенцію потреб і інтересів індивідів і соціальних спільнот. Система цінностей, у свою чергу, робить зворотний вплив на соціальні інтереси і потреби, виступаючи одним з найважливіших стимулів соціальної дії, поведінки індивідів" [5, с. 112]. Однак парадоксом сучасної ситуації є посилення ролі одиничного, особистого на тлі глобалізації економіки, культури та інформації. Ця проблема створює головну своєрідність нової світоглядної атмосфери українського суспільства, окремих його особистостей, які рухаються до тотальності через розвиток індивідуальності та свободи. Тому сучасні ціннісні орієнтації особистості спрямовані на самоактуалізацію її потенціалу, на пошуки реалізації власних можливостей поза тиском буття, або всупереч цьому тиску; на адекватне пристосування особистості до всіх навколишніх змін, тобто на витворення її динамічної структури, збереження внутрішнього особистісного смислового та буттєвого центру, самозбереження власного "Я". Таким чином, у центрі уваги сучасної української держави має бути не просто людина, а молоде покоління, як представник майбутнього, джерело інновацій і чинник змін. Людина, перш за все молодь, – головне поле сучасних фінансових і духовних вкладень. Інвестувати в сучасне студентство означає інвестувати в високорозвинену українську державу в майбутньому.

"Реалізація далекосяжних національних планів має враховувати роль національної еліти в суспільному розвитку. Вимір "еліта – маси" є соціальною реальністю, яку не можна ігнорувати так само, як і класовий соціальний вимір. У кожній професії, в кожній соціальній і національній групі формуються найбільш кваліфіковані, інтелектуальні і авторитетні прошарки, вплив яких на широкий загаль, їхня спроможність оцінювати ситуацію у власній сфері діяльності і в

нації в цілому становлять неоціненний національний капітал" [4, 18] – стверджує М. Попович. Формування національно зорієнтованої еліти є важливим чинником соціально-економічних, політико-правових і демократичних перетворень у суспільстві, а також суттєва роль еліти у вирішенні питань національного державотворення. Як відомо, існує багато концептуально-протилежних напрямів і підходів в осмисленні поняття "еліта" (М. Вебер, В. Геттсмен, Д. Донцов, В. Липинський, Г. Моска, Х. Ортега-і-Гассет, В. Парето, А. Тойнбі). Проте, попри значні розбіжності в розумінні поняття "еліта", є й об'єднуюча риса – здатність еліти взяти на себе відповідальність за долю суспільства. Еліта – це особлива група людей, яка завдяки своєму інтелекту, нестандартності мислення і неординарності дій, завдяки своєму культурно-духовному розвитку і високим моральним якостям, стає "обраною" у різних сферах суспільного життя (політиці, мистецтві, науці, бізнесі). Якість еліти визначається якістю суспільства, і навпаки, еліта багато в чому формує суспільні пріоритети, духовні цінності, культуру мислення, мистецькі уподобання та ін. Відсутність еліти в державі призводить до негативних і тяжких наслідків: економічної слабкості, політичної нестабільності, культурної деградації, неконкурентоспроможності на міжнародній арені. Причиною виродження еліти є ігнорування морально-духовних і інтелектуальних цінностей. Чим бідніша країна, чим слабше розвинуті демократичні та соціальні права громадян, тим менше шансів для формування і розвитку повноцінної національної еліти.

Роль еліти в суспільстві є неоднозначною, за своїми функціями вона розподіляється на класи і типи. Так, наприклад, К. Маннгейм виділяв такі типи еліт: політичні, організаторські, інтелектуальні, художні, моральні і релігійні. Д. Лассуелл і А. Каплан запропонували свою класифікацію: 1) ті, хто реалізує офіційну владу; 2) шляхетні; 3) "справедливі"; 4) "популісти"; 5) "мужні"; 6) багаті; 7) спеціалісти; 8) ідеологи. Р. Міллс дав деталізовану класифікацію еліт американського суспільства: 1) "локальні приятельські сфери"; 2) "чотири еліт метрополії" (коло багатих нью-йоркських родин); 3) "слави" (зірки кіно, театру, спорту тощо); 4) "великі багатії"; 5) "топ-менеджери"; 6) "багатії світу корпорацій"; 7) "політичне керівництво" [7].

Слід зазначити, що ці класифікації формувалися для стабільних суспільств, а для суспільств, які перебувають у процесі трансформації (коли відбувається кардинальна зміна усталених цінностей і соціальних норм) вони дещо інші. Але суттєво те, що в умовах трансформації суспільства саме активність еліти певною мірою компенсує неспроможність діяльності суспільних інститутів. В умовах розгортання кризових явищ у соціумі завжди знаходяться особистості, здатні взяти на себе відповідальність за долоні рішення. Їхні здібності, розум, професійність, рішучість сприяють подоланню негараздів у суспільстві.

У сучасній Україні процес формування національної еліти відбувається у непростих умовах. Формування еліти – це довготривалий і складний процес. "Еліта – річ дуже дорога і для її підготовки та виховання потрібен час" [3, с. 29]. Тому навчання й виховання майбутніх поколінь – актуальна проблема сьогодення, адже висока освіта та національне виховання є запорукою становлення справжньої української еліти. Саме через освіту йде цілеспрямований процес соціалізації індивіда, його становлення як особистості, громадянина. Освіта функціонує, як відомо, в межах суспільно-виховного процесу. Система освіти будь-якого суспільства сприяє самореалізації особистості, підвищує її соціальний статус, сприяє забезпеченню матеріальними благами. При цьому освіта повинна давати не лише знання людині, але водночас і забезпечувати стан рівноваги і стабільності у суспільстві.

Звичайно, вступаючи до вищої школи молода людина вже має певні ціннісні орієнтації і сформований життєвою практикою світогляд, однак її духовний світ широко відкри-

тий для нових знань і впливів. У структурі індивідуальної свідомості особистості під дією виховних впливів може відбутися кардинальна перебудова – перегляд життєвих ідеалів, переакцентація цілей, смаків та уявлень; може здійснитися відмова від фундаментальних особистісних цінностей, переосмислитися власний досвід. Таким чином, через цілеспрямовано організовані системні виховні впливи на студентство можна сприяти повноцінному засвоєнню студентською молоддю цілісного світогляду, національного образу світу, духовного досвіду українства, морально-етичних норм, патріотичних настанов, гуманістичних ідеалів, національних та загальнолюдських цінностей.

Оскільки саме випускники ВНЗ продовжують лави української еліти, то ціла низка інституцій сучасного українського суспільства повинна турбуватися про постійне удосконалення системи національної освіти та виховання. При цьому, підкреслює Т. Троїцька: "Концептуальне осягнення національного виховання на сучасному етапі розвитку України має збагатити педагогічну освіту теоретичними обґрунтуваннями антропологічного, етнометодологічного, культурологічного, аксіологічного підходів, доповнити теорію гуманізації й гуманітаризації освіти антропологічними концепціями, які долають наявні у наукових працях одиниці погляди на гуманізм, природу людини, космультурність, діалогічність, толерантність тощо та удосконалюють технології, моделі, підходи і методи трансферу знань, антропологічну експертизу всіх заходів, що відбуваються у ВНЗ" [6, с. 70]. Особливе значення тут слід приділяти процесам, що сприяють формуванню ціннісних орієнтацій молоді. Необхідно зосередити студентську молоддь на патріотичному вихованні, що певною мірою було дискредитоване радянською ідеологією і, на жаль, відповідним чином не реабілітоване незалежною Україною. Почуття патріотизму передбачає певну ієрархію ціннісних орієнтацій, у відповідності з якою почуття і усвідомлення обов'язку особистості перед нацією, перед своєю Батьківщиною, пріоритет національних цінностей перед індивідуалістичними, є визначальним. Патріотизм породжує у студентів повагу до своєї національної історії, мистецтва, традицій, взагалі гордість за свою націю, прагнення до її цивілізаційного поступу, він нероздільно пов'язаний з національною самосвідомістю особистості. Формування патріотизму зумовлене не тільки суб'єктивною, емоційно-моральною сферою особистості, але й об'єктивними умовами. Водночас, патріотизм – це не лише любов і повага до нації, це і почуття необхідності постійної боротьби за політичну, економічну й культурно-мистецьку свободу своєї нації. Тому національне виховання повинно передбачати формування патріота-борця, патріота-будівника незалежної України. Можна стверджувати, що деякі негаразди у нашій державі породжуються саме відсутністю патріотизму в значній частині населення України, особливо у адміністративній еліті певних регіонів. Еліта ж у суспільстві виступає творцем політичного й культурного життя, вона відповідає за долю країни. Підтвердження цих слів знаходимо у Д. Донцова: "За моральним упадком еліти слідує, як його тінь, заслужена кара нації" [2, с. 23].

Таким чином, студентство – високоосвічена, висококультурна і креативна частина молоді – постає у якості потенційної еліти суспільства в цілому, яка акумулює в своїх ідеях концепти майбутніх політичних, культурних і економічних перетворень у суспільстві.

Отже, студентство – це потенційна інтелектуальна, політична, економічна і мистецька еліта суспільства і від того, які ціннісні орієнтації сформуються у студентства сьогодні, багато в чому буде залежати перспектива розвитку української держави у майбутньому. Студентство – це вчені, архітектори, художники, інженери, вчителі, викладачі, лікарі, але *майбутні*. В рядах сучасної студентської молоді знаходяться *майбутні* держчиновники, депутати, міністри і президент країни. Іншими словами, студентство – це майбутня інтелігенція.

Прагнення студентської молоді до всього нового, її оперативне сприйняття трансформацій у суспільстві, відкритість до нових знань, з одного боку, і початкове усвідомлення покладених на неї суспільством надій і обов'язків, з іншого боку, визначають специфіку структури і динаміку ціннісних орієнтацій студентства. Звичайно, нинішня ситуація в Україні ускладнюється реформуванням не лише політичного і економічного улаштування країни, а й реформуванням самої системи освіти. Але важливо, щоб студенти (і в процесі навчання, і після закінчення ВНЗ) використовували отримані знання для реалізації своїх творчих потенцій; щоб це були не просто дипломовані люди з документально підтвердженим статусом бакалавра, спеціаліста чи магістра, а особистості, що вміють приймати власні рішення, відповідальні за свої вчинки і здатні чітко орієнтуватися у світі духовних цінностей. Випускники вищої школи повинні володіти професійними знаннями, відрізнятися толерантністю, мобільністю, відповідати основним вимогам етики ділового спілкування.

Водночас, молоді люди повинні пам'ятати, що шлях до елітарності є непростим і тернистим. Вони мають усвідомлювати, що входить до складу еліти – це не тільки влада й посади, а найперше, обов'язок і велика відповідальність перед нацією. До числа еліти зараховують тих, хто, окрім особистих і сімейних цілей, працює заради майбутнього

держави і нації; тих, хто окрім економічних, соціальних і політичних, виконує ще й важливі соціокультурні функції. Адже в будь-якій державі на еліту покладаються завдання формулювати і реалізовувати національну ідею, формувати культурне середовище, пропонувати стратегічні цілі розвитку країни. Культурність, чесність, професіоналізм і патріотизм – обов'язкові якості, що мають стати невід'ємною складовою у вихованні молодого покоління, а отже, і невід'ємною складовою поняття "еліта".

1. Гордієнко М. Еволюція національної держави в умовах нового світопорядку // Українознавчий альманах. Випуск 1: Український образ світу: особливості у світовому контексті. – К., 2009. – С. 174–180.
2. Донцов Д. Дух нашої давнини. – Дрогобич: Відродження, 1991. – 341 с.
3. Ільїн В. Обраність обмеженості // Народний депутат. – 2009. – № 1–2 (49–50), січень-лютий. – С. 28–30.
4. Попович М. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / М. В. Попович, А. М. Єрмоленко, В. Б. Федєєв, Г. Ю. Носова, Б. В. Попов, В. С. Лісовий та ін. – К.: Укр. центр духовної культури, 2005. – 328 с.
5. Пустова Т. Трансформація культурних цінностей в умовах глобалізації // Духовні цінності в умовах глобальних цивілізаційних трансформацій. – Дніпропетровськ: Ви-во Маковецький, 2009. – 404 с.
6. 107–120. 6. Троїцька Т. Антропологічні засади соціалізації студентської молоді в полікультурному суспільстві: проблеми, колізії, рецепції // Полікультурність, діалог і злагода: українські реалії. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 22–23 травня 2008 р. – Мелітополь: ТОВ "Видавничий будинок ММД", 2008. – 304 с. – С. 68–70.
7. Шульга М. Правляча еліта сучасної України / Шульга М., Потехін О., Бойко Н., Парохонська О., Шульга Т. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 1998. – 68 с.

Надійшла до редколегії 15.09.09

Т. Антонюк, канд. іст. наук

ЯКІСТЬ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ ЯК ГОЛОВНА УМОВА КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті розглянуто розвиток освіти в умовах трансформації українського суспільства. Проаналізовано чинники, котрі визначають перспективи розвитку освітньої системи України на вітчизняному та європейському ринку міжнародних освітніх послуг. Визначено фактори, що впливають на підвищення конкурентноздатності освіти, приділено увагу європейським стандартам якості освіти та проблемам української освітньої системи в досягненні цих стандартів. Визначено завдання для підвищення якості освітніх послуг як головної умови конкурентоспроможності вітчизняної системи вищої освіти.

The article considers the education development in the conditions of Ukrainian society's transformation. The factors which determine prospects of the Ukraine educational system development at the native market and the European market of international educational services are analyzed. The author determines the factors which influence an increase of education's competitive ability. The article pays attention to the European standards of education's equality and to the problems of the Ukrainian educational system in achievement of these standards. It defines the tasks for upgrading of education's services quality as a main condition of competitive ability of the native higher education system.

Актуальність проблеми. В умовах переходу до демократії гостро постала проблема модернізації всіх сфер життя українського суспільства. Очевидною є потреба для суспільства зміни освітньої парадигми та освітніх орієнтирів, адже освіта відіграє вирішальну роль у розбудові держави. Освіта є життєво важливою функцією, ключовим сектором та умовою існування суспільства. Функцією у тому сенсі, що освіта формує особистість у усій її багатомірності, а не просто дає знання і професію. Звідси – провідна, пріоритетна роль освіти, знання, особливо наукового, а не лише знання загальноінтелектуального у житті особистості і соціуму. XXI століття оголошено ЮНЕСКО "століттям освіти". Історичний досвід свідчить, що досягти бажаного соціального, економічного прогресу не може жодна держава, де наука і освіта розвиваються за "залишковим принципом" фінансування, де освітні програми є справою не першорядною. Високорозвиненими і демократичними нині є лише ті країни, де фінансування освіти є пріоритетною справою держави і суспільства, а освітні проблеми і технології займають домінуючі позиції в політиці урядів. Освіта у багатьох випадках є вирішальним фактором не лише звичайного соціально-економічного, політичного суперництва між державами. Освіта – це духовність, система цінностей, яку можна вдало і цілеспрямовано нав'язати великій кількості людей. Освіта – необхідна умова підготовки молоді до життя, її соціалізації, залучення до духовних надбань людства. Вона – базис формування нового покоління, пріоритетом для якого є цінності демократії і громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень. Піднята нами проблема знайшла своє широке відображення у багатьох сучасних українських дослідників. Питання сучасного стану освіти в Україні та перспективи її розвитку досліджують А. Алексюк, І. Бех, О. Гребельник, М. Дробноход, І. Зязюн, Б. Клименко, Т. Красікова, В. Кремень, О. Сухомлинська, Т. Усатенко, Ю. Шумилова та інші. Аналіз та механізми розв'язання наявних у освітній сфері проблем на сучасному етапі подають нормативно-правові документи, постанови уряду та інші законодавчі акти, що регулюють розвиток освітньої галузі. Широко висвітлюється дана проблема в сучасній Україні засобами масової інформації, оскільки питання вищої освіти останніми роками все більше привертає увагу громадськості.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою нашого дослідження є аналіз розвитку освіти в умовах відходу від радянської освітньої парадигми на основі напрацьованих за останні роки нормативно-правових документів, що регламентують освітню галузь та на прикладі діяльності сучасних українських вишів. Ставиться завдання виявити чинники, котрі визначають перспективи освітньої системи України на вітчизняному та європейському ринку міжнародних освітніх послуг, а також визначити фактори, що впливають на підвищення конкурентноздатності освіти та завдання для підвищення якості освітніх послуг в Україні як таких, що безпосередньо забезпечують конкурентоспроможність системи вищої освіти.

Основна частина. Розвиток освіти в новітній Україні відбувається суголосно з сучасними європейськими культурно-освітніми процесами. Свідченням цього є прийняття Верховною Радою України Концепції Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, схваленої Законом України 21 листопада 2002 року [1, с. 40–45]. Напрацювання нормативно-правової бази для функціонування вітчизняної освітньої системи, а отже для її реформування було і залишається в останні роки надзвичайно актуальним завданням державної освітньої політики. Першим в незалежній Україні національно зорієнтованим та обов'язковим освітянським документом стала Державна національна програма "Освіта". Україна XXI ст., прийнята у грудні 1992 року на Першому з'їзді педагогічних працівників. Ця програма задекларувала основні принципи освітньої політики, зазначила домінуючі ідейно-світоглядні основи освітньої системи [2]. Наслідком впровадження програми стала постанова Колегії Міністерства освіти (1995 р.), в якій констатується, що освіта в Україні має розвиватися на принципах права, демократії, гуманізму, а українознавство визначається і методологією освіти, основою її гуманізації, і окремим предметом, у парадигмі якого українська молодь пізнає все багатоманіття сенсів історичного буття нації.

Наступним етапом формування освітнього законодавства України став Закон України "Про вищу освіту", прийнятий 17 січня 2002 р. та Національна доктрина розвитку освіти, затверджена Указом Президента України 17 квітня 2002 р. Ці документи визначили подальший курс реформування вищої освіти в Україні, мету і пріоритети її розвитку, національний характер освіти і виховання, стратегію мовної освіти, інші важливі питання освітньої політики держави. Від реалізації Національної доктрини очікувалися такі результати: перехід до нового типу гуманістично-інноваційної освіти, що сприятиме істотному зростанню інтелектуального, культурного, духовно-морального потенціалу особистості та суспільства; потужні позитивні зміни у системі матеріального виробництва та духовного відродження, структури політичних відносин, побуту і культури; зростання самостійності і самодостатності особистості, її творчої активності, що зміцнить демократичні основи громадянського суспільства і прискорить його розвиток; активізації процесів самоідентифікації особистості, підвищення її громадянського авторитету, а також статусу громадянина України у міжнародному соціокультурному середовищі; конкурентоспроможності української освіти в європейському та світовому освітньому просторі, захищеності і мобільності українського фахівця на ринку праці тощо [1, с. 71]. На жаль, вісім років по тому ми не можемо твердити, що досягли значних результатів, на які сподівалися. Так, є певні досягнення, але вони поки що не вирішують тих проблем, які накопичилися у суспільстві і державі. Дійсно, освітнє середовище України прийняло стратегію руху до європейських цінностей, зокрема через вступ до Всесвітньої торгівельної організації та приєднання до Болонського процесу. Основні напрями реформування системи вищої освіти в Україні визначені реалізацією положень Болонської декларації, основна мета якої – створення єдиного європейського освітнього простору до 2010 року та підвищення міжнародної конкурентоздатності європейської системи вищої освіти. [1, с. 113–119].

Глобальний ринок освітніх послуг на теперішній час становить понад 2,5 трильйона доларів США і має стійку тенденцію до розширення. Лібералізація торгівлі освітніми послугами перетворює їх на важливу складову світової економіки. Університети розглядаються як важливі суб'єкти національної конкурентоздатності. Стратегії розвитку "університетського сектору" стають базовими елементами національних політик економічного розвитку.

Українське суспільство в останні десятиріччя орієнтується на позитивні зміни, а отже потребує нових освітніх орієнтирів, котрі базуються на розумінні, що вища освіта перетворюється на глобальне підприємство. Такий підхід

призвів до формулювання нової стратегічної мети вищої школи, яка включає в себе побудову конкурентоздатної економіки, заснованої на знаннях, підвищення якості зайнятості населення та зміцнення соціальної єдності суспільства. Саме така стратегічна мета визначила основні цілі Болонського процесу, а саме: побудова Європейського простору вищої освіти – "Європи знань" – як умови розвитку мобільності громадян з можливістю працевлаштування; посилення міжнародної конкурентоздатності як національних, так і Європейської систем вищої освіти; змагання з іншими системами вищої освіти за студентів, вплив на світовому ринку освіти, кошти й престиж; формування й зміцнення інтелектуального, культурного, соціального й науково-технічного потенціалу; досягнення сумісності систем вищої освіти; зростання ролі університетів у розвитку національних та Європейських культурних цінностей.

У Комюніке "Створення загальноєвропейського простору вищої освіти", яке було підписане на конференції Міністрів, відповідальних за вищу освіту, у Берліні 19 вересня 2003 р., визначено, що якість вищої освіти лежить в основі розвитку загальноєвропейського простору вищої освіти. Відтак міністри зобов'язуються підтримувати подальший розвиток системи забезпечення якості на рівні вузів, на національному і загальноєвропейському рівнях. Вони також підкреслюють необхідність розвитку загальних критеріїв і методологій із забезпечення якості. Міністри також підкреслюють, що, відповідно до принципу інституційної автономії, основна відповідальність за забезпечення якості лежить на кожному з вузів, що є основою для реальної підзвітності академічної системи в рамках національної системи якості. Міністри дійшли згоди, що національні системи із забезпечення якості повинні в собі містити, по-перше, визначення обов'язків органів і установ, які беруть участь у забезпеченні якості. По-друге, оцінювання програм і вузів, яке охоплює внутрішню і зовнішню оцінку, з урахуванням участі студентів і публікації результатів. По-третє, систему акредитації та атестації ВНЗ. І, нарешті, міжнародне партнерство, співробітництво і створення мережі з контролю за якістю освіти.

Саме моніторинг якості національної системи освіти визнано Радою Європи головним завданням, що передуює створенню єдиного європейського освітнього простору до 2010 року. Якість навчання в університетах визначається на основі двох базових ознак: ефективності політики зарахування у студенти та успіхів випускників університетів. На ринку освітніх послуг це призводить до стратифікації вищих навчальних закладів, виділення групи елітних університетів та формування ієрархічного ринку освіти.

Оцінка якості повинна базуватися не на тривалості чи змісті навчання, а на тих знаннях, умінь, і навичках, які опанували випускники – важливий не процес, а результат. Загальна тенденція у сфері забезпечення якості полягає у створенні й розвитку спеціальних посередницьких організацій і агентств з контролю за якістю й ефективністю всієї діяльності вищих навчальних закладів. Передача повноважень з контролю за якістю випускників університетів у систему взаємин між урядами й вузами дає ряд переваг. Уряди звільняються від прямої відповідальності за оцінку діяльності вузів і їхній розвиток. Вузи одержують можливість апелювати до уряду у випадку їхньої незгоди з результатами роботи агентства. Крім того, у багатьох випадках, висновки агентств мають рекомендаційний характер. Таким чином, агентства формально не зазіхають на самостійність вузів, хоча їхні висновки мають велике значення для міністерств освіти при прийнятті рішень відносно конкретних вузів. Цікавим прикладом щодо цього є Австрія, де інформація про результати перевірки вищих навчальних закладів незалежними експертами залишається конфіденційною: доводиться тільки до керівництва вузу й не підлягає розголосу. Нарешті, агентства як неурядові організації, мають можливість діяти більш гнучко й оперативно, виконувати функції консалтингових структур, залучати й акумулювати позабюджетні кошти, а також запрошувати

зовнішніх, у тому числі, закордонних експертів. Таким чином, існування агентств вносить у систему керування вузами стримування й протидію, здатні забезпечити як ефективний контроль якості, так і збереження академічної свободи вузів і розвиток самоврядування.

Розробка змісту курсів у західних країнах традиційно залишається прерогативою самих університетів і, як правило, не регламентується ніякими загальнодержавними стандартами. Останнім часом тенденція до свободи від державної опіки в розробці курсів зросла. Водночас посилюється контроль якості курсів у рамках національних і міжнародних науково-освітніх співтовариств, чому сприяє інтернаціоналізація й Болонський процес.

Важливу роль у забезпеченні якості відіграють також рейтинги вищих навчальних закладів, що складаються, як правило, неурядовими організаціями. В основу Болонської моделі було покладено англосаксонську модель вищої освіти. Це пояснюється найвищим академічним рейтингом вишів США та Великої Британії. Для побудови рейтингу використовуються чотири основні критерії:

1. Для оцінки якості освіти застосовується такий критерій, як кількість випускників університету, що одержали Нобелівську премію (10% ваги в загальній оцінці).

2. Якість факультетів – кількість співробітників університету, що одержали Нобелівську премію (20%) і ступінь цитування наукових досліджень у різних областях (20%).

3. Наукові результати – число статей у журналах Nature й Science (20%) і число наукових статей, що згадуються в індексі цитування SCIE (20%).

4. Розмір університету – співвідношення академічних досягнень із масштабами вищого навчального закладу (10 %).

Характеристика основних чинників розвитку проблемної ситуації в Україні виявляє наступні тенденції. В Україні контингент студентів у 2009/2010 навчальному році налічує майже 2,6 млн. осіб. Більшість з них народилася у 1988–1992 роках. Через десять років до вищих навчальних закладів будуть вступати абітурієнти генерації 1997–2001 років, коли народжуваність була удвічі меншою. Отже, в недалекій перспективі постане проблема безробіття викладачів вишів і зменшення їх кількості. Перед українськими освітянами стоїть завдання виробити план дій на стратегічну перспективу, здійснити кроки щодо реалізації накреслених за останні роки програм, які є життєвими і справді необхідними суспільству. Проблема якості освіти в Україні нині має особливо важливе ідеологічне, соціальне, економічне й технічне значення. Сьогодні мають бути реалізовані пріоритети, а саме: можливість здобуття якісної вищої освіти кожною людиною, незалежно від її економічного становища, віку, статі, місця проживання; відповідність вітчизняної освіти світовим стандартам та вимогам; забезпечення підтримки навчання молоді у найбільш авторитетних закладах не лише в Україні, а й у світі; надання знань, навичок чи професійних компетенцій, необхідних для відповідальних громадян, які знають свої права й обов'язки і здатні до успішної економічної діяльності.

Сьогодні важливо визначити відповідні завдання в контексті проведення економічних реформ. Концепція економічних реформ передбачає такі основні принципи: орієнтація освітніх послуг на споживача; визначення вимог споживача до освітніх послуг; підвищення автономії навчальних закладів [4].

На сьогодні, в Україні до європейських вимог адаптовано новий перелік галузей знань і напрямів, за якими в Україні здійснюється підготовка фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра. Починаючи з 2007/2008 навчального року підготовка бакалаврів у вищих навчальних закладах здійснюється за 48 галузями та 141 напрямом (до цього підготовка здійснювалася за 17 галузями, 77 напрямками і 586 спеціальностями). У стадії розробки перебуває новий перелік спеціальностей з підготовки магістрів. Здійснюються організаційні заходи із запровадження "Додатку до диплома" європейського зразка (Diploma Supplement).

Перший етап запровадження системи кредитно-модульного навчання в українських вишах пройшов досить успішно. У 2006/2007 навчальному році у вищих навчальних закладах України III–IV рівнів акредитації на всіх програмах підготовки фахівців першого (бакалаврат) і другого (магістратура) циклів запроваджено Європейську кредитно-трансферну систему (ECTS). Це дозволяє здійснювати трансфер (переведення) студентів з одного вищого навчального закладу в інший (включаючи і закордонні ВНЗ) та накопичувати студентами кредити ECTS, які визнаватимуться при подальшому навчанні в будь-якому європейському ВНЗ.

Студенти отримали інформацію щодо структури курсів, послідовності вивчення навчальних модулів та порядку їх оцінювання викладачами. Це дало більш можливості щодо вибору навчальних курсів та індивідуальних програм здобуття вищої освіти. Самостійна робота стала більш скоординованою, збільшився час безпосереднього спілкування з викладачами. Кафедри поліпили інформаційно-методичне забезпечення, створюють електронні підручники, комп'ютерні програми, програми самоконтролю, тощо.

Однак, у цілому, формування ринку освітніх послуг в Україні відбувається, на жаль, дещо сповільненими темпами. Найбільшою проблемою української системи освіти на міжнародному ринку освітніх послуг є її незадовільна якість. У квітні 2010 р. на підсумковій колегії МОН України "Про підсумки діяльності вищих навчальних закладів у 2009 та основні завдання на 2010 рік" було зазначено, що Україна – одна з небагатьох європейських держав, яка реалізує формалізовану, інтуїтивну технологію визначення потреби у фахівцях за радянським принципом: від досягнутого більше. За реаліями співвідношення ринку освітніх послуг і ринку праці можна вважати, що за кількісними показниками мережа наших університетів уже досягла критичного максимуму. А перехід цієї кількості в якість затягнувся. Тому на часі говорити про оптимізацію і впорядкування цієї мережі [4].

Визначальним напрямом розвитку системи вищої освіти України задля підвищення її конкурентноздатності є інтеграція у європейський освітній простір у руслі виконання вимог Болонського процесу. У ході інтеграції української системи освіти до європейського освітнього простору перед нею постає ряд проблем. Серед них, психолого-дидактична некомпетентність більшості викладачів вищої школи. Перехід на кредитно-модульну систему організації навчального процесу потребує забезпечення відповідності "вартості" кредиту обсягу і складності учебного матеріалу та визначення педагогічного навантаження в умовах функціонування кредитно-модульної системи. Нерозв'язаними на даний час проблемами є зв'язок вищої школи з ринком праці, практика студентів у реаліях ринкової економіки, розмежування академічної й професійної спрямованості вищої освіти в Україні, приведення освітніх кваліфікаційних ступенів України до стандартів Європейського союзу. Складнощі у вирішенні цих проблем зумовлені причинами соціального та психологічного характеру. Серед соціальних причин, на нашу думку, найголовніші такі:

1. Зацікавленість переважної більшості ректорів ВНЗ у збереженні існуючого стану.

2. Технологічна та інформаційно-просвітницька незабезпеченість переходу до європейських стандартів освіти.

Психологічні причини не менш прозаїчні, а саме:

1. Звичка і готовність населення використовувати усталені схеми відносин між споживачами та виробниками освітніх послуг (хабарі, знімоства тощо).

2. Несприйняття значною частиною професорсько-викладацького складу інноваційних методів і технологій в освіті.

На якість, а відтак і конкурентноздатність української освіти негативно впливає збереження багатьох рис радянської освітньої системи, які все ще притаманні системі освіти в Україні.

Порівняльний аналіз Болонської і Української моделей вищої освіти виявив цілий ряд розбіжностей. Зокрема, якщо аналізувати ці моделі вищої освіти за таким параметром як задоволення потреб, то є очевидним, що Болонська модель орієнтована на потреби особистості, в той час як українська модель вищої освіти продовжує залишатися орієнтованою на потреби суспільства. Різна і філософія освіти: у системі вищої освіти європейських країн – учасниць Болонського процесу – це задоволення потреб (бажань) особи для того, щоб вона поєднувала власний добробут зі служінням суспільству; формування людей, конкурентоспроможних на світовому ринку. Для української вищої освіти – це задоволення потреб розвитку суспільства шляхом цілеспрямованого добробуту та підготовки "гвинтиків державної машини"; "виробництво" робочої сили для заздалегідь визначених секторів суспільного життя. Структура вищої освіти також має свої відмінності: країни Європи мають множинність вибору на всіх рівнях навчання. Україна, натомість, цілеспрямоване тренування з обмеженими варіантами в межах обраної спеціалізації. Тривалість навчання за Болонською моделлю здійснюється протягом усього життя з численними можливостями пере kwalіфікації і зміни сфери діяльності. Українська освіта має вікові обмеження згідно з суспільною користістю, певні можливості підвищення кваліфікації чи зміни сфери діяльності. Різним є і фінансування вищої освіти в двох системах: в країнах, що обрали Болонську модель освіти, це різноманітні джерела, у тому числі приватні та публічні, державні фонди для всіх ВНЗ, в т.ч. приватних; підтримка окремих осіб, а не інституцій. У нашому варіанті – це державний бюджет або приватні кошти; підтримка інституцій, а не окремих осіб; відсутність традицій і умов для існування благодійних внесків, стипендій. Управління вищою освітою в Болонській моделі освіти передбачає реальну автономність університетів і партнерство з контрольними органами; "правила гри" вищою навчального закладу розробляються академічною громадою спільно з професійною адміністрацією; різноманітність і гнучкість методів управління з орієнтацією на задоволення запитів клієнта (студента). В Україні зберігається сильний регуляторний (контрольний) тиск з боку вищих управлінських органів; "правила гри" вищих розробляються особами, мало причетними до академічної діяльності (парламентом, Кабінетом Міністрів, чиновниками міністерств); жорсткість і одноманітність методів адміністрування з орієнтацією на вимоги вищих керівних органів. Навчальний план у європейських країнах формується структурним підрозділом ВНЗ з орієнтацією на задоволення потреб студента з кількома "обов'язковими" курсами. В українській системі вищої освіти він визначається і стандартизується вищими керівними органами з орієнтацією на задоволення встановлених нинішньою державною владою потреб суспільства, мінімальна кількість вибіркових курсів. Не слід забувати, що функціонування цих двох моделей вищої освіти відбувається в різному контексті. Одна з них реалізується в плюралістичному суспільстві з високорозвиненими демократичними інституціями, глибокими традиціями вільного фундаментального навчання, доступу до світових інформаційних, фізичних і людських ресурсів. Інша в умовах сильного ідеологічного зсуву і колективізму, покладання надій на сильну владу, а не на самодостатній розвиток особистості, не розвинутих демократичних інституцій, авторитарного традиційного стилю викладання, де запам'ятовування переважає над критичним мисленням і сильно обмежений доступ до світових ресурсів.

Отже, постає питання, як подолати наявні проблеми в українській системі освіти і стати конкурентоспроможною на ринку міжнародних освітніх послуг? На нашу думку, ситуацію у вишій освіті України можна змінити на краще при умові, коли формування ринку освітніх послуг буде здійс-

нюватися шляхом досягнення збалансованості між попитом і пропозицією на ринку праці. Важливим у цьому процесі є розуміння того, що ринок освітніх послуг – це комплексне утворення, яке не обмежується лише діяльністю вищого навчального закладу. В Україні, на відміну від країн Заходу, практично відсутній зв'язок між рівнем освіти й рівнем реального доходу. Сьогодні в країнах Європи частка робочих місць для фахівців з вищою освітою сягає 30–40 %. За даними Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР), вища освіта піднімає рівень доходів дипломованих фахівців не менш ніж у 1,5–2 рази. Відсутність такої кореляції в Україні накладає відбиток на мотивацію студентів при одержанні вищої освіти. Диплом розглядається лише як формальне підтвердження рівня освіти, а не як свідчення справжньої професійної кваліфікації. Таке зміщення мотивації навчання визначає формальне ставлення студентів до отримання знань, що негативно впливає на якість освіти. Щоб виправити ситуацію необхідно на державному рівні проводити політику приведення у відповідність рівня кваліфікації рівню реального доходу.

У процесі переходу на двоступеневу систему вищої освіти "бакалавр-магістр" потрібно насамперед враховувати, що ступінь бакалавра має бути орієнтований на застосування практичних знань. Завдяки цьому в Європі бакалавр затребуваний на ринку праці, тому там спостерігається тенденція до розширення можливостей влаштування бакалаврів і встановлення обсягу підготовки магістрів на рівні 10–20 % від числа бакалаврів. В Україні трудове законодавство не адаптоване до ступеня бакалавра, тому бакалавру важко влаштуватися на роботу, відповідну своїй кваліфікації, оскільки в суспільній свідомості бакалавр – це людина з неповною вищою освітою. Як наслідок – більшість студентів прагне будь-що продовжувати навчання, що негативно позначається на якості магістерської освіти. На Заході ступеня магістра домагаються лише ті, хто планує продовжувати академічну кар'єру.

Важливим напрямом підвищення якості освіти в Україні є диверсифікація джерел фінансування. Тут вагомою стратегією повинен бути курс на залучення бізнесу до фінансування наукової діяльності. На Заході корпорації створюють університети і вкладають значні кошти у розвиток науки і освіти. Так, американський концерн General Motors заснував університет "Мічигана-Флінта", де готує фахівців для концерну. Корпорація Intel щорічно виділяє понад 100 млн. доларів на підтримку науки й освіти, стимулюючи підготовку кваліфікованих фахівців для галузі інформаційних технологій і створення нових університетських програм з передових технологій. У рамках IX міжнародної виставки навчальних закладів "Сучасна освіта в Україні – 2006" внесок корпорації Intel у розвиток системи освіти України був відзначений срібною медаллю.

Але для успішного розвитку цього напрямку в Україні необхідно зміцнити наукову складову в університетах. Сьогодні наука знаходиться переважно у віданні Академії наук, що не відповідає вимогам часу. Необхідно максимально наблизити науку й освіту.

Створення цивілізованого ринку освітніх послуг в Україні та забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної освіти на міжнародному ринку потребує урахування впливу наступних чинників: 1) глобалізації; 2) технологій; 3) конкуренції.

Зазначені чинники визначають методологічне підґрунтя для дослідження і вирішення проблем модернізації системи освіти в Україні задля підвищення її конкурентноздатності, яке передбачає:

- аналіз якості освітніх послуг з точки зору потреб регіонів, держави та світової спільноти у сфері професійної підготовки;

- постійне вдосконалення діяльності освітніх закладів відповідно до викликів часу;

- безперервність освіти, збереження єдиного освітнього простору, характер розвитку якого визначається потребами суспільства.

В Україні для досягнення цілей Болонського процесу і підвищення конкурентноздатності системи освіти, найперше, необхідно:

1. Сприяти європейському співробітництву у забезпеченні якості освіти з метою розробки співмірних критеріїв і методологій її визначення.

2. Прийняти систему вищої освіти, що базується на двох основних циклах – переддипломному (бакалаврському) та післядипломному (магістерському).

3. Запровадити загальноєвропейську систему наукових ступенів.

4. Увести систему кредитів за зразком ECTS як ефективний засіб забезпечення широкомасштабної студентської мобільності.

Виходячи з результатів наведеного вище аналізу державна політика у сфері освіти має бути спрямована на вирішення наступних завдань щодо підвищення конкурентноздатності української системи освіти на ринку міжнародних освітніх послуг:

1. Забезпечити реальну автономію вищих навчальних закладів.

2. Сприяти залученню інвестицій з різних джерел.

3. Зблизити освіту і науку, створити на базі університетів навчально-наукові комплекси.

4. Вдосконалити трудове законодавство відповідно до двоступеневості вищої освіти (бакалавр-магістр).

5. Привести у відповідність з євростандартами рівень реального доходу та професійної кваліфікації.

6. Удосконалити механізм вступу до ВНЗ (шляхом розширення і постійного вдосконалення практики зовнішнього тестування).

7. Збільшити кількість програм, що викладаються англійською мовою.

8. Використовувати можливості ВНЗ у режимі "on-line". Усі ці завдання були поставлені як завдання на найближче десятиліття підсумковою колегією МОН України [4].

І це в повній мірі відповідає концепції гармонізації, що стала "надзадачею" об'єднаної Європи. Тому, на нашу думку, такою "надзадачею" для освітян України повинна стати мета по досягненню високого рівня захисту інтересів споживачів освітніх послуг (підприємств, організацій, установ всіх форм власності та окремих громадян), яка має досягатися шляхом забезпечення високої якості цих послуг. Діючий Закон України "Про вищу освіту" визначає якість освітніх послуг як головну мету кожного навчального закладу. Якість вищої освіти визначається як сукупність якостей особи з вищою освітою, що відображає її професійну компетентність, ціннісну орієнтацію, соціальну спрямованість і обумовлює здатність задовольнити як особисті духовні і матеріальні потреби, так і потреби суспільства; крім того, окремо визначається якість освітньої діяльності – сукупність характеристик системи вищої освіти та її складових, яка визначає її здатність задовольняти встановлені і передбачені потреби окремої особи та суспільства [3]. Таким чином, поняття якості освіти охоплює викладання, науково-дослідну роботу, керівництво та управління ВНЗ, здатність задовольняти потреби студентів та суспільства.

Важливим елементом системи забезпечення і управління якістю вищої освіти в Україні має стати моніторинг освітнього процесу, який на даний час лишається основним завданням Державної інспекції навчальних закладів.

Роль моніторингу у формуванні філософії взаємної відповідальності педагогів та суспільства, студентів та роботодавців є надзвичайно важливою, можна сказати визначальною у розвитку освітнього закладу, його конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг.

Існуючі системи моніторингу базуються на наступних засадах: моніторинг рівня знань ("мета – результат") (результативність навчально-виховного процесу); моніторинг, пов'язаний з безпосереднім накопиченням і структуризацією інформації; системи моніторингу, побудовані з використанням моделі "вхід – вихід"; системи моніторингу на рівні освітньої установи.

За допомогою освітнього моніторингу робляться спроби відповісти на питання про ефективність тієї або іншої технології навчання, виділити чинники, що впливають на якість навчання, знайти приклади зв'язку кваліфікації викладача і результатів викладання, отримати об'єктивний зріз стану освітньої системи, підвести основу визначення її місця у рейтингу, слугувати розробці освітньої політики, давати матеріал для аналізу стану системи освіти у порівнянні з іншими країнами, узгодити параметри освітньої політики із світовими тенденціями. Слід визнати, що в Україні є розуміння важливості моніторингу, про що свідчить динамічний розвиток останнього особливо у системі середньої освіти.

Окремі ВНЗ використовують цю технологію як ефективну для розвитку закладів і підвищення конкурентоспроможності на ринку освітніх послуг. Моніторинг передбачає систематичне збирання фактів про контекст, вхідні ресурси, процеси й результати в системі освіти. Оцінювання передбачає застосування зібраних даних для того, щоб сформувати оцінне судження про ситуацію.

Моніторинг відіграє ключову роль у підвищенні ефективності системи управління якістю освіти. Систематичність збору релевантної інформації при проведенні моніторингу – це важливий інструмент швидкого реагування на зміни як внутрішнього, так і зовнішнього освітнього середовища. Можна припустити, що валідність результатів моніторингових та рейтингових досліджень вимагає широкого використання поряд з кількісними параметрами суб'єктивних експертних оцінок. Необхідно збільшувати роль професіонала, експерта, який має значний досвід і достатньо часу для спостереження та оцінки найрізноманітніших нюансів, настроїв, культурних та інших особливостей діяльності навчального закладу. На жаль, проблема моніторингу в управлінні ВНЗ ще не знайшла остаточного вирішення [5, с.115–119].

Випускники українських вишів мають впевнено почувати себе на ринку праці, рівень їхньої професійної підготовки повинен дозволяти їм ефективно працювати в умовах постійно триваючих соціально-економічних змін.

Положеннями Болонської декларації визначено, що європейський простір вищої освіти та європейський простір дослідницької діяльності – це дві взаємопов'язані частини "суспільства знань". Українська система вищої освіти знаходиться нині в пошуку змісту, форм, методів і засобів навчання, виховання та управління, які б допомогли сформувати інформаційну свідомість та моделі діяльності сучасного спеціаліста. У нас значною мірою відбувається реформування форми, меншою – змісту. Головним завданням процесу реформування системи вищої освіти є оцінка нововведень з точки зору їх впливу на підвищення якості освітніх послуг та задоволення потреб споживачів. Болонська декларація сприяє європейській співпраці в забезпеченні якості з метою розробки зіставних критеріїв та методологій.

Європейська асоціація забезпечення якості вищої освіти за дорученням Конференції міністрів освіти європейських країн розробила в 2003 р. та рекомендувала в 2005 р. впроваджувати "Стандарти і рекомендації щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти". У березні 2008 р. Групою Е 4 заснований Європейський реєстр забезпечення якості вищої освіти, урядовим членом якого стала й Україна [5, с. 116].

Мета – забезпечити відкритість та прозорість у оцінці якості роботи вищих навчальних закладів різних типів з урахуванням національних особливостей, проте за максимально наближеними критеріями та методологіями, національними незалежними агенціями з оцінки якості.

Управління якістю в окремо взятому вищому навчальному закладі, як і в цілому в у вищій освіті України, здійснюється на двох рівнях – на рівні МОН України та на рівні вищого навчального закладу.

Система ліцензування та акредитації навчальних закладів, підпорядкована МОН України. Також функціонує Державна акредитаційна комісія (ДАК). Незалежних українських національних агенцій із оцінки якості освіти, які б були зареєстровані у Європейській асоціації забезпечення якості вищої освіти та Європейському реєстрі забезпечення якості вищої освіти, немає. Для нас рух в бік європейських стандартів означає трансформацію вже сформованих систем акредитації та ліцензування.

МОН України планує ряд заходів щодо вдосконалення систем акредитації і ліцензування, що сприятиме інтеграції українських ВНЗ у європейський освітній простір.

В основу "Стандартів і рекомендацій щодо забезпечення якості в Європейському просторі вищої освіти", покладено принцип автономності ВНЗ у визначенні змісту освіти та відповідальності за його якість. Як і вся система освіти України в цілому, кожний окремий вищий навчальний заклад має бути готовий починаючи з 2010 р., пройти процедуру зовнішньої оцінки якості за європейськими стандартами. Для цього кожному ВНЗ, необхідно провести значну роботу, яка полягає в створенні та впровадженні внутрішньої системи управління якістю.

Система управління якістю ВНЗ – це елемент загальної системи управління, який забезпечує якість послуг, що надаються. Системою управління якістю у ВНЗ має займатися спеціальний підрозділ (відділ).

Сертифікація систем управління підприємств та установ будь-якої галузі здійснюється за стандартами ISO різних версій. Ці документи носять загальний характер і спираються на вісім базових принципів:

- Орієнтація на споживача.
- Лідерство керівництва.
- Залучення всього персоналу.
- Процесний підхід.
- Системний підхід до управління.
- Безупинне вдосконалення.
- Прийняття рішень на основі фактів.
- Взаємовигідні відносини з постачальниками.

Кожен працівник вищої школи має виробити в собі здатність підтримувати стабільність якості та покращувати результативність своєї роботи, гарантувати високу якість освітніх послуг.

У роботі з організацією системи якості ВНЗ варто застосувати процесний підхід. Це дасть можливість оперативного управління, яке він забезпечує зв'язком між індивідуальними процесами в системі процесів, а також їх комбінацією та взаємодією. До процесу можна використати методологію "Плануй, роби, перевіряй, дій". Особливістю управління якістю є те, що це постійно діючий процес, який не повинен зупинятися в жодному разі. Його спрямованість на вдосконалення є запорукою його успішності.

Отже, нам необхідно створити та впровадити систему управління якістю в кожному вищому навчальному закладі. Для цього потрібно, перш за все, визначити політику та місію кожного конкретного ВНЗ. По-друге, визнати лідируючу роль керівництва в процесі підвищення якості освіти. По-третє, залучити працівників усіх структурних підрозділів – як професорсько-викладацького складу, так і допоміжного персоналу – до активної співпраці.

Кожен конкурентоздатний ВНЗ має прагнути стати повноправним членом Європейського освітнього простору та вийти на європейський рівень освітніх послуг з високоякісними навчальними програмами, науковими розробками, високим рівнем соціальних стандартів для студентів та викладачів.

Організація роботи з управління якістю вимагає створення окремого структурного підрозділу, на який покладаються відповідні завдання та функції: координація діяльності різних структурних підрозділів щодо розробки та впровадження системи якості; координація роботи ВНЗ щодо організації та здійснення процедур ліцензування та акредитації; загальноузовівський аналіз забезпечення дисциплін, що викладаються, навчально-методичною літературою та технічними засо-

бами навчання як з точки зору кількісних показників, так і її якісних характеристик; організація консультування педагогів та співробітників з питань організації роботи методичних комісій та секцій у відповідних структурних підрозділах (факультетах, кафедрах тощо); методична допомога факультетам, кафедрам в організації контролю освітньої діяльності; загальноузовівський аналіз результатів освітньої діяльності на різних етапах (якість підготовки першокурсників, якість освіти по етапах навчання – виявлення аномально високих та аномально низьких результатів, проведення ректорських контрольних робіт тощо); моніторинг рівня задоволення потреб споживачів. Нормою кожного ВНЗ має стати систематичне проведення анкетування студентів, що навчаються на різних курсах, з метою виявлення їх мотивації, ставлення до навчання, якості викладання дисциплін, задоволення соціальними, культурними, побутовими умовами тощо. Необхідно вивчати рівень задоволеності батьків студентів якістю освітніх послуг як таких, що відіграють все більшу роль у житті сучасних студентів, зокрема через зростання обсягів надання платних освітніх послуг. Має бути налагоджена тісна співпраця з провідними підприємствами, установами, організаціями міста, в якому знаходиться навчальний заклад, України – споживачами фахівців – для вивчення та аналізу попиту та якості підготовки випускників. Інтерес для ВНЗ, незалежних експертних інституцій також становить думка колишніх студентів, які можуть оцінити якість з часом, а не безпосередньо після вивчення дисципліни.

Здійснити структурні перетворення, спрямовані на оптимізацію діяльності підрозділів, а також такі, що відповідають найкращим практикам функціонування провідних ВНЗ. Провести укрупнення факультетів, кафедр шляхом злиття споріднених; відкривати нові спеціальності; реформувати філіали, створювати локальні центри дистанційної освіти. Створювати факультети підвищення кваліфікації та педагогічних інновацій, як такі, що однією із своїх цілей вбачають координацію інноваційної освітньої діяльності.

У нас є ще багато не вирішених питань, актуальних проблем. Усі нововведення, інновації – продуктові, організаційні, технологічні – мають бути спрямовані на вирішення завдання підвищення якості освітньої, наукової діяльності, задоволення потреб споживачів, і через це – підвищення конкурентоспроможності вітчизняних вищих навчальних закладів. У вирішенні цих завдань провідна роль належить системі управління якістю освіти.

Отже, освіта як суспільно значима діяльність має свій критерій соціальної якості. Для суб'єкта діяльності він виражається єдністю її мети й змісту, для об'єкта – єдністю мети й значення. Знання критеріїв соціальної якості суспільних відносин і діяльності дозволяє аналізувати будь-які суспільні процеси, їх соціальну якість. Нас цікавить соціальна якість реформування освіти. Вплив системних закономірностей розвитку сфери освіти в процесі її реформування віддзеркалюють державні документи, що визначають політику й стратегію керування освітою (Національна доктрина розвитку освіти, Закон України "Про освіту", Закон України "Про вищу освіту" тощо). Суть лібералізації освіти, може бути представлена формулою: "демократизація, індивідуалізація, конкуренція". Варто помітити, що дана формула застосовується не до окремого індивіда, а до системи освіти як до цілого. Такий підхід до загальнодержавного розвитку освіти є характерним для європейських країн, має стати нормою і для України.

1. Вища освіта. Нормативно-правові акти про організацію освіти у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації: У 2 кн. / Укладачі М. І. Панов, Ю. П. Битяк, Г. С. Гончарова та ін.; За ред. проф. М. І. Панова. – Х.: Право, 2006. 2. Державна національна програма "Освіта". Україна. XXI століття. – К., 1994. 3. Закон України № 2984 – III "Про вищу освіту" // Голос України. – 2002. – 5 березня. 4. Табачник Д. Суспільство знань – через якість знань // Освіта України. – 2010. – 27 квітня. 5. Муліна Н. І. Впровадження системи управління якістю в практику українського університету // Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції "Проблеми забезпечення якості вищої освіти України в умовах інтеграції до Болонського процесу" (16–18 грудня 2009 року). – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2009.

РЕАЛІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ СПІВПРАЦІ ІЗ ЗАКОРДОННИМИ УКРАЇНЦЯМИ: ОСВІТНІ АСПЕКТИ

*У статті проаналізовано основні напрямки реалізації державної політики щодо закордонних українців в освітній сфері.
The main directions of realization of the state's policy of education of the Ukrainians abroad are analyzed in the article.*

Проблема становлення й розвитку взаємовідносин України із закордонними українцями є надзвичайно актуальною. Адже багатомільйонна українська громада за кордоном є важливим чинником реалізації національних інтересів нашої держави, що забезпечує економічну, культурну та мовну присутність у країнах проживання, це поперше. По-друге, і тут ми цілком погоджуємося з думкою Д. Павличка, є своєрідним "донором нашого державного і духовного життя" [22, с. 1]. В умовах сучасної економічної кризи, долаття проблем, пов'язаних із входженням нашої держави до світового співтовариства, залежність України від українського зарубіжжя лише збільшилася.

Упродовж майже всього ХХ ст. саме закордонне українство представляло світу українську культуру, її цінності, відстоюючи тим самим, право українського народу "бути собою". Практично на всіх континентах нашої планети українці зберігають традиційну культуру та долучаються до творення її модерних виявів.

Дослідженню проблем державної політики і особливостей співпраці України з українським зарубіжжям присвячені наукові розвідки С. Вдовенка, В. Євтуха, В. Макара, А. Попка, В. Трошинського, А. Шевченка та ін. Проте освітні аспекти в їхніх працях розглянуто побіжно. Серед наукових пошукувань з означеної проблематики, варто виокремити монографію А. Попка "Закордонне українство як об'єкт державної політики". Аналізуючи становлення і розвиток взаємин України з діаспорою, характеризуючи нормативно-правову базу захисту прав закордонних українців, дослідник, однак, не розглядає питання опіки української держави освітою українського зарубіжжя [25].

Становлення взаємовідносин України з закордонним українством має свою історію, тісно пов'язану з історією української еміграції та боротьбою за власну державність. А відтак, у розвитку співпраці України з українським зарубіжжям в культурно-освітній сфері можна виокремити кілька етапів, хронологічні рамки яких визначалися, передовсім, прийняттям важливих державних документів, програм, що заклали відповідну нормативно-правову базу цієї взаємодії. З іншого боку, проведення різноманітних міжнародних заходів на зразок Всесвітніх форумів українців, Конгресу незалежних держав колишнього СРСР, науково-практичних конференцій, надавали нових імпульсів пошукам ефективних механізмів взаємодії України й українського зарубіжжя (в тому числі й в галузі освіти) та сприяли активізації закордонного українства у відстоюванні власних національно-культурних потреб.

Вперше на державному рівні спробу практичної реалізації захисту інтересів і прав українців, як на Україні, так і за її межами було здійснено в період Української революції 1917–1921 рр. Державотворчі процеси революційної доби поставили на порядок денний порядок із політичними і питання національно-культурного відродження, серед яких особливо вагоме місце посідали проблеми створення рідної національної школи. Звертаючись 14 жовтня 1917 р. "До українців поза межами України сущих", Генеральний секретар Народної освіти Іван Стешенко по-суті означив стратегічне завдання Центральної Ради – розбудову незалежної української держави об'єднаними зусиллями українства в усьому світі, яке самоусвідомлює себе єдиною нацією: "В об'єднанні всіх сил наших людей будемо творити далі життя: тоді ніде не викоріниться рід наш, і не посміються над нами чужі люди, що досі нашу мову, наш звичай, нашу правду вважали за ніщо" [7].

Важливим чинником самоідентифікації та самоусвідомлення українців як єдиної нації діячі Центральної Ради вважали рідну школу на рідній українській мові, створенням якої мають опікуватися як самі українці так і українська держава. "Це об'єднання дасть нам перш за все рідна школа. Тепер на Україні наука йтиме на рідній українській мові. Дбайте ж і ви про рідну освіту, одкривайте в себе школи на рідній мові. Про всі відкриті українські школи сповіщайте нас і ми вам допоможемо, щоб в тих школах була добра наука... Охороняючи на Україні права інших народів, що розселились між нашим людом, ми подбаємо, щоб і вам чужі люди не робили лиха. Єднанням та спільними силами добуватимемо кращу долю всьому нашому народові, де б він не жив, чи на землі своїх предків, нашій і вашій Україні, чи на далекій чужій землі" [8].

Отже, серед стратегічних напрямків діяльності Української Центральної Ради, які охоплювали процеси державотворення, досить важливим була опіка над українцями поза межами України. Реалізація ж визначених завдань мала здійснюватись через освіту, організацію українського шкільництва та просвітництва.

Поразка Української революції та встановлення радянської влади в Україні на початку 20-х рр. ХХ ст. привели до змін державної політики в науково-освітній сфері. Заснована на ідеології марксизму-ленінізму, вона мала своїм спрямуванням створити уніфіковану систему освіти з вихолощенням національного змісту, переведення школи на рейки авторитарної педагогіки з метою вирішення головного завдання – "формування нової радянської людини".

Проте, навіть в умовах бездержавності, а особливо в період українізації – 20-і рр. ХХ ст., Наркомат освіти УСРР намагався певною мірою вирішувати культурно-освітні проблеми українців, які жили в інших республіках СРСР. За підтримки українського уряду там відкривалися українські школи, здійснювалося постачання цих шкіл підручниками, програмами з українознавчих предметів, кваліфікованими кадрами викладачів.

Так, у листопаді 1926 р. Північно-Кавказький крайовий відділ народної освіти, з метою охоплення якнайбільшої кількості українських дітей краю рідномовною освітою, звернувся до Наркомату освіти УСРР з проханням направити викладача педології в Український педагогічний технікум, що знаходився в станиці Полтавській. В листі підкреслювалося, що викладання в технікумі здійснюється українською мовою. На цю посаду були рекомендовані Ю. У. Барбанягрі з Ногайська та М. Х. Щитинський із Слов'янська [30, с. 61].

У 1930 р. встановлюється шефство Наркомату освіти УСРР над Казахстаном щодо культурно-освітнього обслуговування української людності. Одним з найбільш важких питань було кадрове забезпечення українських шкіл, яких у 1930 р. в північно-східних і північно-західних частинах сучасного Казахстану налічувалося біля 400, кваліфікованими вчителями. Для вирішення існуючої проблеми в 1931 р. з України в розпорядження Наркомату освіти КАЗСРР було направлено 117 випускників педагогічних інститутів і технікумів [31, с. 92].

15 липня 1928 р. в УСРР створюється Всеукраїнське Товариство Культурного зв'язку з закордоном, основна мета діяльності якого полягала в налагодженні зв'язків з комуністичним рухом у світі. В Інформаційному листі заступника Голови Товариства Семена Вітики "Про діяль-

ність Всеукраїнського Товариства Культурного зв'язку з закордоном за час з 15 листопада 1928 р. до 1 лютого 1929 р." черпаємо інформацію про те, що зв'язки Радянської України були зорієнтовані, насамперед, на ознайомлення з Україною іноземців, а не українців з іншими державами світу. Не кажучи вже про українську еміграцію. Зокрема, й про приїзд в Україну композитора Бели Бартока, французького письменника Андрі Барбюса, єврейського письменника "з Америки" Аврама Рейзіна, латвійського журналіста Розумного [14].

Органами влади УСРР, передовсім, партійними, здійснювалися також заходи щодо налагодження контактів з громадськими та партійними організаціями західної діаспори, в першу чергу з тими, які стояли на комуністичних засадах, на рівні обміну студентами. Проте реальною метою такої опіки була не турбота про задоволення національно-освітніх потреб закордонних українців, а сприяння "поширенню впливу комуністичного руху й на ту найбільш відсталу частину українського пролетаріату, як за океаном, так і на Західній Україні" [17]. Для вирішення зазначених завдань у вузах радянської України було виділено певну кількість місць для навчання української діаспорної молоді, що "мала для цього відповідну підготовку й кваліфікацію". У зв'язку з цим Всеукраїнська Партконференційне Бюро українських масових організацій в Канаді 6 квітня 1931 р. звернулося до секретаря ЦК КП(б)У П. Любченка з проханням надати "чотирьом молодим товаришам, висланим на Радянську Україну" можливість навчатися в вузах Харкова: двом в університеті ім. Артема, а двом іншим – в Радпартшколі. Оскільки, в силу певних причин, канадські українці прибули в Україну не в зазначений час, то двоє з них були направлені на навчання до Радпартшколи в Києві, а двоє до Радпартшколи у Харкові. Стурбоване порушенням раніше досягнутих домовленостей з Наркомосвіти УСРР, Всеукраїнська Партконференційне Бюро українських масових організацій Канади, в особі М. Поповича, простить розібратися в ситуації: "Всі наші товариші, на нашу думку, мають достаточну підготовку для того, щоб піти в університет ім. Артема, а з політичних може виявитися на даному часі котрийсь здатний до того, щоб його післати в Інститут марксизму. Тому ми просимо Вас взглянути на цю справу й допомогти нашим товаришам (М. Карпату та І. Олену в Харкові, а В. Даріну та М.С. в Києві)" [18].

Пожвавлення українського шкільництва в західному світі після Другої світової війни, викликане початком третьої, повоєнної хвилі української еміграції, значний відсоток якої становила інтелігенція, змусив український радянський уряд звернути увагу та підтримати українські освітні заклади в "братніх" країнах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи, в яких до цього часу були вже сформовані комуністичні режими.

Так, зокрема, опіка української держави (тогочасна УСРР) шкільництвом польських українців впродовж 50–60-х рр. XX ст. виявилася в організації та проведенні курсів підвищення кваліфікації учителів української мови як в Польщі, так і в Україні, забезпеченні підручниками та методичною літературою українських шкіл і пунктів навчання, обміні студентами. З метою забезпечення українознавчого шкільництва Польщі кваліфікованими вчителями української мови з 1957 р. на підставі підписаних угод між Міністерством освіти ПНР і УСРР щорічно влітку група викладачів-мовників (15–20 осіб) проходила місячний курс підвищення кваліфікації у Києві. Лише з 1957 по 1983 р. ці курси закінчили 400 вчителів [34, с. 130]. Подібні курси в Україні організовувалися також і для українських вчителів Словаччини.

Опікувалася українська держава і вищою ланкою освіти українського зарубіжжя, що виявилось у наданні можливостей українській молоді Польщі навчатися в вузах України, переважно з гуманітарного профілю. 25 серпня

1957 р. перша група польських студентів-українців виїхала на навчання до Києва. Всього п'ятирічні студії з української філології успішно завершили 14 осіб, серед них такі відомі сьогодні науковці, літератори, громадські діячі, як С. Козак, М. Вербовий, С. Павлище [34, с. 139].

"Перебудова" в СРСР з другої половини 80-х рр. XX ст. сприяла поживленню співпраці із українством зарубіжжя, передовсім громадських, науково-педагогічних об'єднань України. Помітною подією українського наукового життя стало створення у 1989 р. в Києві Міжнародної асоціації українців (МАУ). Державна зацікавленість налагодженням зв'язків із українською діаспорою та залучення "осіб українського походження, які проживають за межами республіки" до вивчення української мови й літератури, історії та культури, проведенні дослідницьких робіт з українознавства знайшла відбиток у Постанові Кабінету Міністрів України (КМУ) № 342 "Про заснування державних іменних стипендій для студентів і аспірантів із числа осіб українського походження, які проживають за межами України" від 27 листопада 1991 р.

Щоправда, подібні заходи проводилися українськими державними та партійними органами і в минулому, але спрямовані вони були, передовсім, на роботу серед політичної еміграції, яка прихильно ставилася до радянської влади. Зокрема, із протоколу засідання заграничного бюро Допомоги Комуністичної партії Західної України від 29 липня 1929 р. дізнаємося про створення резерву партії в середовищі української еміграції за кордоном для майбутнього радпартбудівництва шляхом організації допомоги: грошової, у навчанні, одержанні освіти [29].

Отже, тривалий час в умовах української бездержавності проблемами закордонних українців опікувалися українські громади в країнах проживання та громадські організації в самій Україні – спочатку Українське товариство культурних зв'язків із зарубіжними країнами, пізніше – Товариство культурних зв'язків із українцями за кордоном (Товариство "Україна"). Оскільки обидві ці організації перебували під контролем комуністичної влади в Україні, яка практично всю українську діаспору відносила до "українських буржуазних націоналістів", то реальної, творчої співпраці з найбільшими та дієздатними українськими організаціями на Заході не існувало. А відтак – завдання збереження власної національної ідентичності, правове та організаційне забезпечення задоволення культурно-освітніх, інформаційних потреб вирішувалися, власне, самими українськими діаспорними громадами.

З проголошенням незалежності України центром згуртування українців усього світу стала українська держава. Тому цілком природно, що встановлення та інтенсифікація зв'язків із закордонними українцями стали важливою складовою державної етнополітики [1; 4; 9; 10; 25; 32; 33]. Дбаючи про закордонних українців, захищаючи їхні права та потреби, українська держава тим самим виявляє піклування про своє майбутнє, цілісність світового українства, його консолідацію навколо незалежної демократичної України. Здійснюючи співпрацю із закордонними українцями, наша держава виходить передусім з того, що така діяльність є "важливою складовою внутрішньої і зовнішньої політики України та має відповідати її національним інтересам" [13, с. 54].

Одним із важливих завдань, які стоять перед українською державою щодо задоволення національно-культурних потреб українців у країнах проживання є шкільна освіта. Отже, освіта українського зарубіжжя є також у сфері впливів української держави.

Вперше на державному рівні Україна "визнала факт існування поза її кордонами другої складової частини українського етносу – зарубіжних українців" та проголосила "державний курс на широке легальне співробітництво" з ними [1, с. 30] в Декларації про державний суверенітет України (прийнята Верховною Радою України 16 липня

1990 р.) [5]. Власне цим документом і було започатковано налагодженьня багаторівневих взаємозв'язків України з закордонними українцями, в тому числі і в галузі науки, освіти та шкільництва.

Ставлення до закордонного українства як до важливого об'єкта державної етнополітики та невід'ємної складової національного відродження українська держава визначила конституційно, зафіксувавши у статті 12 Основного Закону положення: "Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави" [16, с. 5].

Українська держава прагне налагодити ефективні механізми взаємодії з закордонним українством. З цією метою до співпраці з українською діаспорою залучаються урядові інституції: Міністерство освіти та Міністерство культури України. На перше – покладено відповідальність за здійснення широкої "інтеграції освіти України з освітніми закладами, науковими установами, громадськими організаціями, приватними фондами інших країн та українською діаспорою" [23, с. 178–180]. На друге, поряд з розвитком "культурних зв'язків з україномовним світом", також "задоволення культурних потреб українців за межами України" та "залучення української діаспори до культурних процесів в Україні" [22, с. 95–97]. Дотримуючись міжнародних зобов'язань щодо захисту національних меншин у своїй державі, Україна докладає значних зусиль, щоб аналогічно були захищені права українців, які проживають за її межами: створення можливостей для задоволення їхніх культурно-освітніх, інформаційних, релігійних потреб, сприяння діяльності громадських організацій та видань українців за кордоном, розробка та реалізація програм, спрямованих на збереження та подальший розвиток етнічної самобутності.

Важливим є те, що засади співпраці України із закордонними українцями відповідають загальноновизнаним міжнародним нормам та стандартам, зокрема положенням Загальної декларації прав людини, Загальної декларації ЮНЕСКО про культурне різноманіття, Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та іншим міжнародним документам.

Комплексний підхід до вирішення завдань налагодження зв'язків і розвитку співпраці між Україною й українською діаспорою знайшов відображення в Державній програмі "Українська діаспора на період до 2000 року" (Постанова КМУ № 119 від 22 січня 1996 р.) [28, с. 78–79]. Вперше на державному рівні були розроблені заходи, що мали на меті поглиблення взаємодії України з діаспорою. Програмою передбачалось розв'язання, поряд з іншими, проблем національно-культурного відродження й освітніх запитів закордонного українства.

Аналіз факторів впливу на розвиток рідномовної освіти закордонного українства показав, що найважливіший із них – законодавча база, в Україні наявний і продовжує вдосконалюватись. В той же час, потреба в оволодінні і збереженні української мови в умовах існування незалежної української держави значно зросла. Важливим стимулом для вивчення рідної мови та розвитку українського шкільництва в діаспорі стала можливість продовження навчання у вузах України. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 26.02.1993 р. № 136 "Про навчання іноземних громадян в Україні" Міністерством освіти і науки щорічно виділяється понад 500 стипендій для навчання закордонних українців у вищих навчальних закладах України. Так в рамках виконання Державної програми "Українська діаспора на період до 2000 року" МОН України уже в 1997 році було надано 250 стипендій особам українського походження, які проживають за межами України для навчання в українських вузах [28, с. 35].

Логічним продовженням державної політики щодо українців зарубіжжя стала Національна програма "Закордонне українство" на період до 2005 року (Указ Президен-

та України (№ 892/2001 від 21 вересня 2001 р.). Програмою, яку можна охарактеризувати як цілеспрямовану, осмислену стратегію підтримки всього закордонного українства передбачалось, зокрема, і науково-освітнє співробітництво, вирішення конкретних завдань розвитку українського шкільництва за кордоном. Набутий досвід співпраці між Україною та українською діаспорою, прагнення до ефективного розв'язання наявних проблем у культурно-освітній сфері, визначили й основні напрямки практичної допомоги шкільництву українського зарубіжжя. Власне, йдеться про форми і методи опіки освітою та шкільництвом українського зарубіжжя сучасною українською державою, які полягають: по-перше, у формуванні інформативно-довідкової бази даних про наявність українських навчальних закладів та забезпечення їх підручниками, навчально-методичною літературою; по-друге, надання науково-методичної допомоги навчальним закладам за кордоном, у яких здійснюється навчання українознавчих предметів українською мовою шляхом розробки навчальних програм з урахуванням регіональних особливостей; по-третє, перепідготовка науково-педагогічних та педагогічних кадрів для освітніх установ за кордоном.

Виходячи з того, що освіта в українському зарубіжжя є невід'ємною складовою національних інтересів України, то завдання реалізації окреслених проблем були покладені як на державні інституції так і на недержавний чинник – громадські організації, наукові установи, освітні заклади. Розгортають діяльність Центр гуманітарної співпраці з українською діаспорою при Ніжинському державному педагогічному університеті імені Миколи Гоголя, Освітньо-науково-методичний центр "Україна – діаспора" (м. Київ), Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Міжнародний інститут освіти, культури і зв'язків з діаспорою Національного університету "Львівська політехніка", Науково-дослідний Інститут українознавства МОН України. Окрім навчальних проектів, ними здійснюється видавнича діяльність з метою вдосконалення науково-методичного забезпечення змісту української освіти за кордоном.

Вагоме місце у співпраці освітніх і наукових установ України та українського зарубіжжя належить підписанню угод між місцевими органами виконавчої влади обох сторін, прямим зв'язкам, які встановлюються безпосередньо між навчальними закладами, як вищими, так і середніми, що в свою чергу сприяє поліпшенню навчально-методичного забезпечення українських освітніх закладів за кордоном, а обмін педагогами, студентами, учнями – веде до порозуміння та налагодження контактів між українцями, що проживають у різних країнах світу.

Кількісне зростання недільних шкіл в українських згромадженнях на теренах колишнього СРСР, відсутність досвіду організаційної роботи, а нерідко й підтримки, як з боку органів влади країн проживання, так і з боку української держави – найважливіші фактори впливу, які спричинили встановлення безпосередніх контактів між українцями з України та закордонними українцями. Наявні потреби поставили на порядок денний питання розробки концепції розвитку освіти в українському зарубіжжі.

Отже, сучасний стан і перспективи розвитку української освіти за кордоном залежать від ряду важливих чинників. Серед них, як вважають дослідники, необхідно перш за все виділити "законодавчу базу, потреби та інтереси закордонних українців, розвиток договірної бази, управлінське забезпечення, та участь самої громади у вказаних процесах" [4, с. 163]. Для розвитку українського шкільництва за кордоном важливим є не лише фактор наявної законодавчої бази української держави, а також і фактор потреб та інтересу, які сприяють посиленню громадської ініціативи до організації шкіл та підвищують національну самореалізацію.

Дієвим механізмом розширення співпраці з відповідними міжнародними організаціями у цій сфері можуть стати також двосторонні угоди. З цієї метою укладено понад 15 міждержавних та міжвідомчих угод з країнами проживання українців, якими передбачаються взаємні зобов'язання сторін щодо забезпечення прав і сприяння духовно-культурному розвитку українців у цих країнах і відповідної національної меншини в Україні.

Питання задоволення культурно-освітніх потреб закордонних українців знайшли відображення в ряді масштабних угод, зокрема, в Договорі про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією (ст. 12) та Договорі про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією (ст. 13), Угоді про співпрацю між Міністерствами освіти Білорусії та України, ст. 6 якої декларує, що обидві країни будуть сприяти представникам національних меншин в реалізації культурно-освітніх потреб.

На жаль, саме в цих країнах, попри існуючі відповідні нормативно-правові документи, практично не вирішеними залишаються культурно-освітні та інформаційні запити українців. Підписані угоди мають швидше декларативний характер, тоді як для реалізації проголошених прав потрібні ще й організаційні кроки та відповідне фінансування. Не завжди сусідні держави розуміють проблеми українців, які проживають на їхніх землях, і вирішують їх адекватно розв'язанню проблем національних меншин на державному рівні в Україні.

Так, в Білорусі лише 42 % вихідців з України та їхніх нащадків визнають українську мову рідною. Сьогодні тут немає жодної української школи, яка фінансується державою. Особливе занепокоєння викликає стан української освіти в Росії. За даними Головної служби з питань гуманітарного розвитку у 2008–2009 навчальному році Росія на утримання навчальних закладів з українською мовою навчання не виділила жодного рубля, тоді як Україна витратила з бюджетів всіх рівнів на російську мову 3 млрд. 195 млн. гривень. Якщо в Україні діє 983 дошкільні навчальні заклади з російською мовою виховання, 1199 шкіл з російською мовою навчання та 1755 шкіл – з двома мовами, а загалом російською навчається 779423 учнів [11], то відповідну освітанську політику має здійснювати й Росія стосовно до громадян українського походження. Проте сьогодні у РФ, крім автономних республік із власним бюджетом, не лише відсутні дитячі садки з українською мовою виховання, але й немає жодної української школи, що фінансується державою.

З метою координації діяльності реалізації підписаних угод створено міжурядові комісії: Україна – Угорщина, Україна – Польща, Україна – Словаччина, Україна – Румунія та ін. На підставі дії змішаної міжурядової українсько-румунської комісії з питань забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин між МОН України та Міністерством виховання та досліджень Румунії підписано "Протокол про співпрацю в галузі освіти на 2005/2006 і 2006/2007 навчальні роки". Для задоволення освітніх потреб румунська громада в Україні, яка за переписом 2001 р. становить біля 151 тис. осіб, має 95 загальноосвітніх середніх і 47 дошкільних закладів з румунською мовою навчання [12].

Однак у Румунії українське шкільництво знаходиться далеко не в кращому стані. Сьогодні у цій країні немає школи, ліцею чи гімназії з викладанням більшості предметів українською мовою, хоча там проживає близько 66 тис. українців, з яких 60,5 тисяч (92 %) українську мову вважають рідною. У більшості сіл і повітів у румунських школах є лише класи з викладанням українською мовою деяких предметів або де вивчається українська мова та література. В єдиному українському ліцеї ім. Т. Шевченка в місті Сігету-Мармаціей (повіт Марамуреш), який відвідує близь-

ко 440 учнів, лише 40% дисциплін – математика, психологія, педагогіка, фізкультура, трудове виховання викладаються українською мовою [35].

Цілком очевидно, що дотримуючись міжнародних норм і підписаних міжурядових угод, забезпечуючи етнокультурні та освітні потреби національних меншин, які проживають в Україні, українська держава має бути більш рішучою та послідовною у відстоюванні національних інтересів українців, що проживають за її межами.

Взаємодія України з закордонним українством здійснюється на різних рівнях – як на державному, так і на груповому та індивідуальному. Має місце позитивний досвід безпосередніх контактів та налагодження співпраці між окремими школами та освітніми закладами України й українського зарубіжжя, між молодіжними та студентськими організаціями, проведення спільних науково-практичних конференцій, семінарів тощо.

З 2002 р. у Києві успішно діє, започаткований рішенням Київської міської державної адміністрації, проект, "Закордонна українська школа", яким передбачено різноманітні форми і методи підтримки українського шкільництва в зарубіжжі: 1) надання науково-методичної допомоги українським школам за кордоном шляхом забезпечення їх підручниками, посібниками, методичною літературою, навчальними програмами; 2) стажування на базі київських шкіл педагогічних та науково-педагогічних кадрів з метою підвищення рівня їхньої кваліфікації; 3) проведення міжнародних конференцій, семінарів, практикумів, мовних курсів, олімпіад, конкурсів для учнівської та студентської молоді; 4) організація спільних оздоровчих, культурно-спортивних заходів. Станом на грудень 2007 р. у проект були задіяні 77 навчальних закладів Києва, які встановили зв'язки і співпрацювали з освітніми закладами української діаспори – як східної (Молдова, Білорусь, Росія, Литва, Латвія, Казахстан, Придністровська Молдавська Республіка, Грузія, Естонія), так і західної (Канада, Німеччина, Великобританія, Австралія, Франція). На задоволення освітніх запитів представників четвертої хвилі української еміграції були спрямовані зусилля Головного управління освіти і науки Київської міської держадміністрації з відкриття у жовтні 2007 р. Міжнародної школи у Римі [19].

Наприкінці 2008 р. було укладено вже 98 угод між київськими школами та українськими освітніми закладами за кордоном у рамках співпраці з українськими школами зарубіжжя. Здійснено реальні кроки щодо інформаційної підтримки 12-ти громадських організацій українців шляхом забезпечення їх інформаційно-довідковою літературою.

Одним із найбільш ефективних шляхів розвитку взаємодії з українською діаспорою є реалізація спеціальних програм співробітництва між областями України та відповідними адміністративно-територіальними одиницями держав проживання українців, шефство областей нашої держави над українськими громадами та освітніми установами зарубіжжя.

Наприклад, у рамках угоди про співробітництво між Одеським національним університетом ім. І. І. Мечникова та Придністровським державним університетом імені Т. Г. Шевченка створено Науково-навчальний центр Одеського національного університету з метою навчання молоді Придністров'я за такими спеціальностями: комп'ютерні системи і мережі, міжнародні економічні відносини, психологія. На основі договору про співпрацю між Одеським національним політехнічним університетом та Республіканським українським теоретичним ліцеєм м. Тирасполь (Придністров'я) 18 ліцеїстів у 2004 р. стали студентами цього вузу.

За даними Управління освіти і науки Одеської облдержадміністрації впродовж 2003–2004 рр. у рамках акції "Подаруй учням Молдови українську книгу" область передала школам з українською мовою навчання республіки Молдова і Придністров'я понад 1000 примірників методи-

чної та навчальної літератури, українських підручників, фахових періодичних видань. Україномовними букварями забезпечено учнів перших класів загальноосвітньої школи № 1 м. Тирасполя [21].

Значну допомогу українським освітнім закладам Румунії та Угорщини надає адміністрація Закарпатської області, яка лише в серпні 2007 р. передала українським громадам цих країн навчальну та методичну літературу на суму 19700 гривень [20].

Важливою умовою успішного функціонування українських освітніх закладів за межами України є забезпеченість їх необхідною науково-методичною, навчальною, художньою літературою. Так у 2006 році, згідно з даними МОН України, навчальним закладам українського зарубіжжя безкоштовно було надано 8965 примірників різноманітної навчально-методичної літератури [13].

Важливим кроком до унормування відносин української держави з українським зарубіжжям, створення механізму реалізації конституційних норм щодо задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави, стало прийняття у березні 2004 р. Верховною Радою України Закону "Про правовий статус закордонних українців". Виходячи з того, що представники закордонного українства є не лише об'єктом, але і суб'єктом співпраці, враховуючи реалії сьогодення, які полягають у необхідності вдосконалення правового регулювання відносин у сфері співпраці з закордонними українцями, КМУ схвалив Концепцію проекту Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про правовий статус закордонних українців" (Розпорядження КМУ від 17 червня 2009 р. № 665-р). Прийняття зазначеного Закону сприятиме залученню українців, що проживають (або перебувають) за межами України до суспільно-політичного життя нашої держави, створить передумови для надання більш активної підтримки закордонних українців у збереженні ними етнічної ідентичності та національно-культурної самобутності, задоволенню їхніх культурних, освітніх, мовних та інформаційних потреб.

Можемо констатувати: відкритий діалог, який сьогодні веде Україна з українським зарубіжжям, має вагоме підґрунтя – Державну програму співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року та Національну концепцію співпраці із закордонними українцями, схвалену Указом Президента України за № 875/2006 від 13 жовтня 2006 р. В останньому документі чітко визначено національні інтереси України у співпраці із закордонними українцями та основні напрями діяльності державних органів, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо співпраці із закордонними українцями.

Стосовно Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року, то головною метою її є реалізація державної політики співпраці із закордонними українцями, збереження їхньої етнічної ідентичності та національно-культурної самобутності, використання інтелектуального, ділового та духовного потенціалу, зміцнення зв'язків з Україною. Орієнтовні обсяги її фінансування у 2006–2010 рр. складають 76 905 тис. грн. [3]. Серед найбільших за значимістю проектів Державної програми – відкриття українських Культурно-інформаційних центрів (КИЦ) у складі закордонних дипломатичних установ з метою поширення інформації про Україну, ознайомлення з її історією, культурою, сприяння розвитку співробітництва в галузі освіти, науки, туризму, спорту та задоволення культурно-мовних, інформаційних та інших потреб закордонних українців. Лише впродовж 2006 року українські культурно-інформаційні центри розпочали свою діяльність в Австрії, Росії, Молдові, Франції та Польщі. Сьогодні подібні українські центри діють в п'ятнадцяти країнах світу.

Всього Програмою передбачено відкриття 29 таких центрів [6]. В межах компетенції та наявних можливостей КИЦ надають допомогу українським закладам освіти, що діють за кордоном.

В окремому розділі Програми "Науково-освітня діяльність" визначені пріоритетні завдання державної політики щодо задоволення культурно-освітніх запитів закордонних українців та підходи до їх розв'язання. Варто зазначити, що можливості українців, які перебувають за межами української держави, задовольняти власні освітні потреби дещо зросли зі створенням Міжнародної української школи (МУШ) Міністерства освіти і науки України (Наказ МОН України від 10.07.2007 р. № 595). Мета цієї школи – забезпечення реалізації конституційного права громадян України, батьки яких тимчасово перебувають за кордоном, та дітей, батьки яких мають громадянство інших держав, на здобуття загальної середньої освіти та отримання відповідного документу про освіту державного зразка. За даними МЗС сьогодні в МУШ навчається 832 учні-екстерни. Діяльність новоутвореного навчального закладу уможливила проведення у 2007–2008 навчальному році першої в історії освіти України атестації 679 учнів Міжнародної української школи на території країн їхнього тимчасового проживання, зокрема в Чехії, Туреччині, Португалії, Іспанії [3].

Для порівняння хотілося б підкреслити, що інші держави мають більш виражену державну політику та досить серйозні механізми співпраці зі своїм співвітчизниками. Потужну політику у цьому напрямку проводять Росія, Румунія, Угорщина, Польща. Зокрема, Російська Федерація виділяє великі кошти з держбюджету на реалізацію програм підтримки росіян за кордоном – це близько 300 мільйонів російських рублів [2]. А "Полонія", польський аналог УВКР – одержує від держави на рік 57 млн доларів [22], які спрямовує, передовсім, на розвиток польських освітніх та культурних осередків за кордоном.

Дієвим механізмом у роботі з українським зарубіжжям став План першочергових заходів щодо розвитку зв'язків з українцями, які проживають за межами України, із збереження, захисту та популяризації культурних надбань українства у світовому цивілізаційному просторі на 2008–2009 рр. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2008 р. № 668). Серед важливих культурно-освітніх проектів зреалізованих в рамках зазначених заходів варто, на нашу думку, виокремити проведення VIII-го Міжнародного конкурсу ім. Петра Яцика, створення МУШ, відкриття на кафедрі слов'янської філології Санкт-Петербурзького державного університету магістратури зі спеціальності "Українська мова і література".

Отже, реалізація сучасної державної політики співпраці із закордонними українцями можлива лише за умови тісної взаємодії державних структур і українських громадських організацій в Україні й за кордоном. Попри те, що українська держава вже виробила певні форми опіки над освітніми закладами закордонного українства, а саме: 1) забезпечення на законодавчому рівні права українцям за межами України здобувати освіту у межах свого культурно-традиційного простору; 2) державна опіка над шкільництвом у зарубіжжі виявляється у створенні матеріально-технічної бази для можливостей реалізації освітніх потреб (Державні програми); 3) укладання міждержавних угод, якими передбачається взаємне зобов'язання сторін щодо забезпечення прав і сприяння духовно-культурному розвитку українців у країнах проживання і відповідної національної меншини в Україні; 4) створення міждержавних комісій з питань забезпечення прав національних меншин в рамках укладених міждержавних угод, її політика в освітній галузі має бути більш системною та базуватися на цілісній стратегії співпраці із закордонними українцями.

1. Антонюк О. В. Українська держава і українці у світі / О. В. Антонюк // Трибуна. – 2000. – № 1–2. – С. 30–32. 2. Боєчко В. Після президентських виборів зв'язки з закордонними українцями стали для держави пріоритетом / Василь Боєчко // Український форум. – 2006. – 17 серпня. 3. Боєчко В. Українська держава – діаспори / Василь Боєчко // Український форум. – 2008. – 12 листопада. 4. Вдовенко С. М. Закордонне українство в національно державотворчому процесі: ідентифікація, взаємодійності: [монографія] / Станіслав Михайлович Вдовенко. – Чернівці: ЧДПУ, – 209 с. 2004. 5. Декларація про державний суверенітет України // Радянська Україна. – 1990. – 17 липня. 6. Дипломатична хроніка // Наше слово. – Варшава. – 2006. – 12 листопада. 7. До українців поза межами України суціль. Від Генерального секретаря Народної освіти // ЦДАВОВ України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 8. 8. До українців поза межами України суціль. Від Генерального секретаря Народної освіти // ЦДАВОВ України. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 8 зв. 9. Євтух В. Б. Проблеми етнічного національного розвитку: український і світовий контексти / Євтух В. Б. – К.: Стілоус, 2001. – 204 с. 10. Євтух В. Б. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / Євтух В. Б., Трошинський В. П., Швачка О. В. – К.: Фенікс, 2003. – 228 с. 11. Задоволення потреб росіян в Україні та українців в Росії // http://kobza.com.ua/index2.php?option=com_content&task=view&id=2961&p... 12. Запорожець Т. Українсько-румунські домовленості в галузі освіти / Тетяна Запорожець // Освіта України. – 2005. – 18 листопада. 13. Інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему: "Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці". – К., 2009. – 63 с. 14. Інформаційний лист про діяльність Всеукраїнського Товариства культурного зв'язку з закордоном за час з 15 листопада 1928 р. до 1 лютого 1929 р. // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2911. – Арк. 1. 15. Інформація МОН України про стан забезпечення освітніх запитів закордонного українства у 2006 р. // Поточний архів МОН України. – 2006. – Арк. 1. 16. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. / Міністерство юстиції України. – К.: Українська правнича фундація, 1996 (Офіційне видання). – 56 с. 17. Лист М. Поповича П. Любченку Секретарю ЦК КП(б)У. Харків. Радянська Україна. Вінніпег, 6 квітня 1931 р. // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4206. – Арк. 28. 18. Лист М. Поповича П. Любченку Секретарю ЦК КП(б)У. Харків. Радянська Україна. Вінніпег, 6 квітня 1931 р. // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4206. – Арк. 27. 19. Лист Начальника Головного управління освіти і науки Київської міської державної адміністрації Л. Гриневич від 14.11.07 р. № 24/10–806 // Поточний архів МОН

України. – 2007. – Арк. 2. 20. Лист Начальника Управління освіти і науки Закарпатської обласної адміністрації Ю. Герцога МОН України "Про хід реалізації Державної програми співпраці із закордонними українцями на період до 2010 року" від 02.11.07 р. № 01–17/2928 // Поточний архів МОН України. – 2007. – Арк. 2. 21. Лист Начальника Управління освіти і науки Одеської обласної державної адміністрації від 30.11.04 р. № 02.068 / 2589 // Протоочний архів МОН України. – 2004. – Арк. 2. 22. Павличко Д. Тривожить і болить / Дмитро Павличко // Український форум. – 2008. – 12 листопада. 23. Положення про Міністерство культури України / Кабінет Міністрів України. – Офіц. вид. – К.: Україна, 1993. – № 10. – (Зібрання постанов Уряду України). 24. Положення про Міністерство освіти України / Кабінет Міністрів України. – Офіц. вид. – К.: Україна, 1992. – № 7. – (Зібрання постанов Уряду України). 25. Попок А. Закордонне українство як об'єкт державної політики: [монографія] / Андрій Андрійович Попок. – К.: Альтерпрес, 2007. – 227 с. 26. Попок А. А. Історична батьківщина – діаспора: європейський досвід взаємин / А. А. Попок, С. Ю. Лазебник. – К.: Альтерпрес, 2003. – 152 с. 27. Попок А. Українці у Казахстані: історія та нинішнє становище / Андрій Попок // Трибуна. – 2000. – № 7–8. 28. Про Державну програму "Українська діаспора на період до 2000 р." / Кабінет Міністрів України. – Офіц. вид. – Україна, 1996. – № 6. – (Зібрання постанов уряду України). 29. Протокол засідання заграничного бюро Допомоги КПЗУ. – 29 липня 1929 р. // ЦДГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2912. – Арк. 10. 30. Серайчук В. Українці в імперії / Володимир Серайчук. – К.: Фотовідеосервіс, 1992. – 92 с. (Бібліотека українця; № 3). 31. Траф'як М. Сірий Клин / Михайло Траф'як // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 90–95. 32. Трошинський В. Взаємодія західної української діаспори з Україною: стан, перспективи розвитку (за матеріалами експертного соціологічного опитування, проведеного 1996 р.) / Володимир Трошинський, Олена Швачка // Українська діаспора. – К. – Чикаго, 1997. – Ч. 10. – С. 110–123. 33. Трошинський В. П. Українці в світі / В. П. Трошинський, А. А. Шевченко. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 15. – 352 с. 34. Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни 1944–1984 / Мирослав Трухан. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1990. – 404 с. (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка; т. 208). 35. Чернова К. Соціокультурні особливості українців Румунії / Катерина Чернова // <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=6&n=66&c=1501>.

Надійшла до редколегії 15.09.09

Л. Ковтун, пошукувач

ТВОРЧА СПАДЩИНА М. ГОГОЛЯ: КОЛОРИСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Актуалізується проблема міфопроекцій М. Гоголя образу імперії – Свята Русь-Єрусалим.

The problem of the N. Gogol's mythological views of the empire of Saint Rus-Jerusalem is analyzed

Проблема міфопроекцій образу імперії у творчості М. Гоголя, може досліджуватися на базі концептуальних підходів філософської антропології, що уможливають моделювання цілісної реальності. У науковому доробку досить цілісно проблему міфопроекцій образу імперії розглянуто Г. Грабовичем, Ю. Барабашем, О. Ковальчуком. Міфопроекція візійних світів М. Гоголя увиразнюється в авторській міфологічній моделі як ціннісної реалії оновлення світу та визначається дискретним рівнем міфологізації деструктивного образу імперії – акцентування на символічному та ритуальному аспекті міфа, що характеризується загостренням драматизму присутності зла, внутрішньовиявну рефлексією карнавального сміху та проекцією апокаліптичного світу. У зрізі погляду на деструктивні виміри людини імперії М. Гоголем виокремлюється художня гра міфологічними просторами, де динаміка руху просторово-часових змін опредметнюється асиметричністю старого та нового у контамінаційному розтині Імперія-Свята Русь-Єрусалим.

Петербург М. Гоголя – це місто вічних трансформацій, змін, деконструкцій, символічних моделей. Навколо образу Петербурга "концентруються есхатологічні міфи" як втілення ідеї загибелі за заувагою Ю. Лотмана. Дослідник поєднує два архетипи в символічному баченні міста – "вічного Риму" та "невічного, приреченого Риму", що перетинаються в осмисленні міста як "парадизу", "утопії ідеального міста майбутнього", і з іншого боку місто уявляється як всесвітній карнавал демона, "который искрошил весь мир на множество разных кусков и все эти куски без смы-

сла, без толку смешал вместе" [6; 26]. Втілення міфу Петербурга як міфу про гріхопадіння людства відповідало "загальному відчуттю постійної присутності зла в світі, відповідно на цю присутність було не примирення зі злом, але признание невіддільності зла від сутності людини" за Ф. Аресом [2; 498].

Сміхова культура М. Гоголя творить сміхову темряву оберненого світу, світу демонічних проявів надреальної дійсності. Простір міфологічного виміру поведінкових типів створює опозиції *свій/чужий*, де чужий належить до ареалу *смерті*. Саме так міфологізується картина світу Петербурга. У міфопроекції образу Російської імперії крізь зіставлення архетипів: життя/смерті, образ світу/театр у деструктивному вимірі кристалізувався М. Гоголем як найвищий сенс її духовного потенціалу. "Петербурзька тема" визначала номінацію міфопроекції історичного образу – від Російської імперії до гоголівського Єрусалиму, де загальним було осмислення оновлення світу як шляху до цілісності та оновлення. М. Гоголь надає динамічно-оречевленого характеру образу м. Петербурга через міфопоетичну проекцію театрального комізму дійсності на загострення моральних проблем.

Онтологічне тлумачення міста у М. Гоголя урівноважується релігійно-моральними цінностями та оновленням духовності людства. О. Ковальчук, наголошуює на одержавленому просторі Росії у М. Гоголя, що вивисується над європейським світом: у записках М. Гоголя постійно фіксується занижений образ європейського світу, а саме, одна з плям на стіні плюшкінського будинку була "несколько похожа на Европу" [17; 78].

Ю. Лотман вказує на складний семіотичний механізм міста, що увиразнює собою різні рівні кодів, перекодування семіотично-міфічного Петербурга. "Ідеальне штучне місто, творене як реалізація раціоналістичної утопії, має бути облишене історії, оскільки розумність "регулярної держави" означала заперечення історично складених структур" [21; 35].

У зрушенні моральних підвалин соціуму завжди торжествують демонологічні сили, за заувагою О. Ковальчук, і відтоді буття насичується порожнечою "видовиськ". Письменник творчо осмислює семантичні трансформації образу Петербурга через міфопоетичну проекцію театрального комізму на реалії загострення моральних проблем людини та соціуму.

О. Ковальчук зазначає щодо фантастичного світу Петербурга, який має свою демонологію, формує власну зону страху, у якій обертається психологічний світ новітньої людини. Т. Агеева, акцентуючи на гоголівській моделі міфологізації Петербурга, звертає увагу на використанні автором художнього прийому гіперболізації як антиподу барвистому кольороописові міста – *міфологізації нічного вуличного освітлення Петербурга*, "яке сприймалося як травестійний антипод природного, що сходить до екзистенційних символів сонця й місяця у слов'янській міфології. У фіналі повісті життя нічного міста в штучному освітленні на проспекті перетворюється у загадковий ритуал, де люди, які вступають у прямовисне світло ліхтаря, здаються примарними. Штучне світло постає у Гоголя кошмарним символом міської цивілізації, чіскою долею рухають інфернальні сили" [1; 6].

Через світоглядний вимір М. Гоголь художньо моделює образи самотніх жителів Петербурга у плінності часових перетинів – "как будто бы приехал трактир – огромный дилижанс, в котором каждый пассажир сидел всю дорогу закрывшись и вошел в общую залу потому только, что не было другого места". Надалі цю тему деструкції реального світу продовжує А. Білий у творі "Петербург": "...Петербург та чорна карета знаходяться у центрі світу. ...Чорна карета разом з містом дефрагментує навколишній простір. ... Кубічна карета, подібно темній Свята Святих ієрусалимського Храму, ... стягує, дефрагментує те, що існує не тільки в реальності, але і в уяві..." [25; 6, 7].

Знаковість окреслених просторів виявляється через різні деструкції: це – шлях Піскарьова за незнайомкою або безмежно-розтягнутий простір площі, де пограбували Акакія Акакійовича, визначає і деструктивне порушення розмірів самої імперії – "самая древняя римская монархия не была так велика" [4; 106]. Мінливі неозначені простори провокують людину на шлях екзистенційного вибору, пошуку сенсу свого життя або спонукають до деградації людини та соціуму. Трансформація часово-просторових площин (як наслідок внутрішньої неупорядкованості) позначається також у зображенні візуальних характеристик жителів імперії, зокрема в образі вартового – "Тень со светом переливались совершенно и, казалось, сами предметы перемещались тоже. Петстрый слагбаум принял какой-то неопределенный цвет; усы у стоявшего на часах солдата казались на лбу и гораздо выше глаз, а носа как будто не было вовсе" [4; 138]. Таке деструктивне зміщення зовнішності людини дало привід А. Білому порівняти вільний урбаністичний портрет Гоголя з подібними малюнками у В. Маяковського та Є. Мейерхольда. А. Білий відмічав, що живопис М. Гоголя "народжений з руху, пересування тіла, огляду предметів попереду, навкося, збоку, то з наклоном голови, то з закиненням її; походження і лінії, і рельєфу, і фарби – із "музики і навіть танку" [19; 95].

У культурно-антропологічному вимірі образ Петербурга звеличується пишнотами, створюючи дзеркальні відображення пустки, проекцій у несвідоме, – "как сдвиг-

нулся, как вытянулся в длину щеголь Петербург. Перед ним со всех сторон зеркала: там Нева, там Финский залив. Ему есть куда поглядеться" [8; 171].

"Петербургська тема" стала номінативною у проекції історіософських образів – від Російської імперії до гоголівського Єрусалиму. М. Гоголь моделює через різні виміри реальності простір ідеального світу – вищої мудрості, міста-образу як баченого і таїнного – міста-мрії, де уможливорюється Преображення. "Дитиною Гоголя" називав О. Блок у 1909 р. духовно оновлену Росію. Історичне майбуття Росії, її велична місія протиставляється світу "мертвих душ": "Какие искривленные, глухие, узкие, непроходимые, заносащие далеко в сторону дороги избрало человечество, стремясь достигнуть вечной истины, тогда как перед ним весь был открыт прямой путь, подобный пути, ведущему к великолепной храмине, назначенной царю в чертоги" [12; 234]. У цьому контексті набуває вагомості прийом гоголівського "імпресіонізму" в образному сприйнятті та колористичного втілення мінливо-оманливого образу Петербурга як віри в Преображення. Саме докільля виступає тут засобом морально-етичних чинників окреслення оновленого простору імперії.

Колористичний образ Петербурга у М. Гоголя різнопроявний, мінливий, нагадує художні пейзажі імпресіоністів: "Когда открылась предо мною Нева, когда розовый цвет неба дымился с Выборгской стороны голубым туманом, строения Петербурга оделись почти лиловым цветом, скрывшим их неказистую наружность, когда церкви, у которых туман разноцветным покровом своим скрыл все выпуклости, казались нарисованными или наклеенными на розовой материи и в этой лилово-голубой мгле блестя только шпиц Петропавловской колокольни, отражаясь в бесконечном зеркале Невы..." [10; 189].

Т. Суран, досліджуючи колористичний вимір творчості письменника, визначає, що колористичний образ російського простору втілений у нього в кольорах: "желтого или серого цвета дома, серых крыш". Виразниками колористичного вияву петербурзького простору М. Гоголь визначає художників, а саме зауважує, що "художник в земле снегов, художник в стране финнов, где все мокро, гладко, ровно, бледно, серо, туманно... У них всегда почти на всем серенькой мутный колорит, – неизглядимая печать севера" [6; 17].

Дослідниця визначає істотну різницю у моделюванні кольороописів Росії та України, вказуючи на спрямування авторської позиції М. Гоголя на досить важливий контекст колористичних втілень образу Петербурга, що увиразнюються доповнюючими смислами. Вона визначає також емоційну домінанту сірого кольору у зображенні стилю життя Манілова. Номінація сірого кольору досить виразно відтінює психологічний стан героїв петербурзького циклу і зіставляється зі словом "сумно", відтінку неповноти, невиразності зображуваного: "Поодаль в стороне темнел каким-то скучно-синеваым цветом сосновый лес. ...День был не то ясный, не то мрачный, а какого-то светло-серого цвета, какой бывает только на старых мундирах гарнизонных солдат..." [4; 34]. Кабінет Манілова – "не без приятности; стены были выкрашены какой-то голубенькой краской вроде серенькой" [24; 174].

Погляд М. Гоголя сфокусовано на колористичному описі петербуржців як номінації невизначеності їх буденного життя, чужинності для представників півдня: "...тот разряд людей, которых можно назвать одним словом: пепельный, людей, которые своим платьем, лицом, волосами, глазами имеют какую-то мутную, пепельную наружность", "...потому уже слишком рано умирает в душах их всякое чувство человечности" [6; 119, 121]. В описі села Плюшкина: "вообще все селение имело вид какой-то выгоревшей деревни" [13, 82] як антиподу білим українським хатам. Якщо український простір заповнювався червоною фарбою вогню (символу стихії, насиченої страхом), то

духовний занепад Росії позначався стихією смерті, поглинутості попелищем, кризою духовного життя, номінувався продажем мертвих душ. "Какая-то мутная, пепельная наружность" жителів відносила образ цієї країни з точки погляду представників південної країни до символіки потойбіччя, визначала деструкцію цілого простору. На думку дослідниці Є. Рахліної, перцептивне домінування сірого кольору пов'язане з ідеєю "поганобаченого", того, що не зосереджує на собі уваги [16; 472].

Сірий колір символізував відсутність зовнішнього руху, змін, занепад духовного життя соціуму, але у художній реалізації внутрішніх психологічних зрушень героїв петербурзьких повістей цей колір акцентував духовне страждання героя, також втілював сенс життя Башмачкіна у досягненні головної мети – пошитті сірої, фризної шинелі. А в "Мертвих душах" вже означається фрак паваринського кольору – темно-червоного, "мефістофільського" або "адського полум'я" як символіки "кінця світу".

Контекстом міфологічного бачення Петербурга постає не особистість вільної держави, а її заміник – портрет як символ надприродної ваги хаосу, що має владу над живими істотами та зводить їхнє життя до абсурдного страху та занепаду. Письменник вважає за необхідне вказати тонку деталь на портреті лихваря, демонізуючи портрет червоним кольором очей, особи в широкому азійському вбранні, а саме, "...какой-то непостижимо-страшный цвет его, большие, необыкновенного огня глаза, нависшие густые брови отличали его сильно и резко от всех пепельных жителей столицы" [6; 121]. Н. Крутікова звертає увагу на фактаж використання М. Гоголем міфологічного уявлення про червоні очі демона: "Не випадково портрет перш за все кидається у вічі потрапляючими, пронизливими очима лихваря" [14; 59]. Символіка червоних очей є проявом демонічної стихії.

Головний зміст міфопроєкцій літературних образів на просторах російської імперії, як зазначає О. Ковальчук, визначається у постійному повторенні старозаповітних і новозаповітних подій, а саме, образ Вавилону проектується на Петербург та співставляється з ним. Петербурзька повість "Шинель" представляє уособлення "ідеального" світу маленької людини в буржуазному світі та визначається біблійними есхатологічними мотивами. Шлях до Бога пройшов художник, який написав портрет лихваря, володаря над світом.

Протиставляється образ Петербурга образу старовинного міста Святої Русі – Києва. У етюді "1834" Україна постає багатобарвним, веселим, живим краєм, де все твориться у вихорі танку, посилюючи контрастні образи півдня та півночі. Тому лейтмотивом "Тарас Бульба" звучать слова козаків у битві під Дубно – "Пусть же цветет вечно русская земля!", "Пусть же стоит на вечные времена православная Русская земля!".

Колористичний вимір українського та російського буття ставав наскрізним контекстом творчості М. Гоголя. Різноманіття образів світу через колористичний вимір подається як авторська проєкція множинності світів, емоційно забарвлюючись у творчості письменника. М. Гоголь визначав колористичні номінації проявленого, – "Отними лучи у мира – и погибнет яркое разнообразие цветов: небо и земля сольются в мрак, еще мрачнейший берегов Аида" [9; 60, 61]. Саме довілля виступає засобом моралі.

Барокові спрямування творчого пошуку письменника створюють передумови для показу колористичних ознак як основних проявів мінливо-мерехтливих міфологічних світів. На значеннєвій основі колористичних ознак наголошував Ю. Сорокін, який вважав, "...що визначення кольору є тією основою, у якій чітко відчутна різниця у "баченні світу" як в історії розвитку одного народу, так і між окремими народами" [23; 172]. М. Гоголь, застосовуючи колористично-описові характеристики у театральній-декорованому розгортанні подій, писав: "Все, что ни является в ис-

тории, ... народы, события должны быть непременно живы и как бы находится перед глазами ... читателей, чтобы каждый народ, каждое искусство сохраняли свой мир, свои краски, чтобы народ со всеми своими подвигами и влиянием на мир проносился ярко, в таком же точно виде и костюме, в котором он был в минувшие времена" [7; 142].

Специфіку творення образів у міфологічному вияві розглядає Ю. Лотман, що зауважливо наголошував на багатовимірності просторової картини світу у народній свідомості, яка сприймається через різноманітні образи і включає в себе міфологічний універсум, наукове моделювання та побутовий зміст. "На цей субстрат, – пише Ю. Лотман, – накладаються образи, витворені мистецтвом чи більш поглибленим науковим уявленням, а також перекодуванням просторових образів на мову інших моделей. В результаті складається складний семіотичний механізм, що знаходиться у постійному русі" [20; 296].

Моделювання образів світу на буттєвому рівні уподібнюється до моделювання соціальної поведінки у відповідності до норм людських відносин та соціальної взаємодії. Навколишні світи пізнаються крізь відчуття, сприймання, мислення, тому колористична картина будується на основі домінуючих кольоровизначень суб'єкта в соціальній взаємодії, на основі колористичних проєкцій сучасного на минуле та пов'язаних з ним емоцій. У творчому арсеналі М. Гоголя виділяються колористичні асоціації та кольорові аналогії зображуваних світів. Крізь колористичну призму автор розглядається важливі концепти: "простору", "руху", "дороги", "битого шляху", співвіднесення просторово-часових вимірів народної пам'яті: "минуле", "сучасне", "майбутнє", погляд на смерть крізь призму "любови до Батьківщини", "кохання", духовного Преображення світу.

У міфопоетичній моделі (*смiх/сум*) карнавального світу М. Гоголя постійно висвітлюються дзеркальні "колористичні мерехтіння" природи, блиск пишнот народного одягу та колористичні контрасти протиріч людських взаємин. Використовуючи яскраві колористичні проєкції при зображенні образів світу, що постійно змінюються, трансформуються, письменник виділяє основні тематичні сюжети утворюваного фантастичного світу в українському просторі – це продаж душі дияволу та відчуття соціумом своєї провини.

"Все несло, все танцевало", – саме такий простір і заповнювався колористичним випромінюванням життєдайності українського народу, де панує одвічна краса, молодість та моральне начало. Міфологічна модель українського весілля (*сум/смiх*), продаж нареченої є основою гри людських взаємин, що традиційно розігрується й інсценується як велика соціальна вистава. "Сорочинський ярмарок" стає одним із ключових сюжетів соціальної розваги соціума – центром всезагального продажу та продажу душі дияволу. "В основі екстремальної ситуації часто лежить гоголівський архетип весілля...", зауважує на цій нагальній думці Є. Волощук. Крізь контекст весілля розкривається деструкція соціуму, що несе за собою страх перед стихією демонічної сили, страх проявів через табування червоного кольору свитки як символіки всезагального відчуття провини.

У народній демонології була витворена ціла система маркування представників потойбіччя червоним кольором, тому червоний колір усвідомлювався як вияв демонічної стихії. У "Сорочинському ярмарку" червона свитка виконує головну роль насичення страхом українського буття: "...сукно таке, що й в Миргороді не знайдеш! А червоний колір горить, як огонь, аж надивитись не можна" [11; 34]. В українських народних легендах можна зустріти перекази про нечисту силу, втілену в червоному кольорі: "пролетіло красне довге полотно, а іскри від нього так і сипалися" [22; 262].

Г. Грабович у своїй праці "Гоголь і міф України" підкреслює, що більш виразніше міф України розкривається через наслідки диявольської присутності. Дослідник виділяє в

них чотири категорії за їх міфічним виявом: плутанину, втрату контролю, затримку-транс та з'яву проклятого місця. Відзначаючи структурну значимість транс: нездатність Каленика танцювати ("Майська ніч") як "підтекст перерваного ритуалу", комічна затримка реальності ("Грамота"), викрадення місяця чортом, коли село впадає у морок ("Ніч перед Різдом"), затримка різдвяного ритуалу колядування і, за висновками Г. Грабовича, як наслідок – затримка духовного життя громади, де актуалізацією зла виступає прокляте місце – ярмарок, хата утоплениці або місце шинку. "На цьому шматку землі повторюються дії, які відбуваються по всіх проклятих місцях Диканьки: танець, природне самовираження й традиційний ритуал життєвості не досягають тут мети: людина стає вмістилищем темних сил, а її наївні сподівання беруться на клини" [3; 90].

Художня інтерпретація образу Руської землі як цілого зумовлена множинністю українських міст, серед яких значного розмаху приділяється образу Києва, міста руської святості, освіти, великого культурного центру. У праці "Погляд на формування Малоросії" М. Гоголь виділяє 2 фактори від яких залежить доля України: це географічне положення – "От вида земли зависит образ жизни и даже характер народа", і від типу ландшафту "залежить доля державності – відсутність природних перешкод на кордонах даної території не створювала умов для розвитку "політичного буття", а отже, й формування "окремої держави" [18; 8].

Образ України у М. Гоголя міфологізується через сприйняття її долі як історичної тотальної стихії і висвітлюється – у нарисі "1834", незавершеному романі "Гетьман", незакінченій повісті "Страшний кабан", "Кривавий бандурист" та трагедії про запорозьке минуле. Г. Грабович співвідносить сучасне та минуле історичного плину України за М. Гоголем: "...Він хотів осучаснити минуле, зробити його позачасовим, а це можливо лише в багатозвуччій символічній системі, що властива виключно міфу. Більше того, сама концепція "тотальності", яка передбачає (як спосіб перцепції) злиття фактів, пізнання та емоцій, і як об'єкт перцепції) – повну гармонію між людиною і природою (про це Гоголь часто згадує в історичних статтях про Україну, це концептивно викладено в ранній редакції "Тараса Бульби", в розділі про степ), – вищою мірою міфічна" [3; 84]. "– А чья это такая размазванная хата? ...А окна все были обведены кругом красною краскою; на дверях же везде были казаки на лошадях, с трубками в зубах..." – саме, такий колористичний образ України зображався М. Гоголем у "Ночі перед Різдом". Образи запорозьких козаків, як величчя історичної пам'яті минулого за заувагою Г. Грабовича, моделюються М. Гоголем за стереотипами вертепу і в довершеності – за портретними зображеннями "Козака Мамая". У розгортанні воєнних подій М. Гоголь надає вагомого сенсу колористичній характеристиці національної вдачі народів: потяг до показовості та напищеності поляків – "Медные шапки сияли, как солнца, оперенные белыми, как лебедь, перьями. На других были легкие шапочки, розовые, голубые ... кафтаны ... шитые и золотом и просто выложенные шнурками... сабли и ружья в золотых оправах" та протиставляючи їм запорозьців – "Козацкие ряды стояли тихо перед стенами. Не было на них ни на ком золота ...простые были на них кольчуги и свиты, и далеко червонели черные, червоно-верхие бараны их шапки" [5; 107].

Показовим є також позначення М. Гоголем червоною фарбою простору священного міста Єрусалима, що є лиш знаковим символом шляху-дороги Преображення людства. У повісті "Портрет" автор мимохідь згадує про Єрусалим, зображення якого висіло у лавці на Щукінському дворі: "по домам и церквам котрого без церемонии прокатилась красная краска..." [6; 79].

Найвеличнішим образом – символом світу М. Гоголь вважав небесну лествицю, як шлях духовного прозріння людства, здобуття Царства Вічного. Український проповідник Й. Галятовський у "Ключі до розуміння", протис-

тавляючи зовнішню привабливість та внутрішню гріховність світу, надавав духовного розвою філософському осмисленню буття: "Світ" – не ідол, злитий з різних металів. Він гарний ззовні, бо світиться золотом і сріблом, а зсередини є порожнім" [15; 72].

Батальний живопис, взятий М. Гоголем із літописів і з українських народних дум, поглиблювався описом червоного тла України – "червонели уже всюду красные реки...". В такому всезагальному лихолітті війн та страждань українців "вся жизнь была бы повита и взлелеяна войной" за М. Гоголем. Г. Грабович наголошує на думці про головну тенденцію міфологічної концепції М. Гоголя – "через проминання часу відбивалася його концепція України... українська минувшина повністю розкривається зсередини і існує в структурах міфа", "його тенденція спрямована в протилежний бік від України, від її минулого у бік загальноєвропейського світу" [3; 78, 81].

Концепт "Єрусалимоцентризму" як Преображення людства поглиблював духовний світ Київської Русі. У М. Гоголя сакралізований міф на основі християнських уявлень виявляється як світ Божий та земний. Перед людиною імперії постає два виміри: шлях до Єрусалиму, коли відбувається перекодування міфічних образів або шлях до земного, демонічного граду-парадизу, "приреченого Риму" як втілення "кінця світу" – "Страшного суду". У центричності сакрального міста образ духовного "Єрусалима" номінативний, рух до якого тлумачився як духовний подвиг. Ідею духовного розвою вбачав М. Гоголь і у відродженні Італії – "св. Риму", втілюючи "сопряжение времен, переходящее в вечность". Саме в Італії він з натхненням звертається до написання сюжету драми з історії Запоріжжя, яку спалив.

У міфопроекції образу імперії розкривається динаміка просторово-часових змін через символічне тлумачення "утопії ідеального міста майбутнього". Онтологічне обґрунтування образу одержавленого простору імперії проходить через низку міфопроекцій Росія – Європа – Свята Русь – Єрусалим. У модерновому вимірі М. Гоголя формуються часово-просторові площини через деструктивний показ прояву демонологічних сил, що передбачають проекцію театрального комізму як шляху до оновлення світу, цілісного та впорядкованого.

М. Гоголь був першим письменником XIX ст., котрий репрезентував свою глибоку гуманність та релігійно-моралістичні погляди. Д. Мережковський справедливо зауважив з цього приводу, що М. Гоголь зробив для моральних вимірів те саме, що Лейбніц для математики, – відкрив ніби диференційне числення. Слово М. Гоголя є досить співзвучним нашому сьогоденню, оскільки воно не просто репрезентує українську етнокультуру, ментальність і духовність, але й спонукає до вирішення актуальних і невідкладних проблем, закликаючи до морального очищення, оновлення, до духовного і культурного Відродження України.

1. Агеева Т. Гоголівський міф про Петербург. – Ч.: Редакційно-видчий відділ управління по пресі, 1994. – 23 с. 2. Арес Ф. Человек перед лицом смерти. – М.: "Прогресс-Академия", 1992. – 526 с. 3. Грабович Г. Гоголь і міф України / Сучасність. – 9 вересня 1994. 4. Гоголь Н. В. Мертвые души. – М.: Художественная литература, 1963. – 393 с. 5. Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. – М. – Т. 2. – 764 с. 6. Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. – М.: Узд-во АН СРСР, 1938. – Т. 3. – 728 с. 7. Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. под ред. Н. Тихоновой. – Т. 5. – М., 1889. – С. 142. 8. Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 7 тт. – М.: Художественная литература, 1978. – Т. 6. – 558 с. 9. Гоголь Н. В. Собр. соч.: В 9 т. – М., 1994. – Т. 7. – 435 с. 10. Гоголь Н. В. Полн. собр. соч. – М., 1952. – Т. 8. – 816 с. 11. Гоголь Н. В. Страшна помста. – Вінніпег, 1952. – 147 с. 12. Див.: Гус М. Живая Россия и "Мертвые души". – М.: Советский писатель, 1981. – 333 с. 13. Див.: Ковальчук О. Г. Гоголь. "Русский Христос"? / М. Гоголь і світова культура. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 185-річчю з дня народження письменника. – К. – Ніжин, 1994. – 218 с. 14. Див.: Крутикова Н. Е. Урбанистическая проблема в художественной прозе Гоголя. Очерки. – К.: ИД "Стилос", 2007. – 88 с. 15. Див.: Розумна О. "Світ" в українській проповіді XVII століття // Сіверянський літопис. – Січень-лютий 2001. – № 1 (37). – С. 72. 16. Див.: Слово в перспективе литературной эволюции. К 100-летию М. И. Стеблин-Каменского. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 487. 17. Ковальчук О. Г. Гоголь. "Русский Христос"?

(Текст поеми "Мертві душі" як засіб само ідентифікації автора) / М. Гоголь і світова культура. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 185-річчю з дня народження письменника. – К. – Ніжин, 1994. – 218 с. 18. Ковальчук О. Гоголезнавчі студії. Буття і страх (Етюд про Гоголя). – Ніжин: "Просвіта", 1997. – 88 с. 19. Крутикова Н. Е. Гоголь. Исследования и материалы. – К.: Наукова думка, 1981. 20. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров / Лотман Ю. – М., 1996 – С. 296. 21. Лотман Ю. М. Символика Петербурга и проблемы семиотики города / Семиотика города и городской культуры. Петербург. Труды по знаковым системам XVIII. – Тарту, 1984. – С. 35.

22. Скарби та скарбощукання в українських народних легендах та переказах (Студії з україністики. Вип. III). – К., 2002. – С. 262. 23. Сорокин Ю. А. роль этнопсихолінгвистических факторов в процессе переводов / Национально-культурная специфика речевого поведения. – М., 1977. – 172 с. 24. Суран Т. И. Цветовая палитра и функции цветообозначений в творчестве Н. В. Гоголя и М. А. Булгакова / М. Гоголь і світова культура. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченій 185-річчю з дня народження письменника. – К.-Ніжин, 1994. – С. 174. 25. Храм земной и небесный. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – 584 с.

Надійшла до редколегії 25.09.09

І. Лєсєв, аспірант

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕТНІЧНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ: МОВНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізується проблема мовних трансформацій у сучасній Україні, здійснюється методологічний аналіз цього процесу. Доводиться, що найбільшу загрозу українській державності становить мовний сепаратизм периферійних регіонів країни, де сфера функціонування української мови максимально обмежена

The problem of language transformations in modern Ukraine is analyzed in the article, the methodological analyzes of this process is done. It is also proved, that the most threat for the Ukrainian statehood is the language separatism of the peripheral regions of the country, where the sphere of use of the Ukrainian language is at most limited

Останніми роками українська держава намагається реалізувати на практиці програму будівництва моноетнічної держави за відомою формулою "одна держава – одна нація". Варто відзначити, що така політика зазнає певних труднощів. І в першу чергу це стосується визначення "титульної нації" на базі якої, власне, і можливо побудувати моноетнічну державу. Проблема в тому, що соціальні і правові критерії визначення титульної нації не працюють на реальному етнічному полі. Іншими словами, запис в документах "українець" (другий критерій належності до українства) зовсім не означає приналежності конкретного індивіда до української цивілізаційної групи (під якою розуміють загальну прихильність до українського способу життя і продукування української ж культури). Тому правильним буде на першому етапі визначення титульної нації користуватися лінгвістичним критерієм (який і є першим) – "українець той, для якого рідною є українська мова". Проте такий підхід значною мірою обмежуватиме фізичні і географічні кордони поширення титульної нації в межах держави. Для цього необхідно ввести додатковий критерій: до титульної нації також належать індивідууми, які пройшли процес трансформації шляхом зміни етнічної самоідентифікації на українську. Як зазначає М. Жулинський, "ми переживаємо драматичний період цивілізаційної дезорієнтації, а саме... духовно-ідеологічну кризу, яка... виявляється в кризі національної ідентичності, втраті почуття історичної перспективи і пониженні рівня самооцінки нації... Проблема національної самоідентифікації – ключова для українського суспільства, яке повинно вирости в духовно цілісний організм" [1, с. 65–66].

Одним з найбільш дієвих способів зміни самоідентифікації є зміна у людини мовного коду. Простіше кажучи, йдеться про українізацію неукраїномовних соціальних груп, яку найефективніше проводити не шляхом директивного використання адміністративного ресурсу держави, а через елементи громадянського суспільства (в першу чергу, через громадянські асоціації).

Повертаючись до першого критерію вичленування титульної нації, треба визнати, що, певною мірою таке самовизначення "дійсного українця" має свої резонні аргументи. На відміну від російськомовної людини (яка, до речі, не обов'язково ідентифікує себе виключно з Росією), у україномовних людей немає варіативної самоідентифікації, тобто вони ідентифікують себе виключно з Україною, а не з малою батьківщиною (Донбасом, Кримом, Тавридою і так далі). І навіть істотна відмінність в самій українській мові між різними регіонами України (особливо це виявляється між західними областями і центральними) нівелюється за рахунок загального комплексного сприйняття своєї національної цілісності по відношенню до інших лінгвістичних груп (в першу чергу до російськомовних). Таким

чином, максимальна українізація держави сприятиме витісненню неукраїномовних груп на периферію держави (в першу чергу, у Донбас та Крим) і одночасно заповненню звільненого простору єдиним національним культурним і мовним сегментом, що ще більше буде сприяти реалізації концепції моноетнічної держави. Основний напрямок дії в цій політиці доцільно систематично спрямовувати на дітей і молодь (в першу чергу охопити всю освітню, розважальну, а також державну сферу з повним домінуванням в них української мови). Підрастаюче покоління, на відміну від середнього і тим більше старшого, відносно легко піддається процесу мовної трансформації, яка в найкоротший період дозволяє докорінно міняти самоідентифікацію індивіда. Зі старшими людьми, особливо з великим культурним багажем, такі трансформаційні процеси відбуваються значно складніше, а інколи і зовсім не дають позитивного результату. Варто відзначити, що така політика приносить певні дивіденди, і якщо такі темпи українізації зберуться, в наступну п'ятирічку кількість україномовних громадян України може істотно перевищити кількість російськомовних співгромадян.

За даними опитування Інституту соціології серед респондентів, які вільно спілкуються українською, 91,4 % сприймають Україну як свою Батьківщину, серед тих, хто має проблеми при розмові – 83,8 %, серед тих, хто може вільно читати українською – 71,8 %, серед тих, хто в основному розуміє українську – 62,6 %, а ось серед тих хто практично не розуміє української – 44,4 %. Зауважимо, що серед тих, хто не сприймають Україну своєю Батьківщиною, 61,4 % спілкуються вдома виключно російською.

Серед громадян, які вважають, що цінності країн Західної Європи найбільшчі до їх власних, 78,1 % вільно володіють українською мовою; з поміж тих же, хто вважає ближчими цінності східнослов'янських країн, вільно володіють українською 67,4 %.

82,1 % українців за національністю стверджують, що вільно володіють українською мовою, серед росіян таких лише 30,1 %. 90,1 % тих, хто вважають українську рідною мовою, вільно володіють нею; серед тих, хто вважають рідною мовою російську, вільно володіють українською 40,8 %.

Щодо політичних уподобань, то респонденти, чия рідна мова українська, надають перевагу національно-демократичній течії (13,5 %), соціалістичній (9,7 %) та соціал-демократичній (9 %). Опитані, чия рідна мова російська, надають політичні переваги соціал-демократичній (14,2 %), соціалістичній (14,1 %) та комуністичній течіям (11,9 %). Україномовні громадяни меншою мірою політично заангажовані – тих, хто не долучається до жодної з політичних течій, серед них близько 18 %, тоді як серед російськомовних менше 12 % [2].

Мовна ситуація, що склалася, в країні, така, що при вісімнадцятирічному правлінні україномовних вихідців з села, російська мова залишалася домінуючою практично у всіх сферах існування України. Пов'язано це було з цілим рядом історичних і об'єктивних чинників, але головний з них – висока конкурентоспроможність російської мови в галузі науки, бізнесу і культури (звідси і українізація відбувається не шляхом надання певних преференцій українській мові, а виключно через фізичне витіснення російської мови). Останніми роками ситуація стала кардинально мінятися, українізація набула небаченого раніше розмаху і тепер російськомовні громадяни дійсно стають меншістю (хоча і дуже значною). Але найголовніше, що російськомовна меншість концентрується за географічним принципом, а не за соціальними ознаками, як це було при Радянському Союзі, коли російськомовні громадяни мешкали в містах (у тому числі і західноукраїнських), а україномовні переважно в сільській місцевості. Така диференціація населення, яка величезними темпами складається в результаті успішної і динамічної українізації, з дуже значною імовірністю може привести до виникнення окремого субетносу, який почне себе усвідомлено протиставляти українському етносу.

Яскравим прикладом тому можуть служити події в Придністров'ї на початку дев'яностих років. Проте війна, що спалахнула навесні-влітку 1992 року, є лише кульмінацією, яка привела до територіального розпаду Молдови. Причиною початку, мабуть, одного з найбезглуздіших цивільних конфліктів ХХ століття послужило бажання молдавської влади ще в 1989 році надати молдавській мові статус єдиної державної в республіці. При цьому молдавські націоналісти основним своїм аргументом безальтернативності у вирішенні мовного питання висували той, що людей, для яких рідною є молдавська, у два рази більше, ніж російськомовних. Все закінчилося вельми сумно для всіх сторін – східні частини Молдови, в основному землі, що знаходяться на лівому березі Дністра, оголосили про створення своєї окремої республіки, і Молдова, після проголошення суверенітету в 1991 році опинилась перед фактом громадянської війни, яка незабаром і вибухнула. До речі, крихітна Молдова могла тоді розпастися на ще більше частин. У тому ж 1991 року про свій суверенітет оголосила Гагаузія (південні провінції Молдови). І лише в 1994 році вдалося шляхом взаємних компромісів вирішити "гагаузьке питання" – Гагаузія відмовилася від незалежності в обмін на автономію у складі Молдови. Також на своїй території статус офіційної отримали відразу три мови – російська, гагаузька і молдавська. У Придністров'ї все обернулося складніше – мовна меншість пішла на радикальні заходи і проголосила штучно створену державу ПМР. Не є секретом, що на території Криму, Донбасу, Одеси, Закарпаття і ряду інших регіонів України також діють різні сепаратистські об'єднання, що проголошують систематично свої гасла.

Але показово в молдовському прикладі інше. Початкова проблематика всього молдовсько-придністровського конфлікту виникла довкола статусу російської мови в республіці. Минуло вже 17 років після війни, між двома сторонами конфлікту відбулась величезна кількість переговорів, підписаний не один том всляких декларацій і намірів, і це при тому, що Молдова неодноразово заявляла про намір визнання російської мови другою державною з одночасним входженням Придністров'я до складу республіки. Іншими словами, та проблема, яка виникла спочатку, здавалося б вже вирішена, але позитивних зрушень все одно немає. А немає їх тому, що на території Придністров'я за цей період утворився окремий субетнос з чітким стереотипом поведінки, який відрізняється від інших етнічних утворень-сусідів (наприклад, влада Придністров'я, систематично заявляючи про свою духовну і етнічну близькість до Росії, жодних видимих спроб входження до складу слов'янської України не робили). У придністровців з'явилася

"своя політична і економічна еліта, свої світоглядні установки і найголовніше, своя чітко окреслена територія, яка виросла з поняття "мала батьківщина", втративши цю саму приставку "мала" [3 с. 52]. Таким чином, питання російської мови вже не є для придністровців визначальним, хоча ще 20 років тому "російське питання" було головним. Звичайно, ситуацію з Придністров'ям не можна автоматично накладати на українську. Проте, подібна аналітика варта уваги як певний тип прогнозу-попередження.

Як зазначав Юрген Габермас, європейці навчилися двох речей: "давати собі раду з тривалими стабілізованими конфліктами і критично переосмислювати власні традиції" [4 с. 65]. А це свідчить тільки про те, що на теренах Європи такі питання швидко не розв'язуються. Взагалі, історія людства практично не знає добровільних об'єднань навіть близьких народів в єдину державу, не говорячи вже про те, щоб об'єднувалися абсолютно різні етнічні групи. Понад те, до сепаратизму схильні навіть представники одного і того самого народу. Радянський уряд впродовж 70 років намагався зруйнувати етнічну самосвідомість десятків народів СРСР і "вивести" нове надетнічне формування – радянський народ. І доки в СРСР був потужний адміністративний ресурс, а також високі успіхи в області економіки, науки і спорту, таке ефемерне утворення вельми успішно існувало. Але як тільки стався збій і вся система почала миттєво руйнуватися, одну з найхворобливіших психологічних втрат понесли слов'янські народи (тобто ті, які і утворювали базу СРСР). Росіяни не змогли усвідомити своїх історичних кордонів, українці, через насильницьку раніше русифікацію, не змогли "переварити" отриманих кордонів, а білоруси і зовсім так і не змогли знайти своєї самоідентифікації. І при цьому місцеві регіональні еліти систематично демонструють тенденції до сепаратизму, особливо в ті періоди, коли центральна влада найбільш дезорганізована і неідеальна. Яскраво це виявлялося в ельцинській Росії, коли не лише мусульманські республіки, але і ряд слов'янських регіонів (наприклад, Приморський край) так чи інакше висуvalи ідею відділення.

Україна зараз стоїть на порозі територіального розколу ближче, ніж, наприклад, в 1993 році, коли перспектива втрати Криму була більш ніж реальною. Як зазначає О. Хуснутдінов: "Серйозні підстави для роздумів дають процеси, які відбуваються в нашому суспільстві. Здавалось би, ще вчора ми були впевнені, що назавжди позбавилися тоталітарного минулого, проте сьогодні повернення до нього багатьом здається не тільки можливим, а й бажаним" [5 с. 222]. Ускладнюється ситуація для Києва тим, що окрім мовної свободи в регіонах активно вітається економічна і фінансова самостійність. Останні ініціативи прем'єр-міністра Юлії Тимошенко створити районні місцеві бюджети, що будуть оминати обласні, спрямовані лише на притуплювання даної тенденції з паралельними передвиборчими подіями. Але загальна тенденція до децентралізації намічається чітко. І цілком імовірно, що "Севєродонецьк – 2004", коли був проведений з'їзд з метою створення Південно-східної автономії, а винуватці сепаратистської акції не лише не були покарані, але як і раніше залишилися при владі, може не лише повторитися, але і народити неврівноваженого лідера, здатного піти далі просто декларацій про наміри.

У зв'язку з цим первинного значення для ефективної нейтралізації сепаратизму в периферійних регіонах набуває комплексна взаємодія центральних властей з регіональними цивільними об'єднаннями, в першу чергу неполітичного характеру. Йдеться про культурні, спортивні, екологічні, туристичні і низку інших асоціацій громадян, які просвітницькою діяльністю зможуть ефективніше пропагувати українську культуру і спосіб життя, ніж це здатні робити політичні організації і адміністративні органи влади, які користуються у населення вкрай низькою довірою. В. С. Горський у своїй статті "Україна на порозі планетарної

цивілізації" пише: "Для української культури постає надзвичайної складності завдання – прилучитися до глобалізованого "Ми" і зберегти відчуття власного "Я". А це вимагає не лише притаманних нашому менталітетові толерантності, налаштованості на сприйняття "Іншого" як "Свого". Не менш значних зусиль потребує розвиток (а може й створення) придушеного тоталітарною свідомістю відчуття власної неповторності, гідності, вміння сполучити прагнення до зближення з "іншим" зі здатністю бути в опозиції до нього" [6 с. 220]. Таким чином, ми прийшли до висновку, що процес зміни мовного коду, а простіше, процес українізації, найефективніше проводити в різних регіонах по-різному:

- у континентальній Україні традиційним шляхом, користуючись адміністративним ресурсом;
- у околних регіонах гнучкіше, через розгалужену мережу цивільних асоціацій.

Це дозволить у відносно швидкому часі створити як моноетнічну державу, так і максимально нівелювати проблематику околного сепаратизму в Україні.

1. Жулинський М. Національна культура за умов формування нової суспільної солідарності в Україні // Сучасність, 1997. – № 1. – С. 65–70.
2. Особливості мовної самоідентифікації громадян України // <http://www.niss.gov.ua/Monitor/March08/09.htm> 3. Бабилунга Н. В., Бомешко Б. Г. Придністровський конфлікт: історическіе, демографіческіе, політическіе аспекти. – Тирасполь: 1998. – С. 52.
4. Габермас Ю. Для чого Європі конституція // Deutschland. – № 6. – грудень–січень, 2001. – С. 63–65.
5. Хуснутдінов О. Я. Аспекти глобалізації свідомості українського суспільства // Практична філософія. – № 2. – 2001 (№ 3). – С. 222–240.
6. Горський В. С. Україна на порозі планетарної цивілізації // Практична філософія. – № 2. – 2001 (№ 3). – С. 220–222.

Надійшла до редколегії 25.10.09

М. Цуркан, аспірантка

ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕОРЕТИЧНИХ ОБҐРУНТУВАНЬ ЗАСТОСУВАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИХ МЕТОДІВ У ЛЮДСЬКІЙ ПРАКТИЦІ

У статті досліджуються різні філософські течії, які розглядають й вивчають проблему насилля та застосування його у людській практиці. Головними такими теоретичними дослідженнями є марксизм, психоаналіз тощо.

This different philosophical doctrines, which study the problem of violence and its using in the human practices are investigated in the article. The main theoretical bases of the investigation are Marxism, psychoanalysis and so on.

Поняття насилля у філософії має довгу історію свого формування. На сьогодні зміст цього поняття відтворюється різноманітними філософськими концепціями як відображення реальної дії соціального характеру, спрямованої або на захист власних інтересів, або на подолання загрози, або на створення кращих умов існування, або на забезпечення відповідних функцій життєдіяльності індивіда чи соціуму, що можуть носити або позитивний, або ж негативний характер.

Насамперед, потрібно визначитись, що ми розуміємо під поняттям "насилля". У філософській енциклопедії *насилля* визначається як "застосування чи загроза застосування сили з метою примусити людину до певної поведінки, тобто як панування однієї волі над іншою, частіш за все яке пов'язане із загрозою для людського життя" [2, с. 995]. Протягом еволюції форм насилля можна виокремити дві основні тенденції: рух від явних форм насилля до більш прихованих та намагання обмежити насилля в контексті невід'ємних прав людини. Еволюція людства вказує на постійне зростання потенціалу насилля в суспільних відносинах, наприклад, в традиційних суспільствах насилля було найчастіше представлено як безпосередня реакція на "чужинця". Для індустріального суспільства характерним є прихована форма насилля. Сутність усіх форм насилля полягає у підкоренні волі об'єкта насилля. Головна мета усіх форм насилля – це перерозподіл матеріальних та духовних благ.

Такі вчені, як Т. Гоббс, Л. Гумплович, Ф. Ніцше, З. Фрейд тощо, стверджували, що насилля є вродженим у людини, тобто є похідним від її психіки. Цікавим є вчення Еріха Фромма, який, вивчаючи "анатомію деструктивності", визнавав існування внутрішньої агресивності людини. А зростання насилля в історичному процесі пов'язане з тим, що над людиною починають домінувати соціальні умови життя, що сприяє розвитку більшої агресивності. Отже, можна зробити висновок, що людство ніколи не зможе повністю позбутися потягу до насилля.

Загалом можна виокремити три типи теорій, що пояснюють джерела насилля. Перший тип поєднує ті концепції, які виводять насилля з природи людини. Вона базується на тому, що вся історія людської цивілізації пов'язана з насиллям. В. Соловйов у своїй книзі "Духовні основи життя" писав, що "найперший закон приро-

ди є боротьба за існування. Кожна істота в нашому світі від найменшої порошини й до людини всім своїм природним життям говорить одне: я є й все інше – тільки для мене" [4, с. 23]. При цьому підході передбачається, що існують уроджені схильності, інстинкти, а саме інстинкт смерті, сексуальний інстинкт, які підштовхують людину до насилля. До цього типу можна віднести й філософські концепції, що пояснюють насилля властивою людині волею до влади, панування.

Другий тип теорій виводить застосування насилля з економічних і соціальних умов життя суспільства. Ще Арістотель указував на те, що в основі насилля лежить нездатність влади встановити рівність у суспільстві. "Карл Маркс, Фрідріх Енгельс та їхні послідовники в численних роботах обґрунтовували класові антагонізми, що існують у суспільстві, соціальною нерівністю й експлуатацією. Чимало сучасних суспільствознавців також схильються до висновку про існування зв'язку між насиллям і нерівністю, серед них і Ральф Дарендорф" [4, с. 31].

Третій тип теорій порівнює насилля з динамікою конфлікту. У будь-якому суспільстві "виникають конкуруючі групи – економічні, політичні, духовні. Первісний стан конкуруючих груп й особистостей – це потенційний конфлікт. Він може ставати реальним, коли конкурентний стан персоніфікується, коли одна особа починає протидіяти іншій" [5, с. 97]. Це саме та стадія, коли насилля стає досить ймовірним.

Отже, найчастіше проблему застосування насилля в практичній діяльності людини пов'язують із марксистською теорією. Тож, у сучасній філософській думці можна виокремити дві основні тенденції в інтерпретації марксистської теорії, які мають протилежний та взаємовиключний характер. Перша тенденція полягає у тому, що насилля виступає в якості головного фактора, що впливає на рух та існування історії, воно є невід'ємним, закономірним та історично необхідним явищем, яке іманентно притаманне будь-якій формі влади та соціального організму, незалежно від умов та обставин. Насилля виглядає як кінцева мета революційного руху, як апіорі виправданий засіб класової боротьби та утримання влади, досягнення окремих цілей. Звісно, такий підхід пропагується противниками марксистської теорії, які вважають що дана концепція не сумісна із демократичними та моральністськими нормами.

Друга тенденція являє собою спробу шляхом абсолютизації та вульгаризації окремих положень марксизму, науково обґрунтувати правомірність використання різного роду революційного екстремізму, політики тероризму та масових репресій, навіть у тих випадках, коли для цього немає об'єктивної необхідності. Яскравим прикладом цього є лівий екстремізм та тероризм, який з'явився наприкінці 19 сторіччя, та діяльність терористів у наші часи у Південній Америці.

Проте, жоден із підходів неможливо назвати об'єктивним та вірним з точки зору вивчення проблеми застосування насилля, бо засновники марксизму ніколи не відводили насиллю центрального місця та пріоритетної ролі в історичному процесі, не розглядали його в якості визначального фактора суспільного розвитку чи головної метою класової боротьби. Крім того, у марксизмі заперчується ідея одноосібного застосування насилля як засобу досягнення своєї мети, тож неможливо об'єктивно покласти моральну відповідальність на цю течію за діяльність народовольців. "Робити історію за допомогою заколотів та терору неможливо, заявляв К. Маркс, це стратегія та тактика робітничого руху, в якому приймають участь широкі маси трудящих, принципово не можуть здійснюватись засобами терористичної діяльності. Революції не робляться за чийсь бажанням, а навіть найпрогресивніші ідеї неможливо нав'язувати народам насильницьким шляхом" [3, с. 227].

Проблема насилля досліджувалась марксизмом на базі міждисциплінарного аналізу, комплексного його вивчення з включенням знань та методів суспільних та природничих наук, виключаючи метафізичну односторонність та догматичну прямолінійність. Марксизм не зводить соціальне насилля тільки до політичного насилля, а й розглядає цю проблему з економічних, ідеологічних, психологічних, моральністських позицій. Загалом, виявляються різноманітні види проявів соціального насилля.

У рамках марксизму підхід до проблеми насилля наступний: якщо підходити до цього питання не схоластично моралізуючи його, а виходячи з конкретних потреб суспільного розвитку, то воно стає, за окремими умовами, необхідним та дієвим засобом суспільних трансформацій та цивілізаційного прогресу. "...Насилля, писав Ф. Енгельс, – являє собою ту зброю, за допомогою якої суспільних рух прокладає собі шлях та руйнує мертві політичні форми" [3, с. 239].

Згідно марксизму тільки аналіз об'єктивних соціально-економічних відносин та класових взаємозв'язків зможе дати правильну оцінку сутності та ролі насилля. З логіки марксистського аналізу випливає, що умови виробництва, обміну та привласнення, які історично склались та функціонують як соціальна необхідність, виступають як соціальний примус у формі класових антагонізмів, вирішити які можливо лише за допомогою класової боротьби. Тобто, насилля є перш за все наслідком протилежностей інтересів різних класів, а по-друге, стає засобом їх вирішення. А вже оцінка цих насильницьких дій залежить від статусу класу, який застосовує ці насильницькі методи, та від умов, в яких розгортається ця боротьба.

Соціальне насилля, як показав марксизм, не обмежується сферою класових відносин, не є продуктом виключно тільки класових протиріч та боротьби. Суб'єктами суспільно-політичних відносин виступають також держава, нації, етноси, які мають свої інтереси та цілі, які здійснюють нерідко за допомогою насильницьких засобів.

Марксизм не заперечує застосування насилля у формуванні та закріпленні класових відмінностей, проте не робить його першочерговим та головним методом. "...Майно, – писав Ф. Енгельс, – має бути спочатку здобуте працею, а тільки після цього його можна відібра-

ти..." [3, с. 241]. Тобто застосування насилля виправдовується економічними та соціальними умовами, та допускається тільки в цих об'єктивних умовах.

Потрібно відзначити, що проблема насилля у марксистській теорії розглядається у діалектичному зв'язку із проблемою свободи людини. Так, починаючи із первісно-общинного та рабовласницького ладу, де превалювала пряма залежність людини від людини, тобто фізичне насилля, продовжуючи феодальним та капіталістичним ладом, де панувала залежність людини від речей, тобто економічне насилля, у соціалістичному суспільстві мала знятися ця проблема, оскільки домінуючим був розвиток свободи людини. Тобто, марксистська теорія навпаки була спрямована на відмову від прямого та опосередкованого застосування насилля щодо окремої особи або класу.

Крім цього, у марксизмі піддається критиці і концепція "інстинктивної агресії" людської природи, спроби перенесення з тваринного світу на суспільну практику принципи закону "боротьби за існування". Головна ідея полягає в тому, що у генетичній програмі людини проходить накопичення соціально корисних якостей, які зворотно впливають на його природну натуру, відповідно зростає здатність людини контролювати та пригнічувати природні прояви, координувати їх відповідно до соціальних та моральністських норм цивілізованого суспільства.

"Не існує нічого безпідставнішого, ніж ототожнювати мотивації поведінкових реакцій людини із тваринними інстинктами, нав'язуючи біологічні ярлики на такі явища, як війни, революції, терор тощо. Усі прояви соціального насилля є форма вираження взаємовідносин свідомих індивідів, які досягають певних цілей" [3, с. 234].

Зміст насильницьких засобів залежить насамперед від об'єктивної взаємодії соціальних суб'єктів. Цією взаємодією і визначається, в якій формі соціальне насилля проявиться як необхідність вирішення тих чи інших антагоністичних протиріч та конфліктів. Якщо головна мета класової боротьби завжди єдина – це зміна чи захист існуючого суспільного ладу, то засобом її реалізації може бути будь-яка форма класової боротьби – як насильницька, так і мирна.

Насилля існує і у моральній площині. Воно досліджується не тільки психологією, але і соціальною філософією та етикою. Показовою є теорія, розроблена Л. Колбергом, який виокремив три визначні рівні морального розвитку особистості, а саме доконвенціональний, конвенціональний та постконвенціональний. "Ці рівні характеризують моральністський розвиток та є засобом для їх класифікації" [1, с. 31]. Слід зазначити, що кожен із цих рівнів має свої дві сходинки, що у підсумку утворює шість стадій у моральному розвитку суб'єкту.

Отже, перший доконвенційний рівень полягає у тому, що вірність дій індивіда визначається за його фізичними наслідками, тобто правильною є та дія, яка допомагає уникнути покарання. А друга стадія цього рівня полягає у тому, що правильна дія та, яка призводить до задоволення власних потреб. Другий рівень, конвенційний, полягає у тому, щоб дія особи була оцінена з боку інших людей, вища стадія цього рівня полягає у законній діяльності особи, у її підкоренні владі. І третій рівень, постконвенційний, полягає у тому, що людина діє заради збереження соціальних контактів, а правильність їх поведінки визначається універсальними нормами.

Потрібно зазначити, що насилля притаманне, навіть необхідне на першому рівні, а на другому насилля застосовується за необхідністю, в якості покарання чи санкції, як правове чи економічне. На третьому рівні проблема насилля знімається, оскільки це рівень "доброї волі", коли людина діє за власним розсудом, тобто тут не існує зовнішніх важелів.

Тобто, на перших чотирьох стадіях двох рівнів моральнісного розвитку можна споглядати певне "етичне насилля", суть якого полягає в тому, що соціалізація, формування людини здійснюється за допомогою моральних норм та моральної поведінки, які прищеплюються індивіду ззовні, не є його власною мораллю. Проте, на останньому рівні, на думку Габермаса, людина знаходиться у стані "етичного бунту" чи "етичного відторгнення", розуміючи зовнішній та насильницький характер всього попереднього розвитку.

Представниками психоаналізу також ґрунтовно досліджується проблема насилля. Так, одним з найважливіших елементів теорії З. Фрейда є поняття "орально-садистського" типу особистості, якою він позначав експлуаторську особистість. В межах цього типу Фрейд виокремлює деякі підтипи, а саме: авторитарний, бунтарський та революційний, нарцисичний та інцестуозний. В основі цих типів лежить "вроджена природна агресивність", яка притаманна будь-якій людині, з різницею тільки у тому, хто як пригнічує цю вроджену агресію.

Еріх Фромм відходить від розуміння агресії тільки як вродженої характерної особливості індивіда, а розглядає її як соціальний продукт. У рамках цієї теорії він виокремлює доброякісну та злоякісну агресію. Перша пов'язана із біологічною необхідністю збереження життя, друга не пов'язана із цим збереженням. Проблема насилля явно виражена саме при прояві другого типу, біологічно неадаптованої агресії. Головними проявами такого типу є навмисне вбивство, прямі прояви жорстокості, на соціальному рівні – репресії, масові знищення тощо [6, с. 156].

Цікавою є думка Мішеля Вевйорки щодо прояву насилля і в культурному просторі. Саме через глобалізаційні процеси, що призводять до культурної гомогенізації світу, "насилля перетворюється на вияв волі до захисту тих спільнот, що прагнуть утвердити свою культурну ідентичність" [5, с. 137]. Така реакція на глобалізацію притаманна саме новим державам, зокрема тим, що утворились після розпаду Радянського Союзу, що проявляється у зростанні націоналістичних рухів. До розпалення національної нетерпимості можна додати й соціальні зміни у перехідних суспільствах. Так, вже давно відомо, що першоджерелом люті та ненависті молоді є суспільні негаразди, проте перш за все вони пов'язані із відчуттям великої несправедливості з боку суспільства до неї, з культурною та расовою дискримінацією. Але буде невірним говорити, що безробіття та бідність, значне падіння рівня життя відразу породжує суспільне насилля, скоріш ці чинники живлять відчуття безвиході та фрустрацію, що, зрештою, призво-

дить до екстремістського націоналізму або ж до закликів повернення комуністичних часів. А тоді, коли вони стають живильним джерелом масового насильства, таке насильство набуває расистського або антисемітського забарвлення і вже пов'язується із націоналістичними настроями, а не власне з соціальними показниками.

Держава як інститут, застосовує насилля як в легітимній формі, так і нелегітимній, "як це відомо з практики демократичних країн, де існують тортури, всілякі поліцейські та військові зловживання або застосування приватними особами насилля у власних інтересах" [5, с. 140].

Можна навести класифікацію насилля, яка більш всього розповсюджена у науковій думці. Фред Р. фон дер Мехден виокремлює п'ять основних типів насилля. Це "примордіальний, який виростає з конфліктів між етнічними, національними або релігійними громадами; сепаратистський, який найчастіше є наслідком примордіального конфлікту; революційний тип, який спрямований на повалення або зміну існуючого режиму та перевороту, які зазвичай переслідують контрреволюційні цілі і спрямовані на заповнення приходу до влади революціонерів" [4, с. 57].

Отже, можна зробити висновок, що насилля притаманне людській природі та діяльності, воно супроводжує людину на усіх етапах її індивідуального та соціального розвитку. У сучасному світі насилля присутнє на індивідуальному рівні, що проявляється у побутовому насиллі, девіантній та маргінальній поведінці особи, а на соціальному рівні представлене у латентній формі в якості інституту державного примусу, соціалізації тощо, і у відкритій формі – екстремістські ідеології, масові протести населення, війни, революції, тероризм тощо. Слід зазначити, що у філософській думці проблема застосування насилля не культивується, а досліджується як невід'ємна складова людських відносин, різницею є тільки погляди на природу насильницької складової.

1. Викторук Е. Н. Насилие и этическое образование // Образование и насилие. Сборник статей / Под ред. К. С. Пигрова. СПб.: Издательство санкт-Петербургского Государственного Университета, 2004. – С. 226–242. 2. Всемирная энциклопедия: Философия / Главн. науч. ред. и сост. А. А. Грипанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2001. – 1312 с. 3. Денисов В. В. Марксистская теория насилия в интерпретации современной философской мысли / Сборник материалов научной конференции к 180-летию со дня рождения К. Маркса, 1995. – 186 с. 4. Остроухов В. В. Насилля як предмет філософських рефлексій. – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – 92 с. 5. Остроухов В. В. Філософські дослідження насилля і терору. – К.: Український Центр духовної культури, 2000. – 248 с. 6. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм; Пер. с нем. Э. Телетниковой. – М.: ООО "Издательство АСТ", 2004. – 635 с.

Надійшла до редколегії 25.09.09

М. Ергемлідзе, аспірантка

"ЧИННИКИ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В УКРАЇНІ"

У статті розглядаються деякі чинники самоідентифікації національних меншин в Україні, які відображають рівень адаптованості цих меншин в суспільство та ставлення українців до представників інших націй, що проживають в країні. Головна увага приділена тим культурним, економічним, політичним, релігійним та глобалізаційним процесам у державі, які безпосередньо впливають на національні меншини України.

Some factors of self-identity of national minorities in Ukraine, which reflect the level of adaptation of these minorities to society and the attitude of the Ukrainians to the representatives of other nationalities living in the country are analyzed in the article. Main attention is paid to the cultural, economic, political, religious and globalization's processes in the country, which have directly influenced the national minorities of Ukraine.

Із розпадом СРСР, становленням національних держав та здобуттям Україною незалежності питання національних меншин все частіше привертає увагу науковців. Адже майбутній розвиток України та утвердження в ній демократії багато в чому залежить від належного забезпечення прав та інтересів національних меншин. Серед вітчизняних дослідників вивчення окремих чинників самоідентифікації національних меншин в Україні займалися Л. Аза, Н. Гаврина, О. Кривицька, Г. Луцишин [1, 3, 5, 6] та інші.

За національним складом Україна є багатонаціональною державою. Згідно з підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року Державного комітету статистики України, на території країни як дисперсно, так і компактно проживали представники понад 130 національностей та народностей. Показовим є те, що за роки, минулі від попереднього перепису населення (1989 рік) чисельність українців зросла, а чисельність представників національних меншин, навпаки, зменшилась. Варто пам'ятати, що кількісно невисокі, але номінально багаточисельні показ-

ники, що репрезентують національні меншини в Україні, є дуже важливою складовою, яка пронизує всі процеси, що відбуваються в країні.

Самоідентифікація національних меншин в Україні відображає рівень їх адаптованості до оточуючого суспільства, відчуття ними власної самодостатності, а також відбиває ставлення українців до представників інших націй, що проживають в країні. На процес самоідентифікації впливають багато чинників, що змінюються в залежності від того, як змінюються ціннісні орієнтації та інтереси людей. "Часом чинники ідентифікації настільки упорядковані стосовно усталеної системи цінностей, що будь-які зміни останньої можуть сприйматися нацменшинами як втрата своєї автентичності. У разі відсутності такого щільного ціннісного узгодження чинники ідентифікації стають більш ситуативно залежними і змінюються за різних умов та періодів життя людини" [1, с. 92–93].

Для більшості національних меншин консолідуючими чинниками постають спільні уявлення про мову, літературу, риси характеру, національну символіку, історію державності тощо. Зокрема для представників різних національних меншин України значущими є власні міфи. Найчастіше суть такого міфу полягає в існуванні мрії про втрачений рай, для досягнення якого має статися певне диво (зазвичай це є архетиповим для більшості культур). У часи економічної та політичної стабільності серед представників національних меншин подібні міфологічні уявлення не дуже користуються популярністю і не мають свого яскравого вираження. Однак за умов нестабільного розвитку країни, що характеризуються кризою як на рівні системи, так і на рівні особистості, відчуття замкненості та безпорадності переорієнтовує людей в простір міфологічного бачення світу, назад до міфологічної свідомості. У таких випадках спільна віра швидко та ефективно поєднує людей. "Міф об'єднує людей і перетворює їх на соціальну силу, що має великий енергетичний потенціал. Але непередбачуваність актуалізації того чи іншого міфу робить цю силу мало керованою і мало зрозумілою" [2, с. 127]. Зазначені тенденції важливо враховувати як для стимуляції об'єднуючих Україну тенденцій, так і для опору силам, що прагнуть роздмухувати непорозуміння на основі специфічних культурних особливостей кожної окремої національної меншини, що проживають в країні.

Якщо звернутися до світового досвіду, то він свідчить про те, що діяльність тих національних меншин, які проживають в країні у великій кількості, в більшості випадків не обмежується лише проблемами культури і мови. У зв'язку з чисельними економічними, політичними і соціальними негараздами зпроби впровадження нових форматів міжнаціональних взаємин не лише не дали швидких позитивних результатів, але й певною мірою сприяли виникненню нових міжнаціональних колізій і розбрату в Україні. Чималої шкоди згоді між людьми, які належать до різних національних меншин, завдають певні дії законодавців і урядовців, деякі публікації в засобах масової інформації, іноді упереджені дії правоохоронних органів щодо представників національних меншин тощо. Але передові позиції у конфліктних ситуаціях, як правило, займає економічний підтекст. Так, ще одним чинником, який впливає на самоідентифікацію національних меншин в Україні слід вважати економічний.

Економічною особливістю України є масштабне розшарування суспільства на заможні та малозабезпечені верстви населення, що стосується і титульної нації, і національних меншин. Така специфіка економічного становища суспільства іноді призводить до консервації (в кращому випадку), а подекуди і до ескалації міжнаціональних конфліктів в країні. Реакцією на таку ситуацію з боку наці-

ональних меншин є об'єднання їх навколо економічних та політичних закликів до захисту своїх прав та соціальних гарантій. Лише потім відбувається усвідомлення можливості створення міжнаціонального об'єднання для малих груп населення, що дозволяє спільно протистояти тиску навколишнього середовища. Національні меншини України не є винятком у домінуванні економічних інтересів над національними, а у такому випадку це сприяє солідаризації національних меншин у своїй боротьбі із незахищеними верствами титульної нації.

В контексті економічних негараздів свій вплив на національні меншини має той факт, що, якщо в Україні економічна ситуація є гіршою, аніж на історичній батьківщині цих національних меншин, то можна очікувати зростання певних негативних явищ. Також витоки соціально-економічної нестабільності криються в регіональній різниці економічного розвитку України. Це поєднується з нерівномірністю розселення та матеріальним забезпеченням деяких регіонів країни.

Тому найважливішою передумовою гармонійного розвитку всіх національностей, що проживають в Україні, є вирішення економічних проблем, подолання системної кризи, яку переживає Україна. "Така криза в поліетнічній державі може призвести до девальвації національних цінностей, ксенофобії, проявів сепаратизму" [5, с. 24].

Поступово сфера інтересів національних меншин розширюється і переходить у політичну площину. Зокрема і в Україні самоідентифікація національних меншин залежить від політичних чинників, серед яких важливу роль відіграють: усвідомлення національними меншинами України існуючої політичної ситуації крізь призму власних інтересів і ціннісних орієнтацій, вимоги участі нацменшин у політичному житті українського суспільства, будь-які прояви їх дискримінації, схвалення чи протидії національними меншинами політичній владі, рівень їх політичної свідомості тощо.

Першим кроком на шляху до адаптованості національних меншин України до оточуючого суспільства і відчуття ними самодостатності є рівноправність в усіх сферах життя. Так, в статті 1 Закону України "Про національні меншини в Україні" зазначається: "Україна гарантує громадянам республіки незалежно від їх національного походження рівні політичні, соціальні, економічні та культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Усі громадяни України користуються захистом держави на рівних підставах. При забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин, держава виходить з того, що вони є невід'ємною частиною загальноновизнаних прав людини" [4]. Очевидно, що надання можливості спільної участі у функціях влади на різних, не лише місцевих рівнях, зміцнення співпраці із державами, які є рідними для національних меншин, що проживають в Україні, сприяє налагодженню конструктивного міжнаціонального діалогу. Так, аналізуючи розвиток національних меншин в Україні останнім часом, помітно, що інтенсивна політична інтеграція національних меншин у внутрішньодержавні процеси триває, а також значно посилюється їх роль у міжнародних процесах.

Актуальними сьогодні є мобілізаційні процеси серед національних меншин України для реалізації певної мети у сфері суспільно-політичних відносин. Політична мобілізація національних меншин проявляється через налагодження зв'язків, проведення спільних заходів, висловлення свого ставлення щодо прийняття конкретних політичних рішень. Позитивним є те, що створення на національній основі різноманітних товариств та політичних об'єднань іноді дає можливість представникам окремих національних меншин брати активну участь у політичних

процесах держави. Хоча трапляється, що процеси такої політичної мобілізації національних меншин в Україні мають певне політичне забарвлення і активізуються напередодні проведення важливих загальнодержавних заходів, приміром таких, як вибори різних рівнів. "Особливу роль за умов політичної мобілізації національних меншин, як і інших груп загалом, відіграють такі фактори, як "мотив небезпеки" і так званий "принцип справедливості". Саме ці фактори є ефективними в умовах політичної мобілізації і їх часто застосовують як політичні гасла. До того ж політична мобілізація національних меншин може бути обумовлена не тільки конкуренцією різних етнонаціональних груп, вона також може стати результатом державної політики. Адже роль держави і її інститутів у сфері етнічної політики визначається насамперед тим, що держава встановлює і регулює права національних меншин в межах своєї території" [6, с. 43].

Окрім вже згаданих, серед чинників самоідентифікації національних меншин в Україні вагомим місцем посідає релігійний. Сприяння сповіданню традиційних вірувань окремими національними меншинами виконує виховну функцію, результатом якої є толерантне ставлення до представників іншого віросповідання. Історично склалося так, що більшість населення України сповідує православ'я, проте в Україні проживають ще представники національних меншин інших релігійних поглядів. У той же час насторожує те, що стосовно представників національних меншин, що сповідають інші релігії, більшість населення України показує певний індекс національної дистанції. Таке ставлення демонструє навіть молодь, яка, здавалось би, є більш демократичною та толерантною у відношенні до всього нового та інакшого у порівнянні зі старшим поколінням. Про це свідчать матеріали соціологічного дослідження "Національна та релігійна толерантність студентів вищих навчальних закладів", яке проводилось у 2006 році спільно декількома громадськими організаціями. З результатів соціологічного дослідження випливає, що, наприклад, до православних і католиків молоді українці ставляться у більшості випадків толерантно. А от стосовно циган у більшості населення України національна дистанція набуває крайніх форм – ксенофобії. "Окрім циган досить високий показник національної дистанції фіксується до чеченців, арабів і турків. Це свідчить про елементи ісламофобії серед населення України. Майже такий самий індекс національної дистанції населення демонструє до євреїв, представників іншої раси та грузинів. Найменший індекс національної дистанції у населення України фіксується відносно східнослов'янських національностей: українців, росіян і білорусів. Індекс релігійної дистанції високий стосовно кришанітів та мусульман" [7, с. 32].

Це означає, що за умови наявності в українському суспільстві латентних настроїв, які за відповідних несприятливих умов можуть призвести до появи етнорелігійної напруги, особлива роль належить державі з її ресурсами, що мають бути використані для зниження напруження національними меншинами та для запобігання міжнаціональними і міжрелігійними конфліктам. Тому толерантне ставлення до релігійної ідентифікації національних меншин України є запорукою мирної взаємодії.

Основними напрямками політики толерантності, які б мали попередити виникнення етнорелігійних конфліктів, можна визначити наступні: дотримання фундаментальних прав людини на справедливий суспільний порядок і соціальний захист, попередження різкого і масового зниження рівня життя за рахунок демонстраційної соціальної стратифікації, уникнення явних диспропорцій між територіальними й етнічними групами, дотримання законодавства

України, що запобігає дискримінації за національною та релігійною приналежністю, проведення системного аналізу міжконфесійних та міжнаціональних відносин у державі для подолання та усунення проблем, що породжують конфліктні ситуації, розробка принципів педагогіки толерантності, розрахованої на всі верстви населення.

Ще одним об'єктивним чинником, на який не можна не звернути увагу досліджуючи самоідентифікацію національних меншин України, є глобалізація. В Україні вплив глобалізаційного процесу відчувається у двох суперечливих тенденціях. З одного боку, глобалізація уніфікує і інтернаціоналізує населення. "Тобто відбувається посилення взаємозалежності, послаблення кордонів, які склалися історично, стискання як часу, так і простору. Процес глобалізації відбувається через створення глобальної мережі культурних кодів, символів та значень. Завдяки глобальним засобам масової інформації та Інтернет-просторовій спільності люди живуть в одній системі подій та смислів.

Глобалізація постає як комплекс взаємопов'язаних процесів. Наслідком цього є необмежений плин інформації, образів, ідей, товарів, капіталів, людей, стилів життя, загроз та ризиків через кордони. За таких умов культурні процеси, які є дуже важливими для соціального функціонування та визначення ідентичності членів соціумів, майже не контролюються на політичному рівні національними державами" [3, с. 234].

З іншого боку, глобалізація, привносячи у життя пост-тоталітарної України елементи західної демократії, стимулює процеси культурного та духовного відродження, прагнення до національної ідентифікації як титульної нації, так і національних меншин. "Дедалі стає очевидніше, що наслідком культурної глобалізації є не тільки певна вестернізація усіх сторін життя, експорт західних цінностей і стандартів до решти світу, а й нові відносини між глобальним і локальним (місцевим, регіональним, національним) у культурному світі. Очевидно, що глобалізація є великомасштабним, макросоціологічним процесом, але специфікація його відбувається в локальному масштабі. Глобальне проявляється в певній локальності, тоді як остання визначається загальним дискурсом глобалізації у спеціалізованій виокремленості" [3, с. 235].

Таким чином, слід визнати, що головне, на чому може і повинно базуватися забезпечення прав та інтересів національних меншин в Україні – це їхнє культурне відродження. Адже, якщо країна не має стратегії духовного розвитку, а її керівники переймаються лише економічними та побутовими проблемами сьогодення, то про будь-який поступ українського суспільства, титульної нації чи національних меншин не може бути й мови. Доки на належному рівні в Україні не будуть забезпечені інтереси титульної нації, до тих інтересів національних меншин завжди будуть лишатися осторонь. Адже психологія людини така, що піклуватися про іншого вона здатна лише тоді, коли сама не має будь-яких гостро виражених проблем. Аналогічна пропорція діє і у відносинах титульна нація – національна меншина.

1. Аза Л. Етнічність у контексті національно-державної ідентифікації / Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. – К., 2006.
2. Бевзенко Л. Самоорганізаційний погляд на проблему регіональної консолідації / Соціальні виміри суспільства. 36. наук. пр. – К., 2006 – Вип. 9.
3. Гаврина Н. До проблем етнокультурної ідентифікації та регіонального виміру глобалізації / Соціальні виміри суспільства. 36. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 9.
4. Закон України від 25.06.1992 року "Про національні меншини в Україні" / <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Кривицька О. Конфліктний вимір етнонаціонального розвитку України / Політичний менеджмент. – К., 2005 – № 2 (11).
6. Луцишин Г. Національні меншини та політичний процес в Україні / Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки. – Ль., 2002. – Вип. 4.
7. Національна та релігійна толерантність київських студентів. Матеріали соціологічного дослідження / За ред. Кірюшка М. І. – К., 2006.

Надійшла до редколегії 25.09.09

РЕЛІГІЯ ТА УКРАЇНСЬКЕ НАЦІЄТВОРЕННЯ

В статті аналізуються проблеми впливу релігії на українське націєтворення.

The problems of the influence of religion on the Ukrainian nation's building are analyzed in this article.

В українському суспільстві упродовж останнього двадцятиріччя фактично безперервно відбуваються трансформаційні процеси. Зміни в державному устрої, політичній системі, системі економіки, сферах освіти, культури, мистецтва, охорони здоров'я тощо на сьогоднішній день ще далекі від фази свого завершення. Всі зазначені елементи суспільного життя сучасної України взаємопов'язані та здійснюють взаємний вплив, формуючи стиль державної політики та характер громадської думки. Одним з відносно нових чинників, що активно вплітається в соціокультурну тканину українського соціуму, є релігійність.

Релігія – явище багатогранне й неоднозначне. Різні сфери людського пізнання – філософія, історія, релігієзнавство, психологія, соціологія не однаково трактують цей феномен, навіть в одній галузі трапляються кардинально протилежні трактування. Безперечним залишається те, що релігія є явищем духовним, психологічним і соціальним. Упродовж свого існування релігія виконувала важливі суспільні функції: світоглядну, комунікативну, регулятивну, інтегруючу та ін.

Релігія є важливим компонентом людського розвитку, а форми, в яких вона проявлялась на різних стадіях історичного процесу, часто мали виразну етнокультурну природу і специфіку. Загальні тенденції світового розвитку показують, що самобутні релігійні погляди були невід'ємною частиною життєвого укладу та суспільного устрою давніх племен, античних та середньовічних народів, модерних націй. Вони притаманні усім сучасним народам, суттєво впливаючи на формування етнічної та національної самосвідомості спільнот. Релігія відіграє роль ключового системоутворюючого фактора культури і суттєво впливає на процес самоідентифікації етнічних та національних спільнот. Міжнародні відносини також мають глибоку релігійну складову.

Релігія є специфічною сферою людської життєдіяльності, яка сама по собі не може визначати соціальні дії та позиції індивідів, груп чи спільнот. Роль релігії у суспільстві може опосередковуватися через певні характеристики, властивості суб'єктів суспільного процесу. Поняття "релігія" передбачає виокремлення особливої сфери суспільної свідомості, особливого типу соціальних зв'язків та інститутів у рамках цілісної соціальної системи. Релігійність можна аналізувати через взаємозв'язок із процесами національного відродження, національної консолідації, через взаємодію з суспільно-політичною та духовною сферою суспільства. Стабільність є неодмінною передумовою поступального розвитку суспільства. Вона зумовлюється економічними, політичними, соціальними та іншими факторами. Важливим чинником суспільної стабільності може стати релігійна сфера, адже внутрішня релігійність людини сприяє терпимості, толерантності та поміркованості, тому вона є фактором суспільної стабільності. Вплив релігійності на стабільність у сучасному українському суспільстві пов'язується з проблемою духовного розвитку громадян України, адже без вирішення цієї проблеми стає неможливим подальший суспільний розвиток. Українське суспільство, намагаючись сьогодні змінити ситуацію на краще, з усією очевидністю також демонструє, як багато прогресивних намірів та починань часто не здійснюються через бездуховність людей і значною мірою гальмуються нею. Є різні підходи до розуміння сутності та змісту духовності людини: соціально-філософський, психологічний, морально-етичний, релігійний та українознавчий. Сутність останнього полягає в інтегруванні філософського, істо-

ричного та релігійного українознавства, а також в широкому використанні концептуального інструментарію філософської антропології, соціальної філософії та політології.

Поставлена проблема набуває особливої актуальності в умовах розбудови духовного фундаменту національного становлення українців і зумовлена складним процесом становлення української державності. Розробка теоретичних засад і визначення сутності релігії як важливого соціокультурного феномена, що зумовлює процес націєтворення, на сьогодні є одним з пріоритетних завдань українознавства. Адже сучасні тенденції національного відродження вимагають більше уваги приділяти джерелам і рушійним силам націєтворчих процесів, умовам і факторам, які впливають на характер, особливості та динаміку їхнього розвитку. У зв'язку з цим значно актуалізується потреба у філософсько-світоглядному аналізі релігії як унікального феномена духовного життя українців та системного чинника національного розвитку України.

Незважаючи на досить великий дослідницький інтерес до проблеми українського націєтворення [3; 7; 9; 10; 15], багато аспектів залишаються недостатньо вивченими та проаналізованими. Зокрема, ті, що безпосередньо торкаються теми даної статті. Хоча дослідження національної проблематики доволі широко представлені і в історії філософської думки, і в сучасній науковій літературі, проте релігійні аспекти проблеми становлення і розвитку української національної спільноти досі залишалися недостатньо висвітленими. У зв'язку з цим значно актуалізується потреба у філософсько-світоглядному аналізі релігії як унікального феномена духовного життя українців та важливого чинника національного розвитку України. *Мета даної статті* полягає в тому, щоб розкрити особливості релігії як чинника українських націєтворчих процесів.

Відомо, що становлення нації – це досить складний, суперечливий і тривалий процес, який перетворює етнічну спільноту на національну. Сутність етносу найбільш яскраво проявляється в етнічних процесах, які мають переважно адаптаційний характер, проходять стихійно й багато в чому є незалежними від свідомості та волі людей [3, 94–103]. Сутність нації найбільш яскраво виражається в національних (національно-визвольних, релігійних, ідеологічних, дисидентських, культурно-просвітницьких) рухах, які являють собою діяльність великих мас людей, спрямовану на досягнення певних цілей (найчастіше політичних і соціально-економічних). Національними є також рухи, породжені національним гнітом, дискримінацією за ознакою етнічної, релігійної, мовної приналежності. Такі рухи, як правило, мають політичну програму й ідеологію. Національні та національно-визвольні рухи (які є головним рушієм націєтворчих процесів), на відміну від етнічних процесів, належать переважно до суспільно-політичної сфери. Нація в цих рухах виступає як певна суспільно-політична сила, суб'єкту активності якої не можна не брати до уваги [3, 94–103]. Отже, націєтворення передбачає наявність певної сукупності послідовних дій і засобів (культурницьких, ідеологічних, духовно-світоглядних, суспільно-політичних, інформаційно-психологічних), спрямованих на досягнення свідомо поставлених цілей.

Роль релігійного чинника у поступі української спільноти вивчали митрополит Іларіон (Іван Огієнко), Андрей Шептицький, Михайло Грушевський, В'ячеслав Липинський, Дмитро Донцов та ін. [4; 6]. Важливим внеском у дослідження ролі християнства в українському націєтворенні є праці М. Братасюка, І. Власовського, І. Паславського, А. Річинського, Є. Сверстюка та багатьох інших [1; 2; 8; 11; 14].

Сучасні вчені пишуть про "незаперечну взаємоперехресненість і взаємовизначеність релігійної та національної сфер в їх багатоманітних проявах і наслідках" [9, 18]. На думку О. Рєснта і О. Лисенка, "християнство як форма світосприймання і спосіб дії виробило універсальну морально-етичну "матрицю", здатну формувати суспільні відносини соціуму і навіть бути їх соціально-політичною домінантою (згадаймо хоча би європейське середньовіччя)" [9, 8–9]. Релігієзнавці, соціологи, історики, філософи порізно оцінюють роль християнства і релігійного чинника в українському національному становленні. Зокрема, С. Кагамлик підкреслює [5], що дослідники визначають основні елементи українського християнства, які сприяють українському визвольному рухові: а) релігійність українського народу; б) тисячолітній поступ християнської України, який визначає визвольну дію, що не може абстрагуватися від християнського світогляду; в) створення українським народом самобутньої церковної форми, що канонічно і обрядово відрізняється від інших конфесій і чинить опір будь-яким способам її знівелювати.

Відомо, що релігійний світогляд і церковні соціокультурні практики активно впливають на соціально-економічні, етнічні, політичні, культурні процеси як безпосередньо, так і опосередковано. При цьому важливим питанням є те, в яких формах сам народ усвідомлює зв'язок між собою і своєю релігією [1]. Адже постання етнічної спільноти безпосередньо пов'язане з виникненням колективної свідомості і самосвідомості. Розвинута релігійна свідомість виконує детермінуючу роль в процесах націєтворення, оскільки колективне усвідомлення єдності й спадкоємності культурно-історичних процесів на власних етнічних теренах протягом багатьох поколінь, спільного історичного минулого свого народу та творення "проекту спільного майбутнього" є важливим чинником переростання етнічної спільноти в національну. Релігійна свідомість – це складне динамічне утворення, яке історично розвивається, маючи різні рівні розвитку та форми вияву. Вивчення релігійної свідомості дозволяє розкрити внутрішні механізми самоорганізації життєдіяльності спільноти. Релігійна свідомість завдяки великій духовній насиченості здатна сприяти об'єднанню окремих людей в систему цілісного національного "Ми". Релігійну свідомість варто розглядати як важливу складову частину національного життя, що визначається змістом ідей, цінностей, смислів і рівнем духовності "носіїв національних ознак", здатністю суб'єктів національних відносин усвідомлювати інтереси своєї спільноти і об'єктивні потреби суспільного розвитку, приймати суверенні рішення й давати адекватні відповіді на "виклики часу".

Відомі українські релігійні діячі (М. Смотрицький, З. Копистенський, С. Косів, Г. Кониський, Андрей Шептицький, Августин Волошин, Іван Огієнко, Василь Липківський, Йосип Сліпий та ін.) на різних етапах націєтворення активно реагували на проблеми й негаразди українського народу, на процес національного відродження, міжнародні конфлікти. Величезною була роль українського духовництва у просвітницькій діяльності, пропагуванні ідей національної мобілізації, збереженні культурних традицій українців, публіцистичній, політичній діяльності, у відродженні традицій національного церковного життя, в перекладі сакральних текстів українською мовою, у формуванні національних церковних структур. Українське християнство і сьогодні могло б відіграти роль національно-консолідуючого чинника і плідно працювати на національну ідею [3, 49]. Потреба вивчення традицій і особливостей впливу релігії на процес українського націєтворення значною мірою зумовлена сучасною ситуацією в Україні, практичними намаганнями окремих церков відігравати провідну роль у суспільному житті України, впливати на формування її міжнародного статусу.

Н. Яковенко переконливо показала [15], що саме українські релігійні діячі вплинули в XVI–XVII ст. на відродження історичної пам'яті та історичної свідомості українців, які актуалізовувались на підставі "перечитання" давньоруської історії та під впливом польської історіографії (історіоописання XVI ст. поступово відступало від орієнтації на "дії володарів" і перетворювалось на "історію народів" та "національну історію"), яка стала "каталізатором" цих процесів. Саме вони створили "ідеологічний місток" між Київською Руссю та Україною XVI–XVII ст. шляхом поширення панегіричних творів, що описували героїко-діяльний ракурс образу конкретного Княжого Дому (перші генеалогічні репліки, які виводили рід князів Острозьких від Рюриковичів, датуються 1574 та 1578 роками) і підтверджували сам факт політичного буття руського (українського) народу з часів Київської Русі. Саме вони сформували нові світоглядні уявлення "про Русь як політичний простір" (який у своїх географічних обрисах збігається з територією південних ("українських") князівств києво-руської доби), про існування "народу руського" як політичного суб'єкта, чії права були закладені за руських князів, що підтвердило зміцнення регіональної самосвідомості руської шляхти і зумовило формування "передмодерної української ідентичності у її політичному вимірі". Саме вони обґрунтували киевоцентризм зі своєю мотивацією, смислотворенням та системою доказів (довгий час відбувалась сакралізація Києва як культурного, політичного ("це буде мати городам руським") та християнського центру Руської держави (а пізніше – України), культивувалась метафора "Київ – другий Єрусалим", що в XVI–XVII ст. стане підґрунтям для постання важливих національно-політичних ідеологем та ранньо-модерної національної самосвідомості українців.

Значний вплив на українські націєтворчі процеси справила діяльність українських братств (національно-релігійних товариств, створених при церковних парафіях членами ремісничих та цехових організацій протягом XVI–XVII ст. в багатьох містах України), які сприяли поширенню на українських теренах ідеї оборони української національної самобутності, ідеї національно-культурного розвитку України, ідеї соціальної та національної рівності, а також реформаційних та гуманістичних ідей, які проринали на українські терени з Європи.

В процесі боротьби українців проти Берестейської унії українське православ'я стає прапором боротьби із засилам польської мови і культури, а релігійні ідеї стають символом боротьби за національну незалежність і головними цінностями, навколо яких кристалізувалась національна ідентичність. Табір рішучих противників унії очолили князь К. Острозький та відомі релігійні діячі – єпископи Г. Балабан та З. Копистенський, архімандрит Києво-Печерської лаври Никифор Тур та ін. Визвольна війна українського народу, що почалася у 1648 р., дала суттєвий поштовх для українського націєтворення, для розвитку національної культури; для зародження власне національної ідеї, оскільки народ обороняв свою самобутність, боровся проти національної, релігійної та соціальної дискримінації.

Процес становлення й утвердження української нації супроводжувався в XVII–XIX ст. грандіозною дослідницькою працею українських вчених, "будителів" і сподвижників, серед яких було багато релігійних діячів, які виконували надзвичайно потрібні для України націєтворчі функції, витворили українську літературну мову і окреслили українську національну індивідуальність на основі з'ясування етнокультурних, релігійних і світоглядних особливостей українців. Духовна інтелігенція відігравала значну роль у національно-просвітницькому та національно-культурному русі, а разом з тим й у процесі національної мобілізації українського народу. Проте на різних проміжках історичного процесу кінця XVII – початку XXI ст. її роль була не однаковою. Істотними були й відмінності умов соціально-політичного розвитку і релігійної політики урядів у різних регіонах України.

Хоча поліконфесійність є звичайним явищем для України, але лише Православна церква, Українська Греко-католицька і Римо-католицька церкви можуть претендувати на роль національно-консолідуючого чинника. Саме ці церкви у найскладніші моменти історії нашого народу й нашої державності зберігали самобутність, окремішність та неповторність української культури і традицій. Особлива роль і місце в суспільно-політичному і національно-культурному житті України належить все-таки Православній церкві. Православ'я є традиційною релігією українців, саме православ'я суттєво сприяло утворенню та відновленню державності українського народу. В. Ульяновський наголосив, що саме "православ'я як осердя нації й стабілізуюча сила національної ідеї є одним із циклічно виникаючих гасел церковної та громадянської історії України" [12, 11].

В останні роки активно обговорюється роль Української Греко-Католицької Церкви в українському націєтворенні. Дослідники підкреслюють, що в лоні УГКЦ українці консолідувалися і збереглися як нація між православними росіянами та поляками як римо-католиками. І. Паславський вважає, що "месіанська ідея" української церкви – "синтез греко-візантійської культурної спадщини з духовними цінностями західно-європейського світу є закономірним проявом українського національного духу" [8, 37]. Отже, здатність українського християнства бути *системним чинником* суспільного та державного життя українського народу підтверджено історією. Загалом поліконфесійність та урізноманітнення релігійних процесів збагачує сучасну національну культуру і разом з тим дозволяє виробити уявлення про пріоритетні загальнолюдські цінності віротерпимості, толерантності, свободи віровизнання, необхідні для побудови демократичного суспільства в Україні.

Отже, релігія є *системним чинником національного розвитку* української спільноти, адже вона здатна виконувати світоглядні, духовні, регуляторні, комунікативні та інтегративні функції. А церква як орієнтуючий і духовно спрямовуючий орган для коригування соціальних дій релігійної частини населення спроможна сприяти не тільки досягненню злагоди й стабільності в українському суспільстві, але й досягненню духовної єдності українського суспільства. Релігія та релігійний плюралізм (який характерний для України) здатні суттєво гуманізувати й демократизувати розвиток суспільства. Релігійність є важливим чинником націєтворення, національної консолідації, збереження і розвитку національних традицій. Чим вищий рівень релігійності суспільства, тим активнішим і ефективнішим є процес націєтворення, тим міцнішою є національна консолідація, тим стійкішим є суспільство, яке уникає втрати й нівелювання своєї ідентичності і традицій під натиском глобалізації та космополітизму.

Оскільки політика звертається до релігійної сфери, церква як релігійний інститут, незважаючи на нинішнє відокремлення від держави, також претендує на участь у вирішенні суспільно-політичних проблем та здійснює вплив на суспільну свідомість. У сучасному українському суспільстві взаємозв'язок релігійних і політичних інститутів розглядається у двох основних аспектах. Перший – пов'язаний із виконанням релігійною функції обґрунтування і підтримки базових цінностей даного суспільства. Другий аспект полягає у співвідношенні політичних та релігійних інституцій, які представляють інтереси певних соціальних груп.

Релігійність українців в історичному контексті була пов'язана із процесами національного відродження. Не є винятком і сучасний етап українського державотворення. Хвилі демократизації і пробудження національної свідомості супроводжувалися піднесенням релігійного життя і зростанням релігійності. Співвідношення релігійності та процесів національного відродження в сучасній Україні

дає підстави зробити такий висновок: релігійність саму по собі не можна розглядати, як чинник, що безпосередньо впливає на процеси націєтворення. Релігійність може виступати *каталізатором* національних процесів за умови належності спільноти, чи її частини (зокрема, національної еліти) до церкви, яка проголошує цінності, спрямовані на формування національних пріоритетів.

Отже, релігійний фактор може відігравати важливу роль у процесах національного відродження і державотворення, справляти великий вплив на їх перебіг [13]. Залежно від того, наскільки ці процеси відповідають релігійним віруванням та інтересам конфесій, він може виступати їх дієвим каталізатором, або ж, навпаки, вагомою перешкодою для розвитку цих процесів.

Важливість релігійного чинника досекулярної доби визначалася великою мірою тією моделлю державно-церковних відносин, що склалася внаслідок прийняття візантійського типу християнства та запозичення елементів західного християнства. У цій моделі релігії відводилася роль ідеологічної опори держави, однак, несприятливі зовнішньополітичні умови виявили слабкість релігійного фактора в цій сфері. Спроби мобілізації суспільства для політичних завдань на основі релігійних ідей і гасел показали неспроможність релігії тривалий час заступати ідеологію.

Історичний досвід державної політики та діяльності політичних партій і організацій переконує, що ігнорування релігійного чинника, як і надмірна надія на його дієвість, веде до згубних наслідків (політизації релігії, міжконфесійних конфліктів, кризи релігійно-політичних відносин), що загрожують стабільності суспільства і підривають міжнародний престиж держави. Тому роль релігійного фактора у політичному житті суспільства не можна ні нехтувати, ні переоцінювати.

Упродовж історії в силу об'єктивних причин – незавершеності структурування політичного життя, слабкості (чи відсутності) політичної еліти, браку ідеології – Церква тривалий період виконувала цілий ряд невластивих їй політично значущих функцій, що й визначало велику важливість релігійного фактора для політичного життя України. Однак, правдива роль релігії полягає не в участі конфесій у політичних подіях, але в її обмежувально-виховному потенціалі, у здатності впливати на світогляд і політичну позицію громадян держави, формувати відповідальних політичних лідерів. І саме такою вона повинна бути в сучасній Українській державі.

1. Братасюк М. Християнство як етноконсолідуючий чинник // Християнство і національна ідея: Науковий збірник. – Київ – Тернопіль – Краків, 1999.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – У 4-х тт. – Т. 2. – Київ – Нью-Йорк, 1990–1999.
3. Воропаєва Т. Українські націєтворчі процеси крізь призму сучасних націєтворчих концепцій: комплексний підхід // Українознавство-2005. Календар-щорічник. – К., 2004. – С. 94–103.
4. Іларіон. Українська Церква. Нариси з історії Української Православної Церкви. – 2 вид. – Вінніпег, 1982.
5. Кагамлик С. Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури. – К., 2005.
6. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1993.
7. Обушний М. І. Етнос і нація: проблеми ідентичності. – К.: Український Центр духовної культури, 1998. – 204 с.
8. Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви. – Львів, 1994.
9. Реєнт О., Лисенко О. Християнство і національна ідея. – К., "Богдана", 1997.
10. Розумний С. Українська ідея на тлі цивілізації. – Київ:Либідь, 2001.
11. Северстюк Є. На святі надії. – Київ: Наша віра, 1999.
12. Ульяновський В. Минуле України через призму історії Православної Церкви // Київська старовина. – 2005. – № 5.
13. Цілко А., Кагамлик С., Постанія Печерського монастиря та утрадиційовання чернецтва у київській християнській культурі (до 950-ліття від часу заснування Києво-Печерської Лаври і 230-ї річниці закладіння Успенського собору на Почаївській горі) // Українознавство – 2001: Календар-щорічник. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2000. – С. 73 – 77.
14. Чубатий М. Історія Християнства на Русі-Україні. – Т. І. – Рим; Нью-Йорк, 1965.
15. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.

Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство
(зміст випусків за 1994–2009 рр.)

Випуск 1. – К., 1994

- Рекомендації Третьої міжнародної конференції "Українознавство: теоретико-методологічні та організаційні проблеми"... 3.
- **Кононенко П. П.** Концепція національної системи освіти... 7.
- Концепція школи нової генерації – української національної школи-родини (кол. авт.)... 32.
- **Кононенко П. П.** Концепція навчального інтегративного курсу "Українознавство"... 72.
- Українознавство. Стандарт навчально-інтегративного курсу (кол. авт.)... 87.
- **Кононенко П. П., Бандура Ю. О.** Факультативне вивчення сучасної української літератури у старших класах гімназій, ліцеїв, коледжів... 168.
- **Зязюн І. А., Семашко О. М.** Естетичне виховання – важливий складник загальнодержавної культурної політики (розділ до Національної державної комплексної програми естетичного виховання)... 172.
- **Єрмоленко С. Я.** Українська мова в системі українознавства... 182.
- **Коновець О. Ф.** Історичні парадигми українознавства; традиції і сучасність... 192.
- **Мойсієнко А. К.** Шахи крізь призму українськості... 202.

Випуск 2. – К., 1997

Розділ 1

Українознавство: Історичні корені, наукові засади, проблеми розвитку

- **П. Кононенко.** Національна педагогіка в реформуванні системи освіти... 3–19.
- **Л. К. Токар.** Історіографія українознавства як чинник становлення і розвитку наукової системи знань... 19–24.
- **Я. С. Калакура.** Джерелознавчі аспекти сучасного українознавства... 24–32.
- **О. Ф. Коновець.** Острозька академія як осередок національної науки й освіти кін. XVI – поч. XVII ст.... 32–41.
- **О. Я. Пилипчук.** Історія природознавства і техніки та формування сучасної наукової картини світу... 41–44.

Розділ 2

Історична пам'ять, педагогіка, культура в системі українознавства

- **В. Д. Баран.** Витоки українського народу... 45–57.
- **Л. Г. Мельник.** М. О. Максимович – творець першої наукової історії козацтва... 57–59.
- **В. М. Павленко.** До питання розвитку етнічної самосвідомості в українознавстві кінця XVIII – першої половини XIX століть... 60–63.
- **М. Г. Стельмахович.** Виховний ідеал української народної педагогіки... 64–71.
- **Т. П. Усатенко.** Зміна парадигми освіти... 71–76.
- **Ю. Руденко.** Використання традицій козацького виховання в національній школі... 77–79.
- **П. В. Шкрібляк.** Стан, проблеми і напрями впровадження українознавства у школах гуцульського регіону... 80–86.
- **П. М. Богоніс.** Історія медицини в системі українознавства... 86–89.
- **І. В. Вертіль.** Філософські аспекти історії та теорії "початку" української культури... 89–93.
- **І. В. Вернудіна.** Франкові погляди на роль особистості митця в літературній творчості... 94–98.
- **В. Ф. Погребенник.** Цілісна й неперервна традиція... 99–109.
- **Л. Ф. Дунаєвська, О. М. Таланчук.** Український фольклор і фольклористика в їх історичному розвитку... 109–119.
- **С. Л. Денисюк.** Літературні традиції і критики журналу "Українська хата"... 119–123.
- **О. А. Хоменко.** Літературна діяльність Петра Могили і становлення жанру української барокової агіографії... 123–130.
- **Н. С. Папенко.** Київська Русь і Німеччина X–XI ст. ... 130–135.

Розділ 3

Українці і світ

- **Джеймс Мейс.** Українознавство в контексті світової науки... 136–138.
- **В. М. Пісун.** Про взаємини української держави та українців, що проживали на теренах колишньої російської імперії (1917–1918 рр.)... 139–149.
- **І. В. Бичко.** Дев'ятнадцяте століття: парадокси Україно-Російського культурного діалогу... 149–154.
- **Л. В. Грицик.** Основні види і форми україно-східних літературних взаємин початку XX століття... 154–165.
- **М. Сорока.** Українська словесність в діаспорі... 166–177.
- **І. П. Пасемко.** Закордонні центри українознавства... 178–193.
- **О. Мостяєв.** Київська Русь і Франкська імперія: порівняння історії... 194–209.
- **Л. Л. Залізняка.** Східна Європа в системі світових цивілізацій... 210–218.

Випуск 3. – К., 2000

- Кононенко П. Українознавство – шлях пізнання, самопізнання, самотворення особистості й народу... 4.
- Баран В. До питання про витоки українського народу та походження назви "Україна"... 12.
- Піскун В. Українсько-російські мирні переговори (травень-листопад 1918): спроби взаємовизнання та розмежування... 18.
- Токар Л. Біля витоків національної школи й освіти... 24.
- Кагамлик С. Проблема культурної єдності українських земель у XVIII ст. (за матеріалами видавничої діяльності Києво-Печерської лаври)... 31.
- Шевчук О. Протистояння (Микола Куліш та його доба)... 37.
- Бадьора Н. Філософсько-культурологічні ідеї у творчості І. Лисяка-Рудницького... 45.
- Ціпко А. Україна і світ. Модуси культурно-спільнотних взаємин... 49.
- Усатенко Т. Проблеми життєдіяльності школи нової генерації... 54.
- Конча С. Концепція "степових інвазій" М. Гімбутас. Спроба критичного аналізу... 54.
- Щербатюк О. Проблеми моральної культури в системі українознавства: стан та перспективи дослідження... 68.
- Костянтинова С. Від українофілів до українців (формування культури поетичної мови неокласиків)... 74.

Випуск 4. – К., 2000

- Воропасва Т. Етнічна психологія в системі українознавства... 5.
- Таланчук О. Українські народні уявлення про походження дітей... 10.
- Грабовська І. Історія і сучасність. Українська ментальність та проблема виживання... 15.
- Кононенко Т. Теорія конфліктів: спроба адаптації методу до аналізу соціальних процесів в Україні... 21.
- Стопченко Н. Роль П. Куліша у формуванні державницької ідеї та в становленні української літературної мови... 25.
- Федотова Т. Мотиви сонця і вогню як вияв духовного світу української людини... 29.
- Ісаєва Н. Спільні риси романтичного світогляду Т. Шевченка та Лі Бо... 34.
- Александрова Г. До становлення українського порівняльного літературознавства: компаративні дослідження п'єси "Москаль-чарівник" у кінці XIX – на початку XX ст. ... 40.
- Чирков О. Загальні переписи населення Австро-Угорщини, Росії, Румунії Польщі та Чехословаччини як джерела дослідження розвитку етнічної структури населення України... 44.
- Данилюк І. Соціальні цінності в українських народних традиціях... 48.
- Дьоміна А. До питання ментальності в українській історіографії... 53.
- Фігурний Ю. Українська родина і козацьке побратимство в контексті українознавчих досліджень... 56.
- Погребенник В. Україна в поетичній творчості Богдана Лепкого... 58.
- Мотовиловський С. Михайло Яцків: мистецька еволюція (у контексті культурно-естетичних шукань в українській літературі поч. XX ст.)... 64.
- Басара Г. До питання про методологію дослідження ролі міста в українській національно-демократичній революції 1917–1921 рр. ... 70.

Випуск 5. – К., 2001

- Даренська Т. До визначення змісту поняття "національний образ світу"... 5.
- Мостяєв О. Українознавство в контексті культурно-цивілізаційного підходу... 10.
- Шептицька Т. Публіцистика Дмитра Донцова як ідейний виклик українському "провансальству"... 15.
- Сорочук Л. Обрядово-календарне коло – українознавчі виміри... 19.
- Згерська О. Духовний та національно-культурний розвиток українського суспільства XVI ст. (за матеріалами Волинського та Київського воєводств). Джерела та історіографія... 22.
- Шевченко І. Києво-Могилянська академія в системі освіти XVI–XVIII ст... 26.
- Таран О. "Петербурзький" період наукової та педагогічної діяльності Федора Вовка... 30.
- Данилюк Н. Просвітницький рух в Україні 60-х рр. XIX ст. у творчому осмисленні Анатолія Свидницького... 34.
- Нейло І. Міфологема долі в дослідженнях П. В. Іванова... 39
- Данилюк І. Життєдіяльність особистості як цілісність... 42.
- Хилько В. Природна детермінованість усталених земних цінностей українського етносу... 47.
- Ємець Т. Розселення українців у XX ст... 52
- Сергійчук В. Геноцид національних меншин у радянській Україні в 20–80 рр. XX ст... 56.
- Данилюк І. Народницькі та державницькі аспекти історичної концепції Михайла Грушевського в ракурсі історіографічних дискусій... 59.
- Грабовська І. Проблема введення "Інакшого" в культуру: спроба філософського аналізу... 63.
- Таланчук О. "Хто сміється – плакати буде"... 68.
- Шалак О. Ритуальний сміх у системі міфопоетичного мислення... 71.
- Жив'юк А. Улас Самчук і газета "Волинь"... 74.

Випуск 6. – К., 2002

- Залізняк Л. Етногенез українців: імперські міфи та історична реальність... 5.
- Воропасва Т. Трансформація національної ідентичності громадян України (1991–2001 рр.)... 12.
- Бойко С. Базові цінності українського народу... 17.
- Конча С. Екологія індоевропейської прабатьківщини: сніг узимку чи сніг у горах?... 24.
- Ємець Т. Українське питання в Російській імперії на початку XX століття... 29.

- **Тумай Н.** Лінгвоцид – політика нищення мов (із історії світових мов)... 34.
- **Карпенко С.** Явище тотемізму в українських народних казках про тварин... 39.
- **Науменко С.** "Індивідуалістичний модернізм" М. Яцківа як своєрідна модель естетично-культурних пошуків в українській літературі кінця XIX – початку XX століття... 45.
- **Мостяєв О.** Межі передісторичного стану Руси-України... 50.
- **Шептицька Т.** Антималоросійське спрямування поезії Тараса Шевченка... 58.
- **Щербатюк О.** "Національний образ світу", "специфіка доби" й глибинні механізми культури (деякі аспекти перспективних розробок в українознавстві)... 61.
- **Присяжнюк В.** Психологія та ментальність правобережного духовенства у XVIII столітті... 69.
- **Піскуп В.** "Зміновівство" як сутнісне явище початку 20-х рр. XX століття (російський і український контекст)... 75.

Випуск 7. – К., 2003

- **Сегеда С.** Антропологічний доробок Ф. Вовка і сучасна наука... 6.
- **Конча С.** Трипільські слова в українській мові? (з приводу нових книжок Ю. Мосенкіса)... 8.
- **Сорочук Л.** Культ родючості в календарно-обрядовій поезії українців як світоглядна ідея бачення світу... 11.
- **Січова О.** Національна політика російської імперії у процесі заселення Північного Причорномор'я (XVIII століття)... 14.
- **Лобко Н.** Особливості складання родоводу за допомогою метричних книг (методика дослідження)... 21.
- **Щербина О.** Образ національного героя в контексті українського ренесансу... 24.
- **Авер'янова Н.** Образотворче мистецтво в українських просвітницьких практиках кінця XIX – початку XX ст. (до проблем формування національної свідомості особистості)... 27.
- **Солод Ю.** Іван Франко: міфологізація і науковий реалізм у незавершеному романі "Борислав Сміється"... 30.
- **Шептицька Т.** Ідейно-естетичне осмислення проблеми малоросійства в українській поезії XIX–XX століття... 33.
- **Ємець Т.** Історично-джерельні витоки наукових поглядів Володимира Івановича Вернадського... 37.
- **Брижицька С.** Вплив творчості Тараса Шевченка на Михайла Грушевського... 40.
- **Басара Г.** Українець versus малорос: проблеми національної ідентичності на світанку Української революції... 44.
- **Бойко С., Воропаєва Т.** Методологічні засади дослідження національної самосвідомості українців та процесів націотворення в Україні... 48.
- **Марценюк Р.** Закарпаття в науковій та політичній діяльності Михайла Грушевського... 51.
- **Антонюк Т.** Турбота – визначальна цінність української національної школи (з досвіду роботи 181-ї школи м. Києва)... 54.

Випуск 8. – К., 2004

- **Хилько М.** Гуманізм як характерна риса української геополітики кінця XIX – першої половини XX століття... 4.
- **Конча С.** Екологія індоевропейської прабатьківщини: парадокси етнічної пам'яті чи звичайні запозичення?... 8.
- **Карпенко С.** Генеза жанру казки про тварин: погляд з XXI століття... 10.
- **Ступак Ф.** Прикази громадської опіки і системи охорони здоров'я: досвід діяльності... 14.
- **Дефорж Г.** Розвиток досліджень з морфології тварин в Україні як підстава для виникнення еволюційної морфології (друга половина XIX – початок XX століття)... 17.
- **Антонюк Т.** Дитячий будинок як форма соціального виховання: історичний аспект... 21.
- **Січова О.** Історія українських поселень на півдні України у XVIII столітті... 26.
- **Бузун О.** Догетьманський період в історії Батурина... 29.
- **Кособуцька Г.** З історії опіки неповносправних у Київській Русі... 33.
- **Утвенко В.** Загальнонародні (державні) повинності сільського населення Лівобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття... 36.
- **Піскуп В.** Діяльність українських політичних емігрантів у міжнародних громадських організаціях... 40.
- **Мостяєв О.** До проблеми історико-етнографічного районування території сучасної України... 43.
- **Бойко С., Воропаєва Т.** Відображення процесу формування етнічної самосвідомості українців у "Повісті врем'яних літ"... 47.
- **Івангородський К.** Етнічність у теоретичній інтерпретації поняття "етносоціальні процеси" як явище та феномен... 50.
- **Малєєва Т.** Кустарно-реміснична промисловість Полтавської губернії у контексті етнозбереження... 53.

Випуск 9. – К., 2005

- **Грабовська І.** Філософська традиція Київського університету та сучасне українознавство... 4.
- **Ємець Т.** Володимир Вернадський і Київський університет... 6.
- **Щербак Н.** Освітня політика російського самодержавства на Правобережжі України у XIX ст. ... 9.
- **Негодченко О.** Архівні матеріали ХУІ–ХУШ століть в археографічній едиції журналу "Киевская старина"... 12.
- **Балушок В.** Про етногенетичну нішу й одну сумнівну версію етногенезу українців... 15.
- **Рижева Н.** Експурс у базисні засади дослідження історії суднобудування в Україні XIX століття... 20.
- **Конча С.** "Дулібський союз" між міфом і дійсністю... 23.
- **Ціпка А.** "Житійні прописи" у творчому доробку Григора Тютюнника... 29.
- **Шептицька Т.** Проблема етнічної маргінальності у малій прозі Григора Тютюнника... 31.
- **Бадан А.** Трансформація української ідентичності в умовах глобалізації... 33.

- **Воропаєва Т.** Етнонаціональна проблематика в дослідженнях науковців і випускників Київського університету... 36.
- **Зінченко А.** Уроки Августина Волошина... 41.
- **Оришич Т.** Географічні дослідження території України у XII–XVIII ст. у контексті вивчення українознавчих традицій... 46.
- **Маслов О.** Сталін і Генералітет: репресії в Україні (1941–1945 роки)... 49.

Випуск 10. – К., 2006

- **Грабовська І.** Філософсько-світоглядні засади сучасного українознавства... 4.
- **Мостяєв О.** Чи можна назвати події листопада-грудня 2004 р. в Україні революцією?... 7.
- **Ковтун Л.** Семантичний простір упестрених кольорів одягу "ряджених" у міфологічному вимірі Миколи Гоголя... 12.
- **Зінченко А.** Університет св. Володимира на сторінках київської преси на початку 1917 р. ... 15.
- **Щербатюк О.** "Ідея комунікації" й досвід культури: перспективи дослідження контексту ранньомодерної України... 19.
- **Рижева Н.** Традиції суднобудування за козацької доби... 23.
- **Лобко Н.** До питання про зв'язок генеалогії і біографістики... 26.
- **Конча С.** Етногенез і об'єктивність (відповідь В. Балущу)... 30.
- **Федорченко І.** До питання про національний характер українського народу... 34.
- **Божук Л.** Концептуальні засади розвитку освіти українського зарубіжжя та практика реалізацій... 37.
- **Файзулін Я.** Зимовий похід 1921 року: історіографія та джерельна база... 41.
- **Сорочук Л.** Символи-обереги в елементах українського костюма як вияв художньої реалізації образного світу (на матеріалах фольклору)... 45.
- **Авер'янова Н., Воропаєва Т.** Становлення і розвиток цілісної особистості в контексті сучасних трансформацій українського суспільства... 47.
- **Печериця Т.** Уречевлений образ України й українця у баченні П. Рябкова... 51.
- **Наконечний В.** Преселення лемків у 1940–1947 роках як трагедія найзахіднішої гілки українства... 55.

Випуск 11. – К., 2007

Зміст

- **Конча С.** LENZANINO І Костянтина Багрянородного у контексті проблеми ляхів-лендзян... 4.
- **Кособуцька Г.** Києво-Печерський патерик про допомогу людям з особливими потребами... 7.
- **Довбищенко М.** Гулевичі у суспільно-релігійному житті православної церкви в кінці XVI – середині XVII століть... 9.
- **Воропаєва Т.** Українська мова як базова основа національної ідентичності... 13.
- **Федорченко І.** Становлення національного характеру українського народу: теоретико-методологічні засади... 17.
- **Короленко Б.** Геополітичне становище Північного Причорномор'я (1787–1796 років): український вимір... 20.
- **Мостяєв О.** Елементи буржуазного укладу в Україні у XVI–XVIII століттях... 24.
- **Щербатюк О.** Святково-театральні форми як комунікативне середовище в ранньомодерному культурному контексті України... 28.
- **Павленко С.** У боротьбі за національні збройні сили (до 90-річчя формування Першого українського корпусу Павла Скоропадського)... 32.
- **Вовк О.** Історіографія соціокультурних процесів в українському селі в умовах радянізації у 20-х – на початку 30-х років XX століття... 36.
- **Роговий В.** Документи комісії допомоги українському студентству в діаспорі як джерело до вивчення жертвості нашого народу в ім'я освіти... 39.
- **Божук Л.** Перспективи розвитку освіти в українському зарубіжжі: державна політика та громадська ініціатива... 43.
- **Грабовська І.** Джерельні підвалини дослідження паритетної (гендерної) демократії: український і світовий контекст... 48.
- **Скляр В.** Мовна асиміляція (зросійщення) українців у незалежній Україні... 51.
- **Авер'янова Н.** Національне виховання в контексті глобалізації... 53.

Рецензії

- Петро Врангель – людина честі й обов'язку... 56.

Випуск 12. – К., 2008

- **Ціпка А.** "Слов'янська міфологія" Миколи Костомарова у ґрунтуванні культурного "биття" українського народу... 4.
- **Мостяєв О.** Теоретико-методологічна матриця українознавства та місце в ній поглядів М. Костомарова та В. Липинського... 7.
- **Воропаєва Т.** Проблема реконструкції київського Пантеону 980 р. в працях М. Костомарова... 12.
- **Ємець Т.** Вплив М. Костомарова на формування поглядів В. Вернадського: українознавчий вимір... 15.
- **Пасько І.** "Костомарівська" наука і шевченківська поезія на тлі доби... 18.
- **Федорченко І.** Проблема українського національного характеру в науковій спадщині М. Костомарова... 21.
- **Короленко Б.** Кримські сторінки з життя й творчості М. Костомарова... 24.
- **Грабовська І.** Передумови формування ідей рівності жінок та чоловіків у вітчизняній історіософській традиції (на прикладі творчої спадщини Миколи Костомарова)... 26.

- **Рева Н.** Бачення Д. Дорошенком причин поразки Української революції 1917–1920 рр. ... 28.
- **Божук Л.** Роль Дмитра Дорошенка у формуванні українського освітнього простору... 32.
- **Кагамлик С.** Релігійний чинник інтеграції українського суспільства в оцінці В. Липинського та сучасних дослідників... 36.
- **Кирик Л.** Еволюція концепції українського державотворення в історично-політологічній спадщині В'ячеслава Липинського... 38.
- **Авер'янова Н.** Українська національна ідея в творчості В'ячеслава Липинського та її роль в сучасному державотворенні... 40.
- **Кобченко К., Пасько І.** Українки на Санкт-Петербурзьких (Бестужевських) Вищих жіночих курсах (до 130-річчя заснування першого жіночого університету в Росії)... 43.
- **Конча С.** "Лензяни" і поляни... 47.
- **Вовк О.** Особливості взаємовідносин та взаємовпливів українського села і міста (20-ті роки XX століття)... 49.
- **Скляр В.** Розселення росіян на території України: за матеріалами переписів населення 1989 та 2001 рр. ... 55.
- **Кузнєцова І.** Релігійні конверсії та родинні взаємини на тлі української спільнотності XVI ст.: напрямні українознавчих досліджень... 58.

Випуск 13. – К., 2009

- **Мостяєв О.** Специфіка предметного поля українознавства... 4.
- **Бабич О.** Діяльність Феодосія Печерського в контексті започаткування книготворення в Києво-Печерському монастирі... 8.
- **Грабовська І.** Європейськість України у ґендерному вимірі... 12.
- **Воропасва Т.** Формування ідентифікаційної матриці та культуротворча діяльність українців... 15.
- **Авер'янова Н.** Українське образотворче мистецтво як невід'ємний чинник етнозбереження та націєтворення... 18.
- **Бочковська В. Г.** Почаївський духовний осередок в історії та культурі українського народу: характеристика нових джерел дослідження... 21.
- **Ціпко А.** Чинники українського культуропредставлення та культурозбереження у світі... 25.
- **Сорочук Л.** Етновияви та особливості семантики архетипу родючості в українській календарній обрядовості... 28.
- **Шептицька Т.** Державна політика України щодо розширення українського мовного простору: сучасний стан і перспективи... 31.
- **Федорченко І.** Український національний характер: еволюційно-синергетичний підхід... 34.
- **Піскун В.** Освіта українського зарубіжжя як спосіб відстоювання українських національних інтересів: історичний досвід та сучасна практика... 36.
- **Божук Л.** Опіка сучасної української держави українським шкільництвом за кордоном... 39.
- **Рева Н.** Українське товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам у Львові... 43.
- **Фоцан Я.** Культурно-просвітницька діяльність Георгія Кониського на теренах Білорусі... 47.
- **Ковтун Л.** Український колористичний код Світотворення... 49.
- **Плешко М.** Ідеологія солідаризму в контексті державотворення України... 52.
- **Лєсєв І.** Особливості дослідження проблеми етногенезу українців у працях вітчизняних науковців... 56.

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
УКРАЇНОЗНАВСТВО

Випуск 14

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 17.09.10. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № 196. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 7,2. Обл.-вид. арк. 10,3. Зам. № 210-5328.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (044) 239 32 22; (044) 239 31 72; (044) 239 31 58; факс (044) 239 31 28